

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2015 рік
Випуск 15

Редакційна колегія:

Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор,
відповідальний редактор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний
наук. співробітник, заступник відповідального
редактора;
Корновенко С.В. – доктор іст. наук, професор,
відповідальний секретар;
Башенко М.І. – доктор с-г. наук, професор,
академік УААН;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Івангородський К.В. – канд. іст. наук, доцент;
Земзюліна Н.І. – доктор іст. наук, професор;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Карєв Дмитро – доктор іст. наук, професор (Білорусь)
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Мельниченко В.М. – канд. іст. наук, професор;
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Панченко П.П. – доктор іст. наук, професор;
Перехрест О.Г. – доктор іст. наук, професор;
Рєєнт О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Сердженга Павел – доктор габілітований,
професор (Польща)
Степнік Анджей – доктор габілітований,
професор (Польща)
Темченко А.І. – канд. іст. наук, доцент;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор;
Черевко О.В. – доктор екон. наук, професор.

Редколегія висловлює
щире подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації “Незалежне
об’єднання сільськогосподарських
виробників Чорнобаївського району”,
почесному голові фонду
ім. І.М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації “Дніпро”

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку**

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2)

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010

Видається за рішенням Вченої ради
Черкаського національного університету
(протокол № 11 від 22.06.2015 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників
та Науково-дослідного інституту селянства

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://biblioteka.edu.ua/index.php/ukrainian-peasants>

ISBN 966-7986-12-8

© Інститут історії України НАН України, 2015
© Черкаський національний університет, 2015
© Автори статей, 2015

ЗМІСТ

Contents

Історіографія аграрної історії Historiography of Agrarian History

Гудзь В. В. Втрати українського селянства від Голодомору в дзеркалі сучасної історіографії.....	3
The losses of Ukrainian peasantry from Holodomor in the context of modern historiography	
Демуз І. О. Діяльність сільськогосподарських наукових товариств України XIX - початку XX ст. в історико-аграрних студіях дорадянського та радянського періодів.....	5
The activities of Ukrainian scientific-farming corporations of the 19 th -20 th centuries in historic-agrarian studies of pre-Soviet and Soviet periods.	
Жиленкова І. М. Зовнішня торгівля України кінця XIX - початку XX ст. та інтереси промислово-аграрного капіталу в оцінках істориків 1917 – 1927 рр.....	9
Ukraine's foreign trade of the end of the 19 th – beginning of the 20 th centuries and interests of industrial-agrarian capital in historians' evaluations of the 1917 th – 1927 th .	
Лазуренко Ю. М. Розвиток продуктивних сил сільського господарства України періоду непу в контексті діяльності сільгоспкооперації: історіографічний аспект.....	13
The development of productive power of Ukrainian agriculture during the NEP period in the context of farming cooperation: historiographic aspect.	
Михайлюк Ю. М. Стратифікація населення Великого князівства Литовського у візії М. І. Петрова.....	17
Population Stratification of the Great Lithuanian Principality in M.I. Petrov's vision.	

Аграрна історія в іменах Agrarian History in Names

Бей Р. В. Наукова школа вчених-механізаторів у галузі тваринництва.....	21
Scientific school of scholars-and-machine-operators in the field of cattle breeding.	
Бородай І. С. Становлення наукових основ штучного осіменіння в Україні.....	23
Formation of scientific bases on manufactured dissemination in Ukraine.	
Чабан А.Ю. Хліборобські традиції українців у Республіці Казахстан.....	26
Arable farming traditions of Ukrainian in the Republic of Kazakhstan.	

Селянство в умовах ринково-капіталістичної трансформації і суспільно-політичних потрясінь у XIX- 30-х рр. XX ст. Peasantry in Market-Capital Transformations and Socio-Political upheavals of the 19th – the 30-ies of the 20th Century.

Берестовий А.І. Реформування системи прямого оподаткування українського селянства Російської імперії в останній третині XIX- на початку XX ст.....	30
Reformation of the direct tax agencies system of Ukrainian peasantry in Russian Empire in the last tertiary of the 19 th – beginning of the 20 th centuries.	
Верховцева І. Г. Селянська бюрократія в самоврядуванні селян у Російській імперії другої половини XIX-початку XX ст.: ідейно-теоретичні аспекти.....	33
Peasant self-government bureaucracy in Russian Empire of the second half of 19 th – beginning of the 20 th century: ideological and theoretical aspects.	
Волос О. В. Виробництво сільськогосподарської техніки в Миколаєві (остання третина XIX – початок XX ст.).....	37
Production of agricultural machinery in Mykolaiv (the last tertiary of the 19 th – beginning of the 20 th century)	
Галатир В. В. Залучення місцевою владою селянства до подолання кризи в цукровій галузі на Правобережжі у квітні-грудні 1918 р.....	41
Involvement of peasants by local authorities to overcome a crisis in sugar industry in Pravoberezhzhya in April-December of 1918.	
Дудяк О. А. Структура землеволодіння українського та польського селянства Львівського повіту в 1930 роках: порівняльний аналіз.....	43
Landownership structure of Ukrainian and Polish peasantry of Lviv District in the 1930-ies: comparative analysis.	
Єрмілов В. С. Боротьба херсонської земської медицини з епідемічними хворобами.....	45
The struggle of Kherson Zemstvo medicine against epidemic diseases.	
Захарченко М. В. Лікувальна мережа та медично-санітарна справа в українському селі в доколгоспний період.....	48
Medical network and medical-sanitary activities in the Ukrainian village of pre-collective farm period.	
Комарницький О. Б. Організація та проведення сільськогосподарської практики студентів педагогічних навчальних закладів Правобережжя (20-30-ті рр. XX ст.).....	50
Organization and realization of farming practice for Pravoberezhzhya teacher's training institutions (the 20-ies –30-ies of the 20 th century).	
Корицький І. С. Передумови виникнення та розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України наприкінці XIX ст.....	53
Preconditions of emergence and development of agricultural cooperation in southern Ukraine at the end of the 19 th century.	
Корновенко С. В. Селянська революція 1917 – 1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні.....	55
Peasant revolution of 1917-1921: liquidation of landownership in Ukraine	
Кухаренко А. А. Благотворительная деятельность крестьянского поземельного банка на территории Беларуси (1906–1914 гг.).....	61
Charity activities of Peasant Land Bank on the territory of Belarus (1906-1914).	
Лазуренко В. М. Роль українського фермерства в розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства в добу непу.....	63
The role of Ukrainian farming in the development of material and technical basis of agriculture during the NEP period.	
Малиновська Т. В. Цивільне судочинство в колоніях іноземців на території Російської імперії.....	65
Civil law proceedings in foreign colonies on the territory of Russian Empire.	
Малиновський Б. В. Початок переговорів про надання центральними державами військової допомоги УНР (Брест-литовськ, лютий 1918 р.).....	67
The beginning of negotiations on provision the military aid to the UNR by central states (Brest-Litovsk, January of 1918)	
Мартнюк Я. М. Структура сільського самоврядування на Волині в другій Речі Посполитій.....	69
Rural self-government in Volyn during the second Polish Commonwealth	
Священко З. В. Проблема реформування селянського управління в проекті аграрної реформи редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії.....	71
The problem of reforming peasant administration in the draft of agrarian reform prepared by the drafting committee of the Ministry of internal affairs of Russian Empire.	
Сливенко В. А. Заходи боротьби зі службовою злочинністю в органах міліції УСРР у 1920 рр.....	74
Measures to prevent criminal behavior in the USSR militia in the 1920-ies.	

Особливості аграрного розвитку у 40-80-х рр. XX ст. Specificity of Agrarian Development during the 40-ies – 60-ies of the 20th century

Булах Т. Д., Морозов А. Г. Розвиток сільської кіномережі в добу «відлиги» (на прикладі центральних областей Української РСР).....	77
Development of rural cinema network during the "Thaw" period (on the example of central regions of the Ukrainian SSR)	
Киридон П. В. Порушення законності та зловживання владою сільської правлячої номенклатури Української РСР у повоєнне двадцятиріччя (1945 – 1964 рр.).....	79
Violation of legitimacy and misuse of power by rural leading party nomenclature in the Ukrainian SSR during the postwar 20-ies (1945-1964)	
Кулікова Т. О. Теоретична та практична розробка ідей передачі сільськогосподарської техніки у власність колективних господарств.....	82
Theoretical and practical development of ideas to surrender agricultural machinery to collective farms' ownership.	
Майборода О. Л. Шляхи формування сільської інтелігенції Волині впродовж 1960-1980 рр.....	85
Means of molding of Volyn rural intelligentsia during the 1960-1980-ies.	
Перехрест О. Г. Налаштування ветеринарної протиепізоотичної роботи у тваринницькій галузі сільського господарства України в 1943 – 1945 рр.....	88
Setup of veterinarian antiepidemiologic work in Ukraine's cattle breeding farming in the 1943-1945-ies.	
Тимків І. В. Вплив соціально-економічних чинників на динаміку сільського населення Тернопільської області в 50 – 60 рр. XX ст.....	90
The influence of socio-economic factors on rural population dynamics in Ternopol Oblast in the 50-ies – 60-ies of the 20 th century.	
Тітка О. О. Роль місцевої промисловості України в соціально-економічному виродженні села в 1946-1950 рр.....	92
The role of Ukraine's local industry in socio-economic decay of the village in the 1946-1950-ies.	
Чепурда Г. М. Створення системи лісових смуг в Україні відповідно до «великого плану перетворення природи».....	95
Creation of forest shelterbelts in Ukraine in accordance with the "Grand plan on nature transformation".	
Шугай Л.Г. Підсумки освоєння цілих земель у Казахстані за перші 7 років цілинної епопеї.....	99
The results of developing virgin and fallow lands in Kazakhstan during the first 7 years of the virgin land eposopee.	
Наші автори.....	104
Our authors	

Історіографія аграрної історії

В. В. Гудзь

ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ВІД ГОЛОДОМОРУ В ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Аналіз численних публікацій про кількість людських втрат через голод в Україні 1932–1933 рр. засвідчує, що в них є істотні розбіжності стосовно демографічних наслідків цієї катастрофи. У розвідці схарактеризовано наукові здобутки вітчизняних і зарубіжних учених, пов'язані з дослідженням масштабів голоду в українському селі.

Ключові слова: сучасна історіографія, голод 1932–1933 років, Україна, демографічні наслідки.

Analysis of numerous publications about the amount of human losses as a result of hunger in Ukraine 1932–1933 shows that in them there are substantial divergences in demographic consequences of this catastrophe. The estimation of the author of the scientific achievements of domestic and foreign scholars in the study of hunger in the Ukrainian village.

Key words: contemporary historiography, famine of 1932–1933, Ukraine, demographic consequences.

Питання про демографічні наслідки штучного голоду в Україні 1932–1933 рр. становить предмет дискусій із перших місяців трагедії. На Заході про мільйонні жертви в українському селі газети писали вже в 1933 р. У наступні півстоліття найбільший внесок у з'ясування кількісних вимірів Голодомору зробили С. Сосновий, В. Гришко, В. Косик, Р. Конквест, С. Максудов, С. Віткрофт [1, 241–245]. У Радянському Союзі ця тема стала доступною з кінця 80-х років і більш прикладною після опублікування В. Цапліним у 1989 р. архівного документа про реальні результати перепису 1937 р. В Україні піонером вивчення демографічних наслідків Голодомору є заступник директора Інституту історії України НАН України Станіслав Кульчицький. У 1990 р. учений нарахував 4,5–5 млн. жертв голоду [2, 78], проте в подальшому були спроби інших науковців скорегувати ці дані.

В емігрантських колах, із їхніми віктимними почуттями, оперували вищими показниками. Так, В. Микула на форумі українців Америки (липень 1993 р.), керуючись обрахунками товариства «Меморіал» ім. В. Стуса, заявив: «Зібрані цим товариством дані на території Чернігівської, Сумської, Харківської та Полтавської областей, говорять, що в кожній з тих областей від голоду померло приблизно 400000 чол. А таких областей на Центральній та Східній Україні нараховується 15. Таким чином доходимо до цифри біля 7 млн. чоловік жертв» [3, 8]. На наш погляд, застосована В. Микулою схема підрахунку кількості жертв геноциду була б прийнятною за умов фахового уточнення наведених відомостей, зібраних аматорами, та в разі їх наявності з більшості областей. Насправді з весни 1933 р. облік смертей у більшості

районів не вели, а на деяких територіях він відсутній узагалі.

Свою думку щодо втрат від Голодомору висловив В. Косик: «... в 1932 році в Україні згинуло дещо більше як півтора мільйона осіб, а в 1933 році нових 3.300.000 осіб, тобто за весь час голоду згинуло в страшних муках понад 5 мільйонів людей, а інші згинули в концтаборах, на заслання і в тюрмах, разом 6 до 7 мільйонів. ... До них треба додати приблизно один мільйон втрат з причини зменшення народин. У всякому разі за час Голодомору знищено більше ніж 15 % усього населення України» [4].

Іноземні дослідники переважно схильні сприймати менші цифри. Зважаючи на результати демографів Б. Андерсен і Б. Сілвера (2–3 млн.), відомі історики Р. Девіс і С. Віткрофт нарахували 3–4 млн. безпосередніх людських втрат від голоду 1932–1933 рр. [5, 71–77].

А. Граціозі (Італія) вважає, що від голоду-геноциду в Україні померло 3,5–3,8 млн. осіб. Дослідник оперує підрахунками С. Максудова: якщо в 1933 році в Російській Федерації (із Казахстаном) смертність на селі становила 138,2 на 1 тис. осіб, то в Україні – 367,7, або майже втричі більше! [6].

Російські вчені, оцінюючи людські втрати в 1932–1933 рр., проаналізували в 1990 роках матеріали всіх довоєнних переписів (зокрема «розстріляний» 1937 р.) і статистику динаміки населення в 1930 роки. Загальну тенденцію їхніх пошуків схарактеризував В. Кондрашин: «...з'явилися серйозні публікації на цю тему, в яких, вслід за В. П. Даниловим, піддалися сумніву високі цифри жертв голоду 1932–1933 років, наведені в ряді робіт західних дослідників» [7].

Російські дослідники часто применшують масштаби втрат, не визнаючи специфіки українського голоду як геноциду. Так, наприклад, О. Осокіна, визначала обсяг втрат України від Голодомору до 3 млн. осіб [8, 25], але не взяла до уваги всього комплексу демографічних чинників у республіці. А. Марчуков категорично заперечив концепцію геноциду в Україні й узагалі національні аспекти голоду, зазначивши такі дані: «У 1927–1931 роках смертність по республіці дорівнювала 2,6 млн. осіб щорічно, а в 1932–1933 рр. – 4 млн., тобто щорічно від голоду вмирало 1,4 млн. А за два роки безпосередні втрати УРСР становили від 2,9 до 3,5 млн осіб» [9]. О. Шубін спростовував думку про організацію Сталіним Голодомору. Автор вважав, що в республіці безпосередньо від голоду загинули 1–2 мільйони людей, а втрати в СРСР перебувають у «коридорі» 2–3

мільйони осіб [10, 194]. Проте доказова база аргументів О. Шубіна вкрай сумнівна.

Провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН М. Івницький вважає прийнятними розрахунки українських учених: «...в Україні померло від голоду не менше ніж 4 млн. осіб; у Казахстані загинуло від 1 до 2 млн. осіб; на Північному Кавказі, у Поволжі, ЦЧО, Західного Сибіру й на Уралі – 2-3 млн. та ін. Отже, можна вважати, що голод 1932–1933 рр. забрав 7-8 млн. людських життів» [11, 122]. Щоправда, наведені М. Івницьким «дані українських учених» мають розбіжності. На цьому зосереджує увагу Н. Араловець: «...жертви голоду в Україні, у Поволжі й Казахстані визначаються вченими в розмірі від 5,2 (за даними по Україні С. В. Кульчицького) до 8,8 млн. осіб (за висловом П. К. Василевського). Підсумовуючи їх із даними Р. Конквеста (Північний Кавказ – 1 млн. осіб, «решта» районів – 1 млн. осіб), отримуємо кількість безпосередніх людських втрат від голоду – від 7,2 до 10,8 млн. осіб» [12, 140]. Утім, Н. Араловець справедливо критикує П. Василевського за ненадійність основного джерела відомостей і некоректність визначення коефіцієнта смертності.

Попри це підрахунки українських учених здаються найбільш професійними. Ще в 1992 р. С. Пирожков (Інститут демографії та соціологічних досліджень НАН України) обґрунтував власну методику обрахунку втрат. Він зіставив реконструйований віковий склад населення УРСР у 1939 р., розрахований за даними вікової структури, що її зафіксував перепис 1926 р., – із реальною віковою структурою, виявленою переписом 1939 р. Розрахунки автора за власним методом дали змогу зробити висновок, що демографічні втрати в республіці між 1926 і 1939 рр. становили близько 5,8 млн. осіб [13, 63]. Згодом С. Пирожков удосконалив свою методику. Із комбінованого аналізу вікових структур 1927 і 1932 рр. була одержана віково-статевая структура населення 1929 р. На цій основі виконано два кроки п'ятирічного переміщення та, за даними перепису 1939 р., з'ясовано вікову структуру на початок року. Розрахунок засвідчив, що втрати населення за 1929–1938 рр. становили 4758 тис. осіб [14, 40]. У своїй доповіді до 50-річчя голоду 1946–1947 рр. С. Пирожков розкритикував метод прямої реконструкції демографічних показників, яким користувалися Р. Конквест і С. Кульчицький, через неякісний поточний облік природного руху населення в період демографічних катастроф [14, 32]. Водночас метод С. Пирожкова не є ідеальним: різниця в його розрахунках 1991 р. і 1997 достатньо велика – мільйон осіб.

Масштаби нищення села в 1932–33 рр. обрахував і В. Марочко – керівник Центру досліджень геноциду українського народу. «За нашими підрахунками, – пише науковець, – лише в УСРР від голоду померло щонайменше 5,3 млн. чоловік. Очікуваного приросту у 4,3 млн. чоловік не відбулося. До цієї кількості слід додати 1 млн. померлих, незареєстрованих органами ЗАГСів» [15, 135]. Дослідник вважає можливим виявлення й більших жертв, якщо поррахувати архівні дані по областях.

Оригінальні методи оброблення демографічної статистики запропонував у 2003 р. географ Ф. Заставний, зазначивши, що, згідно з переписом

населення на 6 січня 1937 р., в УРСР налічували 28,4 млн. осіб, це на 4,2 млн. менше, ніж на 1 січня 1932 р. «Беремо до уваги і те, що вже через два роки після голодомору (1935 р. і 1936 р.) мав місце певний приріст населення, але він був нижчий, ніж у доголодоморний час, – розмірковує науковець. – Оцінюємо цей приріст в 1 млн. осіб (по 500 тис. щорічно). Далі уточнюємо, що на кінець голодомору кількість населення дорівнювала 27,4 млн. (28,4 млн. – 1 млн.). Це означає, що прямі втрати населення під час голодомору досягли 5,2 млн. осіб (32,6 млн. – 27,4 млн. осіб). ...Отже, з урахуванням втрат зарубіжних українців загальні втрати українського населення становили понад 7 млн. осіб (5,7 млн. + 1,5 млн. осіб)» [16]. Додавши величину людських втрат за рахунок ненароджених під час Голодомору, яку він оцінив в 1,7 млн. осіб, Ф. Заставний підсумував, що «сумарні демографічні втрати в Україні від голодомору 1932–1933 рр. визначаються майже в 9 млн. осіб (7,2 млн. + 1,7 млн. осіб)» [16].

Запропонована автором технологія підрахунків має суттєві недоліки. По-перше, Ф. Заставний послуговувався завищеними показниками народжуваності між переписами, по-друге, кінцем Голодомору назвав 1934 р., що зменшує втрати на 0,5 млн. осіб, по-третє, завищив показник доприселенців і мігрантів в Україну (0,5 млн.). Нарешті, автор допустив механічну помилку, приєднавши до втрат у республіці 1,5 млн. осіб за її межами.

До 75 річниці Голодомору в Україні з ініціативи Президента Віктора Ющенка була проведена величезна робота з відновлення історичної пам'яті про цю національну катастрофу й уточнення відомостей щодо людських втрат. Але автори Післямови до першого зведеного тому «Національної книги» так само нарікали на прихованість даних перепису 1937 р. та накладання на втрати 1932–1933 рр. втрат Другої світової війни. Застосування різних методик підрахунку спричинило різнобій цифр. «У науковій літературі можна зустріти цифри від 3 до 10 млн., а в публіцистиці – навіть більші, – зазначають автори Післямови. – Це свідчить про остаточну нерозв'язаність проблеми підрахунку втрат. Нам здаються виваженими дані Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ. Вони виходять з того, що перевищення природного рівня смертності за час Голодомору становило 3,4 млн. осіб, а дефіцит народжуваності сягнув 1,1 млн., кумулятивні ж демографічні втрати склали близько 6 млн. осіб. У сумі це перевищує 10 млн. осіб» [17, 759].

Отже, аналіз численних публікацій про кількісні показники людських втрат через голод 1932–1933 років доводить, що в працях висловлено суперечливі думки стосовно демографічних наслідків голоду. Це вмотивоване насамперед відсутністю потрібних даних щодо демографічної статистики. Із достовірних статистичних відомостей у розпорядженні дослідників є лише дані з перепису населення 1926 р., інформація про кількість населення за 1931 р. та окремі показники з перепису 1937 р., що засвідчує намагання комуністичної влади приховати злочин. Оперуючи тільки цією інформацією, дуже важко точно оцінити кількість жертв голоду 1932–1933 рр.

На нашу думку, найбільш вірогідні міркування з приводу безпосередніх і опосередкованих втрат від Голодомору в межах УСРР обґрунтовує

С. В. Кульчицький, який ще в 1990 р. назвав їхній обсяг, що дорівнює 4,5-4,8 млн. осіб. По-перше, ці дані отримані з використанням продуктивної методики ретроспективного обрахування динаміки природного руху населення, принцип якої застосував ще С. Сосновий і розвинув С. Максудов. По-друге, його можна перевірити за допомогою методики демографа С. Пирожкова та істориків С. Віткрофта, С. Максудова [18, 410–412]. По-третє, такі відомості узгоджуються з результатами Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, що здобуті із залученням даних щодо кількості жертв геноциду по регіонах, наведених у «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», – мінімум 4,5 млн. осіб.

Варто зауважити, що, попри інтенсивне вивчення демографічних наслідків Голодомору, дослідники ще надто мало уваги звертають на аналіз економічних, демографічних, соціально-психологічних і морально-етичних наслідків цього геноциду, який зруйнував село й підірвав генофонд нації. Зрештою, питання про кількісні втрати людських життів під час катастрофи 1932–1933 років потребує подальшого дослідження й уточнення.

1. Гудзь В. В. Історія дослідження демографічних наслідків Голодомору в Україні у 30-ті – 80-ті роки ХХ століття / В. В. Гудзь // Українознавчий альманах : зб. наукових праць. – К., 2014. – Вип. 16. – С. 241–245.

2. Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду / С. В. Кульчицький // Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів [кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг]. – К.: Вид. політ. л-ри України, 1990. – С. 66–84.

3. Микула В. 60-та річниця Великого Голоду / В. Микула // Вісник. Квартальник літератури, науки, мистецтва і суспільно політичного життя: Ч. 1–2, весна літо. – Нью-Йорк: Видає Головна управа ООЧСУ, 1993. – С. 1–9.

4. Косик В. Підсоветська Україна між двома Світовими війнами. – Ч. 6 [Електронний ресурс] / В. Косик. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/mai/1184229595.html>

5. Wheatcroft S. Population / S. Wheatcroft, R. Davies // *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945* [eds. R. Davies, S. Wheatcroft, M. Harrison]. – Cambridge, 1994. – P. 71–77.

6. Грациози А. Советский голод и украинский голодомор [Электронный ресурс] / А. Грациози // «Отечественные записки» (Россия). – 2007. – № 1 (34). – Режим доступа: <http://polit.ua/documents/2007/05/09/graciozi.html>

7. Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в отечественной и зарубежной историографии [Электронный ресурс] / В. В. Кондрашин. – Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/Kondrasin_ist.doc

8. Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их было? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР) / Е. А. Осокина // *История СССР*. – 1991. – № 5. – С. 18–26.

9. Марчуков А. В. «Голодомор» в идеологической системе украинства [Электронный ресурс] / А. В. Марчуков // *Вестник Юго-Западной Руси. Архив*. – 2008. – № 2. – Режим доступа: <http://www.vestnik-jzr.org.ua/vestnik20082-marcukov.html>

10. Шубин А. 10 мифов Советской страны. Правда о Великой эпохе / А. Шубин. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 416 с.

11. Івницький Н. Хлебозаготовки 1932–1933 годов и голод 1933 года / Н. Івницький // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: матеріали Міжнар. наук.-теор. конф. (Київ, 28 листопада 1998 р.) / [редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та інші]. – К.; Нью-Йорк: вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 84–123.

12. Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 1930-е годы: Проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии / Н. А. Араловец // *Отечественная история*. – 1995. – № 1. – С. 137–141.

13. Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении / С. И. Пирожков. – К.: Наук. думка, 1992. – 180 с.

14. Пирожков С. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації / С. Пирожков // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк: вид-во Маріан Коць, 1998. – С. 26–33.

15. Марочко В. І. Геноцид українського народу (1932–1933 рр.) / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан // Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2-е вид., допов. – К.; Нью-Йорк: вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 83–151.

16. Заставний Ф. Український голодомор 1932–1933 років та його географія: через призму сучасної демографічної статистики [Електронний ресурс] / Ф. Заставний // *Географія та основи економіки в школі*. – 2003. – № 1. – Режим доступу: <http://ukrhist.at.ua/publ/66-1-0-950>

17. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні [ред. колегія: В. Ющенко (голова ред. кол.); кер. авт. колект. І. Юхновський]. – К.: вид-во імені Олени Телізи, 2008. – 1000 с.

18. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.

І. О. Демуз

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. В ІСТОРИКО- АГРАРНИХ СТУДІЯХ ДОРАДЯНСЬКОГО ТА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДІВ

У статті проаналізовано стан розроблення проблеми функціонування наукових товариств сільськогосподарського спрямування України XIX – початку XX ст. і виокремлено особливості історіографічного процесу дорадянського та радянського періодів щодо вивчення історії названих аграрних осередків.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, дослідна справа, фахівці-аграрії, кооперативна робота, дорадянська й радянська історіографія, енциклопедичне видання, довідкова література, річний звіт.

The article analyzes the state of scientific research problem in the functioning of agricultural scientific societies of Ukraine in the XIXth – early XXth centuries; peculiarities of historiographical process of pre-Soviet and Soviet periods on studying the history of these agricultural centers are highlighted.

Key words: agricultural societies, research activity, agriculturalists, cooperative work, pre-Soviet and Soviet historiography, encyclopaedic edition, reference literature, annual report.

Розвиток аграрних відносин в Україні у XIX – на початку XX ст. та внесок тогочасних сільськогосподарських об'єднань у популяризацію фахових знань серед широких верств населення є предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних істориків-аграріїв. Окрім важливого науково-теоретичного значення, ці роботи мають і практичну актуальність в

умовах розвитку ринкових відносин у сучасній Україні, оскільки усвідомлена державою й суспільством потреба модернізації агропромислового комплексу, створення нових організаційно-правових форм і структур повинні ґрунтуватися на традиціях та практиці аграріїв-раціоналізаторів.

У процесі аналізу вітчизняної історіографії діяльності сільськогосподарських товариств України XIX – початку XX ст. постає низка проблем, які потрібно взяти до уваги для того, щоб дати об'єктивну історіографічну оцінку попереднім дослідженням. Так, частина праць, навіть претендуючи на об'єктивність, має епізодичний характер і позбавлена чіткої концептуальної основи (це стосується насамперед робіт дорадянського періоду); інші – базовані на методологічних засадах, що спричинили тенденційність й однобічність у висвітленні окремих аспектів проблеми, а також домінування ідеологічного компонента над науковим (публікації радянського періоду). Отже, очевидно є необхідність ретельного, неупередженого аналізу вітчизняної історіографії цієї проблеми, зокрема, дорадянського та радянського періодів, що й становить мету пропонованої публікації (більш докладний історіографічний аналіз проблеми виконаний в авторській монографії, у розділі 7 «Вузлові» проблеми сільськогосподарської науки в товариствах учених-аграріїв в інтелектуальних дискурсах XIX – початку XXI ст.» (с. 419-459) [1]).

Проведення евристичної роботи дає змогу стверджувати, що розвідок дорадянського часу, присвячених безпосередньо історії виникнення, еволюції та діяльності наукових товариств сільськогосподарського спрямування, небагато. Їхня робота висвітлена переважно в площині суміжних тематик: дослідна справа в Російській імперії загалом та в Україні зокрема (звітні матеріали про результати діяльності дослідних полів і станцій, що подані їхніми керівниками), загальні економічні, статистичні чи історичні нариси про окремі губернії імперії, огляди агрономії та сільського господарства за повідомленнями інспекторів тощо.

Певне значення має наукова література, де схарактеризовано історію сільськогосподарської дослідної справи, її специфіку та значення для розвитку аграрної науки і практики. У зв'язку з розвитком аграрної галузі на початку XX ст. фахівці-аграрії робили спроби щодо вивчення й періодизації становлення дослідної справи в імперії. Коло авторів було надзвичайно широким: від землевласників-практиків до професійних агрономів та економістів. До цієї групи наукових праць належать, наприклад, нариси А. Зайкевича про Харківське дослідне поле (у подальшому – станцію), Ф. Яновчика – про дослідні установи Херсонської губернії, низка робіт В. Ротмистрова про Одеське дослідне поле тощо. Про організацію сільськогосподарських установ Полтавської губернії повідомлено в роботі В. Фурдуєва, де запропоновано проект влаштування дослідного поля при Полтавському сільськогосподарському товаристві. Результати досліджень Драбівського дослідного поля Полтавської губернії висвітлено в розвідках К. Вербецького та Б. Кречуна, Золотоніського дослідного поля – С. Анцибора, М. Семенова, Роменського дослідного поля й контрольно-насінневої станції – у праці С. Кульжинського, результати дослідів Золотоніського, Андріївського, Роменського та Прилуцького полів

вивчав Б. Овсянніков, Константиноградське дослідне поле описував С. Скандраков та ін.

Офіційний аналіз становлення дослідної справи та діяльності майже всіх дослідних закладів до 1914 р. (не тільки вітчизняних, але й закордонних) зроблений В. Морачевським – завідувачем довідково-видавничого бюро при Департаменті землеробства [2]. Вагоме значення для історичної науки має довідник, у якому подано узагальнювальні відомості про дослідні поля і станції Російської імперії загалом [3].

Окрему важливу групу формують річні звіти сільськогосподарських товариств, наприклад, Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [4], Київського агрономічного товариства [5] та інших.

Помітну групу літератури утворюють історичні огляди діяльності цих осередків за певний період часу, приурочені, зазвичай, до ювілеїв товариств. Так, представлено історію Імператорського вільного економічного товариства [6], Імператорського товариства сільського господарства (Московська губ.) [7], Полтавського товариства сільського господарства [8], Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії в Одесі [9], Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [10], Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [11], Харківського товариства сільського господарства [12], Лохвицького товариства сільських господарів [13].

У зазначених розвідках подано, зазвичай, історію заснування товариств, аналіз їхніх статутних документів, представлено списки засновників і членів осередку. У виданнях схарактеризовано різноманітні напрями діяльності товариств: науковий, лекційний, робота з відкриття навчальних закладів для підготовки фахівців у галузі сільського господарства, участь у влаштуванні та покращенні сільськогосподарських промислів, музейна робота, організація виставок і з'їздів; простежено діяльність товариств за різними напрямками сільського господарства (городництва, лісництва й садівництва, виноградарство та виноробство, тваринництво, розведення овець і коней, шовківництво тощо); описано роботу допоміжних установ при товариствах (бібліотек, колекцій, музеїв); докладно проаналізовано видавничу діяльність; представлено доповіді, виголошені на загальних зібраннях утруповань. У цілому такі ювілейні нариси з історії певного сільськогосподарського товариства насичені багатим фактажем. Розвідки мають характер науково-популярних брошур, а також не аналітично-критичний, а лише описовий стиль викладу, проте такі праці є вагомим здобутком дорадянської історіографії.

Досить ґрунтовно діяльність сільськогосподарських товариств України висвітлена в довідкових дореволюційних виданнях, що, однак, виражали офіційну урядову позицію стосовно діяльності цих структур і виконували передусім пізнавальну функцію, на відміну від спеціальних наукових видань. Так, наприклад, в енциклопедичному довіднику Ф. Брокгауза та І. Єфрона вміщено інформацію про сільськогосподарські товариства, їхню структуру, особовий склад, порядок утворення й функціонування, основні напрями діяльності, розроблено класифікацію за територією поширення та напрямками

роботи, подано список цих осередків, що існували на 1 липня 1898 р. [14].

У розвідці І. Котельникова вперше в дорадянській історіографії подано ґрунтовну класифікацію сільськогосподарських товариств, їхній особовий склад, членські внески, з'ясовано питання про прибутки й видатки товариств усіх областей Російської імперії. Найбільша увага автора зосереджена саме на торговельних відносинах цих осередків, у додатках уміщено перелік товариств, проте в списку зазначено не всі об'єднання. Незважаючи на окремі неточності, розвідка є цінною у зв'язку з наявним у ній фактичним, статистичним, а також теоретичним матеріалом [15].

Науковці радянського періоду не приділяли достатньої уваги вивченню діяльності сільськогосподарських товариств України XIX – початку XX ст. Окрім того, цей факт підтверджений практично цілковитою відсутністю публікацій про такі об'єднання. Загалом історію сільськогосподарських товариств вивчали або через призму сільськогосподарської дослідної справи (діяльність дослідних полів, станцій, лабораторій), або в контексті кооперативної роботи. Так, протягом 1920 – 1960 рр. особливості сільськогосподарської дослідної справи в Російській імперії в XIX – на початку XX ст. аналізували В. Вінер, О. Дояренко, М. Недокучаєв, Н. Пшеничний [16]. Зокрема, Н. Пшеничний, характеризуючи сільськогосподарські вітчизняні дослідні установи, наголошував на винятковому значенні сільськогосподарських товариств у питаннях становлення дослідної справи в Російській імперії до 1917 р. включно.

Зазвичай, радянська історіографія розглядала результати діяльності сільськогосподарських товариств усієї Російської імперії загалом та України зокрема як такі, що «консервували» кріпосницький устрій і зберігали домінуючі економічні й політичні позиції дворянства в сільському господарстві країни. З огляду на той факт, що діяльність сільськогосподарських товариств можна вивчати в руслі таких суміжних дисциплін, як аграрна історія, історія економічної думки, історія науки й освіти, питання їхнього функціонування привертало увагу дослідників різних галузей наукового знання. Тому не дивно, що окремі аспекти роботи цих об'єднань з'ясовані в загальних студіях з історії кооперативного руху. Окрім того, насторожене ставлення радянських істориків до інституту неполітичних громадських організацій XIX – початку XX ст., зокрема й сільськогосподарських, призводило до того, що дослідники пропонували примітивну схему поділу всіх товариств на «дворянські», «буржуазні», «робітничі» й «селянські», зважаючи на тезу про те, що в класовому суспільстві не повинно бути безкласових і надкласових організацій. Оскільки більшість товариств названого періоду вважали організаціями переважно дворянськими, то й результати їхньої роботи постійно применшували.

У радянській науковій літературі інколи увагу зосереджували на роботі лише великих загальноімперських товариств – Московського товариства сільського господарства та Вільного економічного товариства, вихід публікацій про які датований 1950-ми – 1970-ми рр. – часом, коли влада стимулювала в суспільстві інтерес до сільського господарства, причому авторами розвідок були не

лише історики, але й економісти (роботи О. Бердишева [17], Л. Голованової [18], В. Орешкіна [19], К. Пятницької [20], Н. Трусової і О. Блюмфельда [21], М. Склоєва [22], М. Цветасової [23], З. Ясмана [24]). Наукове зацікавлення становить праця В. Орешкіна про роботу Вільного економічного товариства протягом 1765–1917 рр., де тільки перший розділ монографії присвячено загальній характеристиці осередку, наступні – висвітленню питань земельної власності, кріпосницького права, форм феодалної ренти й оброку, вільнонайманої праці та аграрних проблем в економічних працях членів товариства [25].

На дослідницьку увагу заслуговують публікації С. Дмитрієва [26], І. Довженка [27] та Б. Тихонова [28]. Так, Б. Тихонов аналізував наукову й просвітницьку діяльність провінційних сільськогосподарських товариств Росії середини XIX ст. крізь призму їхньої видавничої роботи; С. Дмитрієв, висвітлюючи роботу сільськогосподарських виставок у Російській імперії в XIX ст., описав внесок у їхню організацію окремих сільськогосподарських товариств, зокрема й України; І. Довженко схаарактеризував переважно соціально-економічні аспекти діяльності товариств імперії, особливості їхнього функціонування та розміщення. Дослідник акцентував на класовому складі цих об'єднань, на обстоюванні ними інтересів поміщиків, які переходили до капіталістичних форм ведення господарства, і невеликої частини заможних селян [27, 207], на поступовому, проте неухильному тяжінні сільськогосподарських товариств до виконання функцій суто споживчих кооперативів, що в «період між двома революціями (сільськогосподарські товариства – І. Д.) становили одну з форм об'єднання більш розвинутих в економічному плані селянських господарств» [27, 208, 209].

На рубежі 1980-х – 1990-х рр. окреслився якісно новий етап у дослідженні історії сільськогосподарських товариств. Саме в той період почали з'являтися перші роботи з історії регіональних організацій. Окремі дослідники, зокрема В. Чернуха, засвідчили, що історія виникнення й діяльності сільськогосподарських товариств, а до того ж їхня роль у розвитку сільського господарства, є маловивченими темами [29].

Отже, дорадянська історіографія має у своєму «арсеналі» різні публікації про сільськогосподарські товариства України XIX – початку XX ст.: це і звітні матеріали, й енциклопедичні словники та довідники, й огляди та нариси про діяльність окремих товариств, і навіть поодинокі узагальнювальні видання. Більша частина – науково-популярного характеру, їхня основна мета полягала в популяризації сільськогосподарських організацій та їхніх раціоналізаторських ініціатив. Такі розвідки створювали за підтримки держави або ж власне товариств. Автори видань зазначеного типу – секретарі або члени цих осередків, агрономічний персонал – виступали за збільшення кількості сільськогосподарських товариств, особливо за рахунок невеликих селянських організацій малої території дії. Укладачі енциклопедичної літератури переважно підтримували проурядову лінію, а їхні оцінювальні судження відображали офіційну позицію щодо сільськогосподарських товариств.

Вартісність дорадянських досліджень аргументована здебільшого фактажем представленого матеріалу. Автори видань були не

лише теоретиками, але й практиками та активними діячами сільськогосподарських товариств. У цьому, з іншого боку, прихована і причина слабкості й однобічності презентування ними історичних відомостей. Дослідники поставали стосовно своїх організацій апологетами й панегіристами, що перешкоджало всебічному науковому аналізу цього напрямку суспільної діяльності. Окрім того, немає ґрунтовних наукових видань про окремі сільськогосподарські товариства, напрями їхньої діяльності, взаємини один з одним і місцевою владою; у загальних розвідках побіжно схарактеризоване становище цих осередків у контексті розвитку дослідної справи, сільської кооперації або ж сільського господарства в цілому.

Більшість радянських дослідників оцінювала роль сільськогосподарських товариств ХІХ – початку ХХ ст. позитивно, хоча й була змушена у зв'язку з ідеологічною спрямованістю визнавати, що в умовах царизму й засилля широкого поміщицького землеволодіння ці товариства не могли істотно впливати на соціально-економічне й політичне становище країни. Науковці вивчали здебільшого діяльність галузевих об'єднань загальноросійського масштабу (наприклад, Московського товариства сільського господарства та Вільного економічного товариства), водночас окремі регіональні товариства, особливо ті, що функціонували на теренах України, узагалі перебували поза увагою. У цілому історіографія радянського періоду щодо вивчення сільськогосподарських товариств ХІХ – початку ХХ ст. є доволі збідненою та однобічно схарактеризованою.

1. Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України ХІХ – початку ХХ ст.: полілог учених і епох: монографія / І. О. Демуз. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014. – 681 с.
2. Агрономическая помощь в России / под ред. В. В. Морачевского. – Петроград: изд-во Департамента земледелия, 1914. – 653 с.
3. Справочник по сельскохозяйственным опытным учреждениям России. С приложением 16-ти планов опытных полей, карты и смет оборудования опытной станции, агрономической лаборатории, вегетационного домика и метеорологической станции / Сост. Секцией опытного дела под ред. и с введением А. Г. Дояренко. – М.: Тип. О. Л. Сомовой, 1912. – 372 с. + приложения.
4. Отчёт о деятельности Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1886 г. – Харьков, 1886. – 28, XXIV с.; Отчёт о деятельности Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1891 г. С 1-го ноября 1890 г. по 1-е ноября 1891 г. – Харьков, 1892. – 26 с.; Отчёт о деятельности Харьковского общества сельского хозяйства за 1891/92 гг. С 1-го ноября 1891 г. по 1-е ноября 1892 г. – Б. в, б. г. – 58 с.; Отчёт о деятельности Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1898/99 гг. С 1-го ноября 1898 г. по 1-е ноября 1899 г. и описание 5-ти хозяйств Лебединского уезда, Харьковской губ. – Харьков, 1899. – 124 с.; Отчёт о деятельности Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1903 1904 год. С 1-го октября 1903 г. по 1-е октября 1904 г. – Харьков, 1905. – 98 с.; Отчёт о деятельности Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1908 1909 г. – Харьков, б. г. – 328 с.
5. Доклады и протоколы общих собраний Киевского агрономического общества, 1910 г. – К., 1911. – (Разд.

- паг.; Оттиск); Отчёт о деятельности Киевского агрономического общества за 1915 год. – К., 1916. – 39 с.
6. История Императорского Вольного Экономического Общества с 1765 до 1865 года / сост. А. И. Ходнев. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1865. – 667 с.; Хижняков В. В. Общий обзор деятельности Императорского Вольного Экономического Общества за 150 лет / В. В. Хижняков // Вестник сельского хозяйства. – 1915. – № 51 52. – С. 3 7.
7. Краткий обзор пятидесятилетней деятельности Императорского общества сельского хозяйства. С 1820 по 1870 год / сост. Н. П. Горбуновым. – М.: Тип. Грачёва, 1871. – 23 с.
8. Пятидесятилетие Полтавского общества сельского хозяйства. – Полтава, 1915. – 84 с.; Тихомиров В. А. Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. / В. А. Тихомиров. – Полтава: Тип. насл. Н. Пигуренко, 1887. – 257 с.
9. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год / сост. секретарём Общества М. П. Боровским. – Одесса: Тип. П. Францова, 1878. – X, 275, 76 с.
10. Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за двадцатипятилетие с 1876 по 1901 год (Краткий очерк) / сост. Т. Осадчий. – К.: Тип. П. Барского, 1901. – 62 с.
11. Краткий обзор 12-летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности (1898 1911) / сост. Ф. Л. Любанский. – Винница, 1911. – 24 с.
12. Харьковское общество сельского хозяйства на областной сельскохозяйственной выставке в 1910 г. в г. Екатеринославе: Краткий очерк деятельности общества. – Харьков, 1910. – 52 с.
13. Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886 1911 гг.). – 1911. – 144 с.
14. Общества сельскохозяйственные // Энциклопедический словарь / сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXIX, Кн. 57. – С. 414 419; Синдикаты // Энциклопедический словарь / сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXX, Кн. 59. – С. 8 22.
15. Котельников И. И. Сельскохозяйственные товарищества России в 1911 году и деятельность их по отчётам за 1910 год / И. И. Котельников. – СПб., 1912. – 220 с.
16. Винер В. В. Сельскохозяйственное опытное дело. (Краткий исторический очерк и обзор программ русских с.-х. опытных учреждений 1840 1910 гг.): Лекции, читанные на курсах по с.-х. опытному делу при Петровской с.-х. академии / В. В. Винер. – М.: изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1922. – 112 с.; Дояренко А. Г. Из агрономического прошлого / А. Г. Дояренко. – М.: Сельхозгиз, 1958. – 207 с.; Дояренко А. Г. Роль опытного дела в системе государственного строительства. Избр. соч. / А. Г. Дояренко. – М., 1926. – Т. 1. – 345 с.; Недокучаев Н. К. Опытное дело в полеводстве. Теория и практика / Н. К. Недокучаев. – М.: Государственное издательство, 1929. – 388 с.; Пиеничный Н. И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции: автореферат диссертации на соискание ученой степени д-ра с.-х. наук / Н. И. Пиеничный; Украинская Ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственная академия. – К., 1964. – 59 с.
17. Бердышев А. П. Андрей Тимофеевич Болотов, 1738–1833: Основоположник русской сельскохозяйственной науки / А. П. Бердышев. – М.: Агропромиздат, 1988. – 142 с.; Бердышев А. П. Роль Вольного экономического общества в развитии научных основ сельского хозяйства в России: дисс. ... д-ра с.-х. наук / А. П. Бердышев. – М., 1970.

18. Голованова Л. Г. Московское общество сельского хозяйства: Очерки из истории русской общественно-экономической мысли и сельского хозяйства в первой половине XIX в. : дисс. ... канд. ист. наук / Л. Г. Голованова. – М., 1953.
19. Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в России. 1765 1917: Историко-экономический очерк / В. В. Орешкин. – М. : изд-во Академии наук СССР, 1963. – 195 с.; Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы в России : дисс. ... канд. экон. наук / В. В. Орешкин. – М., 1955.
20. Пятницкая К. Н. Вольное экономическое общество и вопросы развития сельского хозяйства в конце XVIII и первой четверти XIX века : дисс. ... канд. ист. наук / К. Н. Пятницкая. – Л., 1950.
21. Трусова Н. С. Из истории возникновения и начальной деятельности Московского общества сельского хозяйства (1820–1830 гг.) / Н. С. Трусова, О. А. Блюмфельд // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1959. – Сб. 3. – С. 280–324.
22. Склюев Н. О. Роль Вольного экономического общества в развитии и распространении сельскохозяйственных знаний в России (1861–1900 гг.) : автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. экон. наук / Н. О. Склюев. – М., 1952. – 15 с.
23. Цветаева М. С. Первый журнал по сельскому хозяйству в России / М. С. Цветаева // Земледелие. – 1966. – № 3. – С. 75.
24. Ясман З. Д. Первая сельскохозяйственная школа в России / З. Д. Ясман // Вопросы истории. – 1976. – № 11. – С. 203–209; Ясман З. Д. Попытки введения улучшенных сельскохозяйственных орудий в помещичьих хозяйствах второй половины XVIII века (по материалам «Трудов ВЭО») / З. Д. Ясман // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1961. – С. 246–255.
25. Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в России. 1765 1917: Историко-экономический очерк / В. В. Орешкин. – М. : изд-во Академии наук СССР, 1963. – 195 с.
26. Дмитриев С. С. Возникновение сельскохозяйственных выставок в России / С. С. Дмитриев // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 172–180.
27. Довженко И. Т. Сельскохозяйственные общества дореволюционной России, их особенности и размещение / И. Т. Довженко // Историческая география России XII – начала XX в. : сб. ст. к 70-летию проф. А. Г. Бескровного / ред. кол. А. Л. Нарочницкий. – М., 1975. – С. 207–216.
28. Тихонов Б. В. Обзор «Записок» местных сельскохозяйственных обществ 30 50-х годов XIX века / Б. В. Тихонов // Проблемы источниковедения. – Т. 9. – М., 1961. – С. 92–162.
29. Чернуха В. Г. Сельскохозяйственные общества России в 60–70-е гг. XIX в. / В. Г. Чернуха // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб., 1991. – С. 188–196.

І. М. Жиленкова

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ТА ІНТЕРЕСИ ПРОМИСЛОВО-АГРАРНОГО КАПІТАЛУ В ОЦІНКАХ ІСТОРИКІВ 1917 – 1927 РР.

З'ясовано стан наукового вивчення питань зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст. історіографами 1917 – 1927 рр. Основну увагу акцентовано на з'ясуванні їхнього ставлення до політики Російської імперії в цій сфері. Наявну наукову літературу розподілено на хронологічно-тематичні групи.

Схарактеризовано спільні та відмінні риси оцінок специфіки зовнішньої торгівлі окресленого періоду.

Ключові слова: зовнішня торгівля, протекціонізм, фритредерство, експорт, митна політика.

The state of scientific study of questions about foreign trade of Ukraine of the late XIX century – early XX century by 1917 – 1927 years historiographers is analyzed. The main attention is paid to finding out of their attitude towards the policy of the Russian Empire in the relevant sphere. The available scientific literature is divided into thematic groups. Common and distinctive features of the estimations of foreign trade specificity of the mentioned period are determined.

Key words: foreign trade, protectionism, free trade, export, customs policy.

Вивчення минулого України, зокрема економічної проблематики, поряд із пошуком нових фактів передбачає критичне та об'єктивне дослідження теоретичних напрацювань попередників і переосмислення ретроспективних методів історичного аналізу. Дотримання цих першооснов у контексті пропонованого наукового дослідження історіографічних оцінок 1917 – 1927 рр. проблем зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст. уможливорює конструювання максимально збалансованого фактологічно-теоретичного історичного базису.

Необхідно зазначити, що усталений хронологічно-тематичний поділ історіографічних праць на три періоди (дорадянський (дореволюційний, імперський), радянський, сучасний (пострадянський)), на наш погляд, нівелює поодинокі в кількісному, однак не менш важливі в якісному вимірі, роботи власне революційного етапу – 1917 – 1921 рр. Предметне зацікавлення саме проблемами зовнішньої торгівлі України в контексті інтересів промислово-аграрного капіталу обмежує цей перелік розвідками таких дослідників, як В. Зів, Й. Кулішер, Є. Кун, В. Ландо, С. Маслов, М. Огановський, Б. Стопневич, І. Чернишев, Г. Швіттау, О. Щадилов та ін.

На прикладі роботи В. Зіва «Іноземні капітали в російській гірничозаводській промисловості», що з'явилася на початку 1917 р., маємо змогу наочно простежити формування нових напрямів історико-економічного інтересу, особливо в умовах Першої світової війни. Так, автор послідовно і структурно проаналізував ступінь іноземного фінансового впливу на розвиток низки галузей промисловості («південноросійська» (тобто українська) металургія, «південноросійська» кам'яновугільна, мідна, золотодобувна, платинова, марганцева, хімічна, соляна, нафтова, електротехнічна та ін.). Критично оцінюючи ситуацію, В. Зів зазначав, що уряд повинен докладати максимум зусиль, обмежуючи посилення закордонних капіталів у вітчизняній економіці, щоб не допустити нових кризових тенденцій на внутрішньому споживчому ринку, а також для нарощування впливу на світовому ринку. Для прикладу наведемо одну з протекціоністських цитат: «Близько 90 % імперського видобутку платини перебуває в руках іноземців. Володіючи таким вагомим видобутком платини, іноземці тим самим відіграють керівну роль на світовому платиновому ринку. Тому бажано, щоб торгівля платиною була вилучена з рук іноземців» [1]. Подібну позицію В. Зів обстоював і стосовно банківської сфери: «Банки впливають суттєвою мірою на всі економічні

відносини країни, зокрема, з особливою силою, на хід і розвиток торгово-промислового життя... за останній час стала панувати думка про небажаність подальшого припливу іноземних капіталів в російську банківську справу».

Натомість роботи Б. Стопневича («Споживча кооперація на Україні (спроба історико-статистичного начерку)», 1919 р.) [2], О. Щадилова («Економічна політика України», 1919 р.) [3], В. Ланда («Селянські плантації в буряковому господарстві України», 1920 р.) [4] у нових політичних умовах демонстрували тенденцію до появи робіт суто «українського» тематичного спрямування, де можна знайти опосередковані відомості про зовнішню торгівлю в контексті інтересів аграрного та промислового капіталу протягом досліджуваного періоду.

Системний і порівняно узагальнювальний аналіз розвитку митного оподаткування в Російській імперії за період із 1880 рр. до початку Першої світової війни, що в цілому узгоджене з окресленими хронологічними межами нашого дослідження, виконав Є. Кун [5]. Вивчивши еволюцію тогочасного митно-тарифного законодавства, автор комплексно відобразив вплив цього процесу на розміри прибутків від митних зборів. Основним теоретичним висновком, отриманим на підставі опрацювання різноманітних статистичних матеріалів, стало справедливе твердження про взаємозумовленість не лише між підвищенням митних зборів і зростанням митних доходів у тогочасній Російській імперії, а й між економічним заохоченням розвитку промисловості шляхом захисту від іноземної конкуренції. Серед іншого Є. Кун проаналізував такі проблемні питання: фінансове значення мит для бюджету Російської імперії, розвиток митно-тарифного законодавства після 1883 р., структура ввезення іноземних товарів та їх оподаткування з 1883 р., вплив урожаю й чинного законодавства на рівень імпорту тощо. Окрему увагу зосереджено на митному оподаткуванні харчових продуктів, чаю, сировини, готової продукції (зокрема й промислового характеру, сільськогосподарських машин та ін.), а також на динаміці зовнішньої торгівлі з Фінляндією та вздовж азійського кордону. У цьому контексті дослідник зауважував, що рівень мита на ввезення металургійної продукції та переважно кам'яного вугілля спрямований на протекціоністську охорону промислового Півдня Росії (тобто українського Донбасу). Саме з цією метою було ухвалене диференційоване оподаткування – його підвищений рівень для портів Чорного та Азовського морів [5, 60].

У цілому робота Є. Куна має комплексний та об'єктивний характер, а позиція автора стосовно досліджуваної проблеми концентрована навколо підтримки щодо високого мита на імпортну продукцію, яку виготовляли в Російській імперії, та пояснення необхідності їх зниження насамперед для сировинних матеріалів, промислових і сільськогосподарських напівфабрикатів.

Аналізована невелика група розвідок 1917–1921 рр. сформувала початковий перехідний етап у розвитку як загалом історичної науки на шляху до поширення марксистсько-ленінських принципів в оцінюванні подій минулого, так і власне вивчення й осмислення особливостей розвитку зовнішнього ринку в контексті залежності від інтересів промислово-

аграрного капіталу чи відповідності їм. Однак частка умовності й доцільності в її виокремленні має дуже гнучкий характер, залежний від конкретного випадку (особистість автора та його суспільно-політична позиція, час написання роботи тощо).

Остаточне утвердження більшовиків при владі на початку 1920-х рр. відіграло вирішальну роль у домінуванні класового підходу у вітчизняній історичній науці та призвело до кардинальної зміни в підходах й оцінках під час вивчення проблем зовнішньої торгівлі Російської імперії (зокрема й українських губерній), особливо в контексті інтересів промислового та аграрного капіталу, який, відповідно до марксистської концепції, укр. негативно впливав на розвиток історичного процесу. Водночас очевидно, що радянська наука в умовах безпечного панування такого «критичного» підходу до вивчення й пояснення соціально-економічних питань пройшла кілька етапів розвитку, зокрема й у вимірі порушеної теми.

Неабияке значення для формування теоретичної основи радянської історичної науки в напрямі вивчення питань зовнішньої торгівлі Російської імперії мали погляди В. І. Леніна на свободу торгівлі як на суто капіталістичне, буржуазне питання, а на протекціонізм – як на «соціально-політичний чинник» капіталізму [6]. Така позиція кінця XIX ст. поряд із характеристикою соціально-економічного розвитку держави стала методологічним орієнтиром для всіх дослідників. Практично на десятиліття «митна» тематика посіла другорядне місце в радянській історичній та економічній науці.

Певним винятком у цьому аспекті є саме радянська історіографія

1920-х рр., що присвячена окремим питанням зовнішньої торгівлі Російської імперії (зокрема українських губерній у її складі) у руслі інтересів промислового й аграрного капіталу наприкінці XIX – на початку XX ст. та представлена роботами А. Альтермана, І. Батюка, П. Берліна, Б. Бруцкуса, П. Височанського, І. Гіндіна, С. Городецького, В. Дена, С. Дубровського, О. Катикмана, Г. Кривченка, Й. Кулішера, П. Лященка, С. Підгайця, В. Попова, М. Слабченка, Н. Шапошнікова та ін.

Аналіз названих досліджень варто починати зі студій відомого історика-економіста Й. Кулішера. Вивчаючи якісні зміни в міждержавних торгових відносинах як наслідок дії нової світової економічної доктрини, дослідник акцентував увагу на новому принципі укладення торгових договорів – забезпечення умов найбільшого сприяння союзницькій державі (на відміну від принципу еквівалентності поступок, що панував у попередню епоху).

Власне на прикладі Й. Кулішера ми простежимо тимчасову компромісність радянської науки 1920-х рр. (уже менш властиву початкові 1930-х рр. і неможливу для другої половини цього десятиліття) стосовно кошиків «імперських» учених, зумовлену розумінням важливості їхнього інтелектуального потенціалу. Утім, йому все ж таки довелося пройти через «звичний» для людей подібного інтелектуального типу й загалом того часу шлях арештів, звільнень із роботи та критики як «буржуазного історика», який рідко цитує К. Маркса [7].

До групи вчених, ім'я яких стало відоме широкому дослідницькому загалові і які протягом 1920-х рр. працювали в межах радянської системи, належав відомий економіст, географ і статистик В. Ден (1867 – 1933 рр.), засновник «галузево-статистичної» наукової школи (розгромлена в 1930-х рр.). У цей період він поставав у ролі основоположника радянської економічної географії, трактуючи її як науку, спрямовану «на вивчення просторового розподілу господарських явищ». Таке бачення вможливило дослідження більш широкої сукупності економічних явищ і процесів, зокрема форм організації виробничої діяльності. Саме акцент на вивчення галузей господарської діяльності послугував підставою для позначення очолюваної ним наукової школи як «галузево-статистичної». В. Ден неодноразово наголошував, що в центрі вивчення економічної географії «...повинен стояти не товар, а людина, що живе в суспільстві, її спільна господарська діяльність і ті суспільні відносини, які з неї випливають» [8]. Саме така позиція є підґрунтям його роботи «Становище Росії у світовому господарстві. Аналіз російського експорту до війни: Статистичний нарис» (1922 р.), підготовленої за матеріалами доповіді, виголошеної в 1918 р. у Відділі зовнішньої торгівлі та морських перевезень Центрального народно-промислового комітету (ЦНПК) у Петрограді [9].

Характеризуючи розвиток зовнішньої торгівлі Російської імперії на початку XX ст., В. Ден серед причин її порівняно низького рівня називав «не господарську незалежність, а залишки натурально-господарського устрою життя». «Незважаючи на описану господарську відсталість, – пише далі автор, – і на низькі врожаї, погані шляхи сполучення та недостатній розвиток промисловості і зовнішньої торгівлі, Росія посідала у світовому господарстві провідне місце...» [9, 39]. Необхідно зазначити, що дослідник зовсім не ідеалізує описану ситуацію й чітко констатує сировинний характер тогочасної структури експорту, підтверджуючи це цифрами. Наявність об'ємних статистичних таблиць із докладним розподілом за роками (1909–1913 рр. й окремо 1914 р.) та за вартістю вивезених товарів, порівняння поданих відомостей із показниками, властивими для інших країн (як провідних – Англія, США, Німеччина, Франція, так і менш розвинутих, наприклад, Румунія, Болгарія, Данія, Норвегія та ін.), – усе це характеризує названу роботу та вмотивовує її особливу цінність для нашого дослідження.

Подібно до Й. Кулішера та В. Дена зазнав переслідувань (завершенням яких став розстріл у 1938 р.) А. Альтерман – український радянський економіст 1920-х – початку 1930-х рр. У праці «Хлібні ресурси України» (1923 р.) він зосередив свою увагу на таких проблемах: еволюція посівної площі до світової війни, рівень урожайності, збір хліба до 1914 р., структура експорту та ін. [10] Очевидно, що, поєднавши ці відомості з розлогими статистичними таблицями, а також порівнявши довоєнну ситуацію з початком 1920-х рр., учений наочно продемонстрував усі недоліки радянської системи управління сільськогосподарським виробництвом, за що і поплатився власним життям.

Названа робота А. Альтермана має особливу значущість для нашого дослідження, оскільки безпосередньо стосується «українського» аспекту

зовнішньої торгівлі Російської імперії. Подаючи порівняльну таблицю норм урожайності України та європейських країн напередодні Першої світової війни (1909 – 1913 рр.), автор наголошує на відставанні першої, пояснюючи цей факт, що підтверджений цифрами, низьким рівнем розвитку виробництва й високою залежністю від кліматичних умов. «Це порівняння, – зауважував А. Альтерман, – проливає світло на потенційні можливості виробництва хліба на Україні... валовий збір лише п'яти найважливіших хлібів [ідеться про пшеницю, жито, ячмінь, овес, кукурудзу – *авт.*] може бути збільшений на 250 млн пудів. Так багато втрачає Україна через свою господарську відсталість!» [10, 49]. По суті, такою позицією автор довів, що в умовах численних протекціоністських обмежень зовнішньої торгівлі, основним стримувальним чинником для імпорту продукції була все ж таки загальна економічна відсталість. Подібний аналітичний, однак більш локальний характер має праця С. Городецького про розвиток сільського господарства на Поділлі напередодні Першої світової війни [11].

Суттєво контрастує (насамперед в аспекті порівняння оцінних суджень та впливу ідеологічного чинника) із названими працями Й. Кулішера й А. Альтермана монографія П. Берліна [12]. Характеризуючи в межах порушеної теми проблеми фінансового й промислового розвитку, інтенсифікації торгівлі та втручання в цей процес держави в останній третині XIX ст., автор активно використовував такі емоційні словосполучення, як «промислово-банківська вакханалія», «нестримні спекуляції та швидкі збагачення», «омертвляючий саван безпробудної політичної реакції», «соціально-економічний анабіоз» та ін. [12, 116–123]. Говорячи про економічну політику уряду щодо торгової буржуазії, П. Берлін усіляко намагався довести тезу про «все вищий і вищий підйом стіни протекціонізму», що мало винятково негативне значення як для загального розвитку держави, так і для соціального добробуту робітників та селян. «Під час міністерства Вишнеградського [очолював фінансове відомство Російської імперії в 1887–1892 рр. – *авт.*], – писав автор, – ця ера промислового протекціонізму набула форми найстараннішого покровительства окремим великим промисловцям, фінансовим ділкам і біржовим диригентам. При С. Ю. Вітте [міністр фінансів у 1892 – 1903 рр. – *авт.*], відповідно до економічного поживавлення, що почалося, цей заклик «збагачайтеся!» набуває більш державного характеру, набуває форми певної ідеології» [12, 130]. Власне, використовуючи працю П. Берліна та пояснюючи таке його ставлення до підприємців, варто зважати на вплив чинника новоствореного Радянського Союзу як держави, що прагнула до «безкласового суспільства» і в якій існувала державна монополія на зовнішню торгівлю та був наявний надзвичайно потужний державний сектор економіки.

Наповненістю статистичними даними й кількісними показниками вирізняються праці І. Гіндіна, який протягом більш ніж 30-ти років працював над проблемами розвитку фінансового сектору й банківської сфери Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Саме його монографії суттєво вплинули на окреслення напряму дослідницьких інтересів не лише радянської історичної науки, а й деяких векторів сучасної науки. Для

концепції І. Гіндіна характерна виражена оцінка (без надмірного перебільшення) ролі банків у системі тогочасних фінансово-капіталістичних відносин. До того ж у руслі теорії його погляди навіть не збігаються з лєнінським визначенням фінансового капіталу як банківського капіталу, що зростається з капіталом промислових монополістів.

Дослідник у своїх працях 1920-х рр., а також у пізніших виданнях («Державний банк і економічна політика царського уряду (1861 – 1892 роки)» [13], «Російські комерційні банки. З історії фінансового капіталу в Росії» [14]) проаналізував відносини банків і промисловості, починаючи з 90-х років XIX ст. і завершуючи Першою світовою війною, зосередив найбільше уваги на депресії й передвоєнному промисловому піднесенні [13]. І. Гіндін неодноразово звертався до питань, пов'язаних із зовнішньою торгівлею України, її значенням у загальноімперській торгівній активності. Так, описуючи біржові відносини, автор стверджував, що в Києві «фондова біржа залишилася в зародковому стані», а загалом «провінційні біржі» мали лише «місцеве значення, нечисленні акції, які котуються на них (не більше від 20 і на суму не більше як 100 млн руб.) здебільшого котувалися також і на Петербурзькій біржі, тому роль цих бірж навіть у місцевому фінансуванні виявлялася абсолютно нікчемною» [16, 92]. Очевидно, що говорити про «нікчемну роль» Київської, Харківської та Одеської бірж у суто українських масштабах не доводиться, особливо коли йшлося про такі головні експортні статті, як цукрова промисловість, залізне вугілля, металургійна продукція. Лише в руслі загальноімперського тла варто брати до уваги, наприклад, передвоєнні показники, коли обіг Петербурзької біржі в 1913 р. становив близько 300 найменувань цінних паперів, а Київської, Харківської та Одеської – лише по 10–15 найменувань.

Не менш важливим для вивчення проблем зовнішньої торгівлі України в контексті інтересів аграрного та промислового капіталу (кінець XIX – початок XX ст.) є аналіз й інших праць радянських учених 1920-х рр.: П. Ляценка (про з'ясування ролі вітчизняного зернового господарства в загальносвітовому ринку та тенденцій його розвитку [17]); В. Попова – (стосовно динаміки росту хлібної торгівлі безпосередньо України [18]); М. Слабченка (про формування фонового розуміння тенденцій еволюції соціально-економічних відносин в Україні [19]); Н. Шапошникова (з огляду на необхідність уточнення окремих оцінних суджень стосовно особливостей митної політики Російської імперії та мотиваційного складника її зміни на тлі укладення низки торгових договорів із європейськими державами наприкінці XIX – на початку XX ст. [20]).

Отже, історіографія 1917 – 1927 рр. питань зовнішньої торгівлі України в руслі інтересів промислово-аграрного капіталу має значно більше спільних рис із роботами імперського періоду, ніж із працями радянського часу, особливо періоду 1930 – 1970-х рр. Серед таких ознак слід назвати порівняно високий рівень об'єктивізму, якісну фактологічну наповненість, незалежні авторські оцінки тощо.

1. Зив В. С. *Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности* / В. С. Зив. – Петроград : Тип. ред. периодических изданий Министерства финансов, 1917. – 132 с.

2. Стопневич Б. *Споживча кооперація на Україні (спроба*

історико-статистичного начерку) / Б. Стопневич. – Полтава : Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919. – 123 с.

3. Щадилов О. *Економічна політика України* / О. Щадилов. – Б. м., 1919. – С. 3–4.

4. Ландо В. М. *Крестьянские плантации в свекловичном хозяйстве Украины* / В. М. Ландо. – К. : 2-я Сов. тип., 1920. – 36 с.

5. Кун Е. *Развитие нашего таможенного обложения в последние десятилетия* / Е. Кун. – Петроград : [б. и.], 1917. – 124 с.

6. Ленин В. И. *Экономическое содержание народничества и критика его в книге П. Струве (Отражение марксизма в буржуазной литературе). По поводу книги П. Струве: «Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России»*. СПб. 1894 г. / В. И. Ленин // Ленин В. И. *Полное собрание сочинений : в 55-ти томах. 5-е издание*. – М. : изд-во политической литературы, 1967. – Т. 1 : 1893–1894. – С. 347–534.

7. Виноградов С. М. И. М. Кулишер: *Очерк жизни и творчества [Электронный ресурс]* / С. М. Виноградов // *Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов*. – СПб., 1995. – № 3–4. – Режим доступа : <http://gallery.economics.ru/cgi-bin/>.

8. Анохин А. А. В. Э. *Ден и современная социально-экономическая география [Электронный ресурс]* / А. А. Анохин // *Кафедра экономической и социальной географии СПбГУ*. – Режим доступа : http://esgeo.spbu.ru/doc/DEN_and_modern_social-economic_geography.pdf.

9. Ден В. Э. *Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк* / В. Э. Ден. – Петроград : 25-я гос. тип., 1922. – 167 с.

10. Альтерман А. Я. *Хлебные ресурсы Украины* / А. Я. Альтерман. – Одесса : Госиздат Украины, 1923. – 178 с.

11. Городецкий С. *Сельское хозяйство Поділля перед світовою війною* / С. Городецький. – Вінниця : Кабінет вивчення Поділля, 1929. – 210 с.

12. Берлин П. *Русская буржуазия в старое и новое время* / П. Берлин. – М. : «Книга», 1922. – 308 с.

13. Гиндин И. Ф. *Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы)* / И. Ф. Гиндин. – М. : Госфиниздат, 1960. – 415 с.

14. Гиндин И. Ф. *Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России* / И. Ф. Гиндин. – М. : Госфиниздат, 1948. – 466 с.

15. Гиндин И. Ф. *Банки и промышленность в России до 1917 г.* / И. Ф. Гиндин. – М.; Л. : Промиздат, 1927. – 208 с.

16. Гиндин И. Ф. *Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX в.)* / И. Ф. Гиндин. – М. : Наука, 1997. – 623 с.

17. Ляченко П. И. *Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства: К изучению основных тенденций мирового рынка* / П. И. Ляченко; Ком. академия, Институт мирового хозяйства и мировой политики. – М. : Ком. акад., 1927. – 374 с.

18. Попов В. *Хлібна торгівля України* / В. Попов. – Х. : Радянський селянин, 1921. – 253 с.

19. Слабченко М. *Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття : в 2-х т.* / М. Слабченко. – Одеса : Держ. вид-во України, 1925. – Т. 1. – 318 с.

20. Шапошников Н. Н. *Таможенная политика России до и после революции* / Н. Н. Шапошников ; Центральное управление печати и промпропаганды (Ц.У.П.) В.С.Н.Х. – М.; Л. : [б.и.], 1924. – 74 с.

Ю. М. Лазуренко

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ПЕРІОДУ НЕПУ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬГОСПКООПЕРАЦІЇ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано історіографію останнього десятиліття XX століття стосовно висвітлення проблеми розвитку продуктивних сил сільського господарства України доколгоспного періоду в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації.

Ключові слова: історіографія, сільськогосподарська кооперація, селянство, господарство.

It was analyzed the history of the last decade of XX century concerning to the problem of the development of the farming productivity in Ukraine during the pre-collective farm period in the context of cooperative farming activity.

Key words: historiography, cooperative farming, peasantry, farm.

Теорія та історія кооперативного будівництва в Україні 1920-х рр. давно приваблювала дослідників. Історіографія проблеми розвитку продуктивних сил сільського господарства України в зазначений період налічує десятки дисертаційних праць, монографій, колективних видань, у яких безпосередньо досліджені різноманітні організаційні форми кооперації, їхня роль і місце в розвитку сільського господарства загалом або його окремих галузей, також проаналізовані становлення й функціонування кооперативної системи. Проте в історіографії недостатньо опрацьовані проблеми власне історико-тематичного характеру. Це пов'язане з тим, що в радянські часи вчені мало досліджували історію кооперативного будівництва в сільському господарстві, зосереджуючи більше уваги на колективних формах господарювання, що з 1930 рр. стали доміантними в сільській місцевості, витіснивши кооперацію. Лише з другої половини 1980-х – на початку 1990-х рр., коли адміністративний тиск на творчу інтелігенцію був послаблений, відкривали й робили доступними нові архівні джерела, дослідники виявляли жваве зацікавлення окресленою проблематикою, акцентуючи на вивченні особливостей розвитку різних видів кооперації. Іншою важливою причиною звернення уваги вчених до проблем кооперативного будівництва була складна економічна ситуація в країні, тому багато дослідників убачали в кооперації певну «панацею» від усіх економічних проблем.

Концептуальною основою історіографії початку 1990-х рр. залишався ленінський «кооперативний план», розроблений нібито вождем більшовиків на основі багаторічного досвіду державного будівництва, зіставлення різних теоретико-практичних концепцій, зокрема використання творчого доробку відомих учених-аграрників і власне трудів класиків марксизму. Дослідження кооперативного плану в 90 рр. XX століття стало певним продовженням радянської історіографічної традиції, але це вже були зовсім інші, осучаснені підходи, коли історична наука поступово, проте безповоротно позбувалася від марксистсько-ленінської методології й відбувалося залучення нових методологічних концепцій, які вже давно застосовували в Західній Європі.

Мета статті полягає в з'ясуванні проблеми розвитку продуктивних сил сільського господарства України в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації в роки непу в історіографії 90-х рр. XX ст.

Характерною особливістю історіографії початку 1990-х рр. було зіставлення кооперативних форм господарювання з колективними й пояснення розвитку продуктивних сил останніх на базі кооперації. В. Данилов, аналізуючи кооперативний план В. Леніна, говорив, що розвиток соціалізму в епоху непу проходив шляхом добровільного кооперування «ринкових відносин селянських господарств споживчими, кредитними й збутово-постачальницькими об'єднаннями, відбувався поступовий, але все більш помітний ріст найпростіших форм виробничого кооперування, які своєю чергою ставали основою створення й росту колективних господарств» [1, 12]. Це твердження частково розкриває сутність проблеми, оскільки за «основою створення й росту колективних господарств» прихована руйнівна політика згортання кооперації в кінці 1920-х рр. та використання її здобутків, зокрема матеріально-технічної бази, господарських кадрів для потреб колективізації. Така ситуація болісно вдарила по продуктивності сільгоспвиробництва, відновити валові показники якого вдалося лише в другій половині 1930-х рр.

Однією з перших робіт про сільськогосподарську кооперацію доби непу в незалежній Україні стала дисертація І. Прокопенко, підготовлена 1992 року [2]. Кооперація в ній витлумачена як самостійна господарська організація українського селянства з 1880 до 1930 рр. Більш ґрунтовно теоретичні проблеми сільськогосподарської кооперації були розкриті в дисертації В. Марочка [3]. На глибоке переконання В. Марочка, сільськогосподарська кооперація не усуспільнювала селянські господарства, а лише сприяла організації виробництва, де це не було можливо зробити на рівні індивідуального господарства, та допомагала реалізувати вироблену продукцію. Часто кооперативи, членами яких на правах товариств були артїлі, комуни, този, забезпечували селян реманентом, селекційним насінням, сприяли поширенню нових методів обробітки ґрунту через залучення агрономічних кадрів. У цілому запровадження непу, як і кооперативний план, описані В. Леніном насамперед як відступ від попередньої політики. На цьому акцентує увагу С. Кульчицький, зазначаючи, що кооперація була найбільш вдалою формою організації селянського господарства в контексті «уживання» ринкових капіталістичних і соціалістичних елементів на селі [4, 60]. Проте кооперацію, на думку С. Кульчицького, розуміли в урядових колах насамперед як школу колективізму, як засіб «переходу селян від приватного дрібного до колективного великого виробництва», до передумової колективізації сільського господарства [5, 8]. Цікаву думку стосовно ролі кооперації висловлює В. Дмитренко, наголошуючи на її посередницькій і проміжній функції та стверджуючи, що вона «торувала шлях до соціалізму» [6]. Дещо іншу позицію стосовно перспектив кооперації обстоює В. Кабанов. На його переконання, практика кооперативного будівництва 1920-х рр. і природа тоталітарної системи політичного управління держави спричинили згортання

кооперації. Учений доводить безперспективність «стовбової дороги до соціалізму» через кооперацію та критикує кооперативний план В. Леніна, говорячи про діалектичну протилежність попереднім напрацюванням «вождя більшовиків». Автор критикує радянську історіографічну школу, що, на його думку, міфологізувала «кооперативний план», якого насправді не було [7].

Отже, кооперативне будівництво 1920-х рр. на початку 1990-х рр. аналізували через призму «ленінського кооперативного плану». Найбільш змістовними в цьому контексті є напрацювання Л. Файна, В. Кабанова, Є. Серової [8]. Вагомий внесок в аналіз кооперації зроблений у монографічних дослідженнях відомих українських учених-аграрників В. Калініченка, В. Марочка, С. Кульчицького, А. Морозова, що надруковані в 90 рр. минулого століття [9]. На увагу заслуговує, зокрема, монографія А. Морозова «Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу». Ще на початку 1990-х рр. учений докладно проаналізував діяльність сільськогосподарських кооперативних організацій щодо кредитного обслуговування селянських господарств. Науковець дійшов висновку, що кредитна кооперація відігравала одну з найголовніших функцій на селі, а саме – надавала селянам кошти виробничого призначення. Це впливало на продуктивність сільського господарства, оскільки сільгоспкредит, за висловом науковця, суттєво полегшував селянству розв'язання «однієї з найпекучіших для нього проблем – вчасного і якісного проведення польових робіт» [10, 204]. Також селянство використовувало сільськогосподарський кредит для придбання продуктивної худоби, інвентарю, селекційного насіння, проведення агрикультурної роботи.

На початку 1990-х рр. С. Кульчицький усебічно схарактеризував особливості впровадження непу в українському селі. Так, автор стверджує, що в статті «Про кооперацію» В. Ленін виклав власну концепцію «кооперативного соціалізму», альтернативну до концепції «воєнного комунізму» [11, 51]. Проте В. Ленін зараховував кооперацію до системи державного капіталізму, а не до системи соціалізму [12, 27]. Концептуальні засади нової економічної політики С. Кульчицький аналізує в іншій монографії «УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.)». На відміну від попередніх робіт автора, зазначена праця більш категорична у висновках. Важливим є твердження вченого, що «передбачувані програмою РКП(б) колективні господарства, за якими закріпилася назва колгоспів, були іншої природи. З кооперативами у них не було нічого спільного» [11, 136]. С. Кульчицький, аналізуючи ставлення партії до колгоспів і кооперативів у той час, коли «на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивних сил», говорить про те, що партія не могла зробити правильний вибір на користь кооперації, оскільки ідеологічно вона була «шкідливою» для соціалістичного суспільства. Для підвищення продуктивних сил через кооперування був використаний неможливий гібрид «у вигляді поняття колгоспно-кооперативна форма власності на засоби виробництва», джерела якого сягають 1922 р. [11, 140–141]. У 2000 р. в Інституті історії України НАНУ підготовлено колективну монографію «Сутність і особливості нової економічної політики в

українському селі (1921–1928 рр.)» [13]. У розділі роботи, написаному С. Кульчицьким «Непівська концепція «кооперативного соціалізму» можна простежити еволюцію поглядів В. Леніна на кооперацію. Дослідник наголошує на несумісності кооперації й колгоспів, доводячи на конкретному історичному матеріалі, що продуктивність колгоспів була нижчою, ніж в одноосібних селянських господарствах, об'єднаних у кооперативи [13, 92–93]. При цьому автор наголошує на докорінній зміні поглядів В. Леніна щодо кооперації, аналізуючи його статтю «Про кооперацію». Науковець говорить про відмову від комуністичної доктрини і про перехід до «кооперативного соціалізму» [13, 101]. Однак цю концепцію сприйняло вороже навіть найближче оточення «вождя», тому її реалізація завершилася разом із закінченням політики непу. Учений наполягає, що рішення про обов'язковість участі сільських комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, ухвалене у квітні 1922 р. XI з'їздом РКП(б), безперечно, мало суто ідеологічну мотивацію [11, 142]. Радянська влада боялася втратити контроль за господарським життям кооперативів, тому в такий спосіб намагалася збільшувати свій вплив. Сміливу позицію обстоює С. Кульчицький, аналізуючи погляди В. Леніна на соціалізм: «Якщо запровадження непу у 1921 р. означало відмову від комуністичної політики, то висунута в статті «Про кооперацію» концепція «кооперативного соціалізму» означала відмову від комуністичної доктрини» [11, 147]. Дослідник зазначає, що увага більшовиків була спрямована на кооперативне будівництво як таке, що більш відповідало поточному моменту: «Несприйняття селянської кооперації Леніном як теоретиком не суперечило її схваленню оцінкам з боку того ж таки Леніна-практика ... причина в тому, що кооперованому селянину, на його думку, легше було перетворитися в колгоспника, ніж індивідуальному господарю» [4, 54]. Отже, державне керівництво витлумачувало кооперацію не лише як форму зв'язку промисловості з індивідуальними селянськими господарствами, але і як умову успішного зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва. Останнє твердження обґрунтоване дослідником, зокрема, на прикладі аналізу XIV Всесоюзної конференції. Осмислення сутності дискусії, що тривала під час конференції, дало змогу вченому сформулювати низку висновків [14, 222]. «Статтею «Про кооперацію», – зауважує С. Кульчицький, – В. Ленін фактично вписав останню у створюваний новий економічний лад» [15, 14]. З іншого боку, «створюючи комуністичну систему виробництва та розподілу, В. Ленін не забував про необхідність докорінної модернізації продуктивних сил». Тому вождь більшовиків ще до впровадження непу доручив Г. Кржижановському розробити на найближчі 10–20 р. план електрифікації Росії (ГОЕЛРО), який був ухвалений на VIII Всеросійському з'їзді рад [16, 6]. Однак із запровадженням нової економічної політики партія зробила певний відступ у цьому питанні. Так, запровадження єдиного сільськогосподарського податку декретом ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 19 травня 1923 р., з одного боку, сприяло відбудові продуктивних сил, а з іншого – відкладало індустріалізацію на невизначений час [4, 51].

Отже, кооперація, за В. Леніним, була виходом із глухого кута, куди завела країну політика «воєнного комунізму». Однак практика колгоспного будівництва тривала, незважаючи на несприятливі умови [17].

Важливе значення для дослідження сільськогосподарської кооперації 1920-х рр. має монографія В. Зіновчука, написана ним у 1996 р., на зорі української незалежності. Автор дослідження намагається обґрунтувати необхідність кооперування в сучасній Україні, натомість подаючи ретроспективний аналіз розвитку кооперації в добу непу. В. Зіновчук стверджує, що сільськогосподарські кооперативи активно почали відроджуватися з уведенням нової економічної політики та зі створенням Усеукраїнського кооперативного союзу, який об'єднав усі кооперативні організації республіки. Дослідник говорить про невинне зростання кількості кооперативних товариств із 8,1 тис. у 1923 р. до 26,1 тис. у 1928 р. та зростання участі селян у кооперації із 8,2 до 59,9 % [18, 30].

Слід зазначити, що особливо на початку 1920-х рр. і до кінця непу кооперація фактично підпорядковувала колгоспи. На цю обставину звертає увагу, зокрема, В. Калініченко [19], актуалізуючи земельну громаду як об'єднання, що керувалося кооперативними засадами господарювання. Доводячи таку думку, автор переконує, що тільки земельна громада спроможна на «землевпровадження й меліорацію, організацію господарської сівозміни, боротьбу з шкідниками і бур'янами, утворення прокатних пунктів сільськогосподарських машин і злучних пунктів, переробку сільськогосподарської продукції і раціональне ведення лісового господарства» [20, 63]. Дослідник характеризує господарську діяльність земельної громади в контексті зростання продуктивності сільського господарства, тому що вона визначала форму землекористування, «від неї залежали ефективність землеустрою, впровадження поліпшених сівозмін, застосування сільськогосподарської техніки, а отже, і піднесення сільського господарства» [20, 56]. Також земельна громада суттєвою мірою забезпечувала кооперування селян, втягуючи їх у кредитну кооперацію і в кооперацію по збуту сільськогосподарської продукції, організацію селянського господарства в межах земельної громади, ставила «на ноги і бідноту, перетягуючи її в число продуктивних, а далі і товарних господарств» [20, 44–69]. Про регіональні особливості кооперативної діяльності земгромад на Лівобережжі писав історик В. Мацюцький [21], на півдні України – І. Кривко [22].

Фактологічно змістовно в контексті розкриття поняття «кооперативний соціалізм» і доведення переваг кооперації над іншими типами організації виробництва є праця Є. Паршакова [23]. У 19 розділі автор виокремив підрозділ, у якому аналізує явище кооперації, зазначаючи, що в СРСР був побудований державно-бюрократичний соціалізм, а тому в майбутньому повинен бути коопсоціалізм як стовбова економічна система суспільства [23, 228].

Критичні судження стосовно кооперативного плану В. Леніна висловлював у 1995 р. В. Марочко, піддаючи сумніву наявність конкретних планів кооперативного будівництва. Дослідник зіставив теоретичні концепції В. Леніна з реаліями кооперативного будівництва в 1920 рр. і дійшов

висновку, що ленінський кооперативний план був імовірніше ідеологічною платформою, тому немає підстав говорити про повноцінну концепцію: «Не можна говорити і про наявність ленінської концепції кооперації, позаяк його спонтанні думки та висловлювання про місце і роль кооперації при соціалізмі, залишилися загадковими і не завершеними» [24, 143]. Найпоширенішою формою кооперативних об'єднань на початку непу В. Марочко називає інтегральні товариства та наголошує на їхній гальмівній ролі в контексті піднесення продуктивних сил, оскільки «поєднання споживчих і виробничих функцій в одному товаристві, особливо з поглибленням спеціалізації сільськогосподарського виробництва, гальмувало розвиток кооперації» [24, 105]. Стосовно системи колгоспів, які мали право вступати до кооперативної системи згідно з постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 р. [24, 108], науковець більш категоричний, оскільки стверджує, що «колгоспи (комуни, артіль, тсози), які входили до складу кооперації, не відігравали особливої виробничої ролі, хоч і переважали за своєю кількістю» [24, 106]. У третьому розділі монографії В. Марочко пропонує підрозділ «Соціальний склад членів кооперативних товариств» [24, 115–126]. Науковець акцентує увагу на поділі господарств відповідно до рівня розвитку їхніх продуктивних сил і розмежує бідняцькі, середняцькі й заможні господарства [24, 116]. До соціально-економічної бази кооперації, яка демонструвала сталі темпи розвитку та кількісно займала дві третини від усіх господарств, В. Марочко зараховує середняцькі господарства [24, 117], достатньо забезпечені «робочою і продуктивною худобою та реманентом» [24, 121]. Учений характеризує також проблему кредитів і зазначає, що бідняцькі господарства «мали натуральний спосіб виробництва, а відтак кредити не досягали своєї мети – забезпечення розширеного відтворення у сільському господарстві. Їх просто проїдали» [24, 122]. Такою була гірка правда політики радянської влади, яка у своїх програмних цілях розвитку продуктивних сил сільського господарства робила ставку на бідняцькі господарства, що негативно впливало на хід реформ і гальмувало соціально-економічні зрушення в аграрному секторі економіки. «Середні та великі домовласники, – підсумовує В. Марочко, – були основними виробниками продукції, зосереджували в себе основні засоби виробництва ... участь заможних селянських господарств в кооперації сприяла розвитку кооперативної форми господарювання, свідчила про її перевагу над колективною з успішним засобів виробництва» [24, 125–126].

У кандидатській дисертації російської дослідниці С. Петрова, що присвячена ролі приватного капіталу в розвитку продуктивних сил у роки нової економічної політики, проаналізовано еволюцію поглядів В. Леніна на приватний капітал як важливий елемент товарності соціалістичної економіки та необхідну умову її розвитку [25, 11]. Кульмінаційними в розвитку приватного капіталу С. Петрова називає 1924–1926 рр., коли домінантною в керівництві країни була «група Бухаріна» [25, 14]. Економічні закони функціонування приватного капіталу селянських господарств досліджували І. Петренко, П. Чужинов, С. Ісмураєв [26].

Протягом 1990-х рр. у працях багатьох істориків продовжувала домінувати економіко-політична парадигма розуміння періоду непу, закладена ще в 1920 рр. В. Ленінім. Модель побудови соціалістичного суспільства на засадах кооперації витлумачували як прогресивну, натомість воєнно-комуністичний реванш кінця 20-х рр. ХХ ст. породжував, імовірно, негативні оцінки. У зв'язку з цим дослідники звернулися до проблеми командно-адміністративної системи господарювання, виокремлюючи при цьому «непівську альтернативу». Ю. Голанд називає В. Леніна прогресивним реформатором через те, що він зробив висновок про необхідність використання ринку для відновлення економіки. Учений акцентує увагу на тому, що, починаючи з 1927 р., держава ще жорсткіше застосовувала класовий принцип до сільськогосподарської кооперації, обмежуючи кредитування заможних господарств. Це призвело до того, що селяни відмовлялися вкладати свої вільні кошти в кооперацію. Як наслідок, вона «перетворилась на роздільник державних кредитів, тобто йшов процес одержавлення кооперації» [27, 41]. Ю. Голанд зазначає, що обмеження зростання заможних селянських господарств впливало безпосередньо й на поведінку більшості селян, оскільки такі заходи «орієнтували їх не на накопичення, а на споживання». Крім того, «у них став слабшати стимул до накопичення засобів для придбання сільськогосподарських машин і реалізації інших значних виробничих внесків» [27, 43].

Отже, після здобуття Україною незалежності питання розвитку кооперації були поставлені на новий методологічний рівень.

1. Данилов В. П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР / В. П. Данилов // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 7–30.
2. Прокопенко І. П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – поч. 30-х рр. ХХ ст.) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук / І. П. Прокопенко. – К., 1992. – 24 с.
3. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Марочко ; Інститут історії України Національної академії наук України. – К., 1995. – 43 с.
4. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Вид. Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
5. Кульчицький С. В. Концепція «кооперативного соціалізму» / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал (УІЖ). – К. : «Наукова думка», 1995. – № 2. – С. 3–17.
6. Дмитренко В. П. «Военный коммунизм», НЭП... / В. П. Дмитренко // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 3–25.
7. Кабанов В. В. Судьбы кооперации в советской России: проблемы, историография / В. В. Кабанов // Судьбы российского крестьянства. – М. : РГГУ, 1995. – С. 212–248; Кабанов В. В. Школа А. В. Чаянова или организационно-производственное направление русской экономической мысли / В. В. Кабанов // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 89–98.
8. Файн Л. Е. Советская кооперация в тисках командно-административной системы (20-е годы) / Л. Е. Файн // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 35–47; Кабанов В. В. Крестьянская община и кооперация России. ХХ век / В. В. Кабанов. – М. : ИРИ РАН, 1997. – 156 с.; Серова

- Е. В. Сельскохозяйственная кооперация в СССР / Е. В. Серова. – М. : Агропромиздат, 1991. – 161 с.
9. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 204 с.; Марочко В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 217 с.; Морозов А. Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 275 с.
10. Морозов А. Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 275 с.
11. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 204 с.
12. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20 30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : «Либідь», 1991. – 340 с.
13. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 223 с.
14. Кульчицький С. В. Підготовка керівництвом ВКП(б) політичних та економічних передумов для примусової колективізації сільського господарства (1919–1929 рр.) / С. В. Кульчицький // Україна соборна : зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 217–248.
15. Кульчицький С. В. Теоретичні аспекти нової економічної політики / С. В. Кульчицький // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К. : Ін-т історії України НАН, 2000. – С. 14–28.
16. Кульчицький С. В. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу / С. В. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2004. – № 11. – С. 3–31.
17. Атоян О. Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода нэпа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х – начала 30-х годов : автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «История КПСС» / О. Н. Атоян ; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченка. – К., 1990. – 24 с.
18. Зіновчук В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. В. Зіновчук. – К. : Логос, 1996. – 224 с.
19. Калініченко В. В. Кооперативна діяльність земельної громади в українському до колгоспному селі 20-х років / В. В. Калініченко // Третій міжнародний конгрес україністів. 1996. – Історія. – Х., 1996. – С. 96–101.
20. Калініченко В. В. Земельна громада / В. В. Калініченко // Історія українського селянства. Нариси : у 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 44–69.
21. Мацюцький В. М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки) / В. М. Мацюцький // Вісник Харківського університету. Історія. – Х. : [б. в.], 1997. – С. 115–123.
22. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Кривко ; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 19 с.
23. Паршаков Е. А. Экономическое развитие общества (Концепция кооперативного социализма): Историческое исследование / Е. А. Паршаков. – Запорожье : Дикое Поле, 1997. – 264 с.
24. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 217 с.

25. Петрова С. М. Роль частного капитала в развитии производительных сил в годы новой экономической политики (1921–1927 гг.): автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «Исторические науки» / МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1992. – 24 с.
26. Петренко И. Я. Экономика крестьянского хозяйства / И. Я. Петренко, П. И. Чужинов, С. Б. Исмурамов. – М.: Интерпракс, 1995. – 326 с.
27. Голанд Ю. М. Кризисы, разрушившие нэп / Ю. М. Голанд. – М.: Международный НИИ проблем управления, 1991. – 95 с.

Ю. М. Михайлюк

СТРАТИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ВІЗІІ М. І. ПЕТРОВА*

У статті схарактеризовано трактування М. І. Петровим соціальної структури суспільства Великого князівства Литовського та окреслено практиковані ним основні підходи до з'ясування специфіки розвитку соціальних груп. Також критично проаналізоване бачення вченим окремих аспектів соціальних процесів.

Ключові слова: М. І. Петров, соціальна структура, Велике князівство Литовське, князі, бояри, зем'яни, міщани, селяни.

In the article the interpretation MI Petrov social structure of the Grand Duchy of Lithuania and practiced it outlines the main approaches to the disclosure of specific social groups. Also made a critical analysis of certain aspects of vision scientist social processes.

Key words: M. I. Petrov, social structure, the Grand Duchy of Lithuania, princes, nobles, zemyany, burghers, peasants.

У численній когорті істориків XIX – початку XX ст. окреме місце належить знаному дослідникові минушини, росіянину за походженням, який переважну частину свого свідомого життя й діяльності провів в Україні, – Миколі Івановичу Петрову (1840–1921 рр.). Він відомий дослідник історії Церкви та церковної археології, один із фундаторів Церковно-археологічного товариства, Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, Київського товариства охорони пам'яток. Був причетний до заснування в Києві Археологічного інституту. Його авторству належить низка праць з історії та історії літератури. Наукову справу М. І. Петров поєднував із викладацькою діяльністю в Київській духовній академії спочатку на посаді доцента (із 1870 р.), потім – професора (із 1876 р.). Згодом став академіком УАН (із 1918 р.). Досягнення в науковій царині здобули визнання серед спільноти вчених і послуговували його обранню почесним членом багатьох наукових установ та товариств – Петроградської й Московської духовних академій, Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, Товариства дослідників мистецтв тощо [1, 11–14; 2].

Наукова діяльність М. І. Петрова в різні часи становила неоднаковий інтерес для дослідників. Утім, найчастіше їх цікавила літературознавча, науково-

організаційна та бібліотечно-археологічна сфери діяльності вченого [3–7]. Водночас автори періодично вдавалися й до аналізу його наукової історичної спадщини. Переважно робили це побіжно та узагальнено, зазвичай, у контексті вивчення історії Києва [8–10]. Більш предметно на особистості М. І. Петрова як історика сфокусував свою увагу в кількох публікаціях із нагоди 150-ліття від дня народження вченого В. Л. Микитась [11; 12]. Наступним вагомим кроком до повернення науковця із забуття став присвячений його постаті біобібліографічний довідник, підготовлений В. Л. Микитась і Н. Д. Микитась [13]. Згодом науковий історичний складник діяльності М. І. Петрова предметно дослідила М. А. Бухальська [1], акцентувавши увагу передовсім на системному аналізові його регіональних та києвознавчих студій. Попри це в історіографії допоки відсутні ґрунтовні аналітичні праці насамперед стосовно трактування дослідником як ходу історичного процесу на теренах Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) загалом, так і соціальних його аспектів зокрема.

У руслі дослідження наукового доробку М. І. Петрова цікавим, на наш погляд, є трактування ним історії ВКЛ. Особливий інтерес становить його бачення долі населення на тлі тогочасних суспільно-політичних і соціально-економічних змін у державі. З огляду на це мета пропонованої розвідки полягає в дослідженні тлумачення автором соціальних процесів на землях ВКЛ через призму стратифікації населення.

Серед наукових історичних досліджень М. І. Петрова, які відображають основні історичні тенденції розвитку ВКЛ, варті уваги його праці регіонального спрямування, а саме: «Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья» [14], «Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края» [15], «Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края» [16] та «Подолія. Историческое описание» [17].

Цей комплекс історичних нарисів був опублікований видавцем П. М. Батюшковим упродовж 1887–1891 рр. Примітно, що належність цих праць перу М. І. Петрова означена лише в передмові до названих видань, що й зумовило маловідомість його авторства для широкого загалу. Слід зауважити, що перші три дослідження підготовлені істориком у співпраці з колегою, який працював у Київській духовній академії, із професором І. І. Малишевським. Щоправда, достеменний обсяг внеску останнього в цей доробок донині невідомий. Однак він очевидно не є провідним, оскільки участь І. І. Малишевського схарактеризована в передмові до видань лише як «сприяння».

Хронологічно зазначені праці охоплюють опис подій від часів Русі до XIX ст. включно. Водночас чималий масив матеріалу присвячено добі «Литовсько-Руської держави». Характерною змістовою рисою монографій є акцент передусім на політичних, військових і релігійних аспектах історії власне Литви, Білорусі, Холмщини, Поділля й Волині. Соціальні процеси в литовську добу хоч і не так ґрунтовно, але також перебували в полі зору М. І. Петрова. Це дає змогу проаналізувати їх розуміння та трактування дослідником.

Висловлюючи аналітичні судження, дослідник чітко виокремлював у суспільстві ВКЛ три провідні

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636)

соціальні групи: службовий стан, міщанство й селянство. Учений зауважував, що після приєднання руських земель службовий стан ВКЛ поповнювався переважно двома способами: залученням до військової служби давніх родів удільних руських князів, які здобули статус «князів службових» та завдяки появі нових родів литовсько-руських князів і бояр, які отримували землі на умовах військової служби. Оминаючи конкретизацію чисельності, М. І. Петров, однак, стверджував про суттєве збільшення чисельності передусім «вищого службового стану». Останній на теренах, зокрема, Волині він розподіляв на службових князів двох категорій (удільних старої генерації й литовсько-руських) та вельмож [16, 60]. Вельможами, вірогідно, вважав бояр, які походили з давніх руських родів. Водночас у переліку знакових фігур тієї ж Волині литовської доби передусім називав представників нових родів князів і вельмож, як-от Острозьких, Заславських, Корецьких, Вишневецьких, Чорторийських, Збаразьких, Сангушків, Четвертинських, Друцьких, Каширських, Пронських, Воронєцьких, Горських, Ружинських, Масальських, Сапег, Соломерецьких, Пузинів, Огінських, Ходкевичів, Паців, Хребтовичів, Воловичів, Корсаків [16, 60].

До службового стану М. І. Петров об'єктивно зараховував і «зем'яни», у яких убачав нове литовське за походженням соціальне явище. Він позиціонував їх як нову категорію землевласників і водночас військово-службової верстви [17, 64]. За логікою його суджень, їх варто кваліфікувати як «нижчий службовий стан», хоч дослідник безпосередньо так їх не називав. Появу цієї соціальної групи М. І. Петров цілком закономірно аргументував військовим устроєм держави та пов'язаним із ним способом володіння землею. Зокрема, останню надавав князь певній приватній особі за державну (головно військово) службу на засадах тимчасового умовного володіння. Таку земельну власність поділяли на окремі ділянки розміром у десять литовських волок – «служби», із яких за державної потреби землевласник був зобов'язаний виставити до війська по одному озброєному воякові. Володіючи землею на таких умовах, її власників іменували «зем'янами». За особливі успіхи на державній службі вони могли здобувати право на передання землі в спадок на тих самих умовах, що й вони володіли. У такий спосіб «служби» трансформувалися у «вислуги», або «отчини». Автор наголошував на суттєвому збільшенні вислуг у XV–XVI ст. Крім того, зазначав, що литовський князь зобов'язувався надавати земельну власність лише вихідцям із того регіону, у межах якого перебувала земельна ділянка [17, 64]. З огляду на це однією з домінантних ознак зем'янського стану М. І. Петров вважав безпосередній зв'язок його представників за походженням і місцем проживання з одним регіоном [17, 65]. Утім, він дещо хвибував цим твердженням, оскільки насправді цього принципу не завжди дотримувалися, бо земельні володіння в тому чи в тому краї, як і управлінські посади, періодично надавали й вихідцям з інших країв.

Походження боярства дослідник виводив від «осілих на місці нащадків колишніх князівських дружинників» і цілком виправдано стверджував, що воно збереглося аж до XVI ст. Граничною межею можливих повноважень представників цієї соціальної групи вважав виконання адміністративних функцій у

межах волосних територіальних громад: бояри центрального міста волості виконували управління її структурними складниками – «пригородами». Водночас трактував їх як дрібних землевласників з обов'язком несення польової й гарнізонної військової служби при замках, до яких вони були приписані, а також виконання певних повинностей на користь держави й місцевого намісника [17, 53, 65].

М. І. Петров дещо специфічно характеризував ієрархічний характер соціального поля бояр і зем'ян. В одному випадку зазначав, що боярство «переплелось із литовськими зем'янами» [17, 53]; в іншому – ставив бояр нижче від зем'ян, оскільки вони мали «служити і послухати бути зем'янину, а в випадку непокори повинні були залишити свою землю і з'їхати геть, зберігаючи за собою лише рухоме майно». До того ж автор висловлював думку й щодо чисельного співвідношення цих соціальних груп, що, правда, лише на прикладі Поділля. Він схильний вважати, що кількість представників боярського стану на теренах західного Поділля, з огляду на давність поселень, була більшою порівняно зі східною його частиною (Брацлавщиною). Натомість на Брацлавщині було чисельнішим представництво зем'янського стану, оскільки литовські правителі тут найактивніше роздавали землеволодіння новому військово-службовому станові [17, 65].

Загалом же таке позиціонування соціального статусу бояр є занадто спрощеним і демонструє їхнє становище переважно в XVI ст. Натомість поза увагою дослідника опинилася та категорія нащадків давнього руського боярства, яка зуміла зберегти і примножити свої маєтності, здобути державні посади й поважне місце в суспільстві та відома як соціальна група «панів».

М. І. Петров не оминув увагою і стосунки всередині шляхти. Зокрема, він наголошував на напруженості взаємин у середовищі привілейованого стану напередодні Люблінського сейму 1569 р., що спричинена передусім зверхнім ставленням литовської аристократії до шляхти ВКЛ. За словами історика, «литовські вельможі, які стояли на чолі управління державою, відштовхували від себе своїми гордими замашками і пихою литовсько-руське дворянство». Також запорукою внутрішніх соціальних непорозумінь учений називав католицьке віросповідання аристократії, що породжувало недовіру з боку чисельного православного литовсько-руського люду, особливо в руських землях князівства [15, 174].

Історик цілком усвідомлював поступове дистанціювання литовсько-руської знаті від інших соціальних верств ВКЛ, що обґрунтовував ростом «об'єму і значення вищого стану». Кульмінацію цього процесу він убачав у поневоленні шляхтою решти соціальних груп та остаточному розриві «попередньої єдності і морального зв'язку з ними» [17, 72].

Однак цим процеси соціального відособлення він не обмежував. Іншим їхнім вектором історик називав виокремлення в соціальному середовищі міщан. Своє судження мотивував чинником запровадження в містах магдебурзького права. На думку автора, основна його мета – підвищити рівень розвитку міст, які через надання земельних пожалувань князям і шляхті за службу втратили свої землі та вплив на волості, центрами яких були донедавна, а відтак –

збідніли. Однак здобутки в цій справі М. І. Петров оцінював достатньо песимістично, оскільки надання магдебурзького права, за його словами, було малоефективним для розв'язання цього питання, тому що не припинило процесу відчуження від землі. Водночас воно «повністю перекутило визначальні риси давньоруського міського устрою», перетворивши міста з центрів певної округи в замкнені населені пункти [15, 130; 17, 73].

Варто зауважити, що серед значущих причин руйнування традиційних до цього зв'язків міста з навколишніми землями М. І. Петров називав практику земельних пожалувань, зокрема на вотчинних засадах, яка так само вела до відокремлення міста від волості й супроводжувалася тривалою боротьбою міщан із землевласниками та місцевими урядовцями за міські громадські землі [17, 66–67].

Утім, провідним у факті кристалізації міщанства як окремої соціальної верстви дослідник вважав саме впровадження магдебурзького права, що зумовило перетворення міщан на «середній стан» між шляхтою й селянами та призвело до повного відмежування від них [17, 73]. Щоправда, наділивши жителів міст на магдебурзькому праві, по суті, статусом репрезентантів міщанського стану загалом, він обійшов увагою населення міст на руському праві, а таких у ВКЛ було значно більше.

Попри це автор був свідомий того, що засобами утвердження магдебурзького права міщани аж ніяк не здобули імунітет від зовнішніх загроз і внутрішніх проблем. Німецьке право надавали містам з обмеженнями різного рівня, часто порушуючи або послаблюючи вплив на міську громаду місцевої замкової адміністрації та приватних власників. Та й міцно вкорінені історичні традиції міського самоврядування суперечили новим правовим нормам, що спричинило непорозуміння й чимало труднощів [15, 131]. Тому міщани в розв'язанні життєво важливих проблем міста часто надавали перевагу традиційному місцевому праву [16, 65].

У власне міщанському середовищі серйозними викликами історик вважав етнічну та релігійну розрізненість, що призводило до внутрішніх протистоянь, різноманітних обмежень і пригнічення на цьому ґрунті руського православного населення [17, 73]. З огляду на все це він вважав, що магдебурзьке право в XV–XVI ст. входило в ужиток надзвичайно слабко, особливо в містах Волині [16, 65].

Спосіб життя, заняття, правове становище й повинності міщан автор у своєму викладі обмежив лише короткими заувагами на прикладі Поділля. Господарські й промислові утіди міщан він іменував «пасіками», де вони експлуатували орні землі, водойми, займалися бджільництвом, мисливством і рибальством, садівництвом та городництвом тощо. Водночас історик наголошував, що у сфері прав і повинностей міщани нічим не відрізнялися від бояр та землян, оскільки на рівні з ними повинні були брати участь у підтримці обороноздатності місцевих замків, відбувати військову службу тощо [17, 67].

Сільське населення дослідник називав «людьми» і розподіляв на дві основні категорії: «людей

служилих», що проживали на замкових (державних) землях, та «людей панських і землянських». За висловом ученого, обидві соціальні групи були особисто вільними й мали право переходити з місця на місце. Водночас згідно зі звичаєм та договірними умовами вони були зобов'язані перед власниками землі певними повинностями та натуральною й грошовою даниною. При цьому чимало з них, мовляв, володіли власною землею, із якої мали сплачувати державі «данину в якості податі» і становили категорію селян «данників» [17, 67–68].

Характеризуючи долю селян-переселенців у степовому порубіжжі ВКЛ, поряд зі здобутками, що виявлялися в широких пільгах і правах для їхнього життя й господарської діяльності, брав до уваги й суттєві загрози сусідства з татарами, що зумовлювали постійний страх і ризик від набігів кочівників та вмотивовували потребу піклуватися про захист [17, 68].

Примітно, що автор, оцінюючи становище й роль селянства в тогочасному історичному процесі, нерідко вдавався до очевидних перебільшень. Так, він позиціював селян, по суті, як основний рушій «відновлення руської колонізації» у сусідніх із татарами південно-східних повітах ВКЛ та як чи не єдиний ресурс, спроможний захистити ці території. Також витлумачував селянство наприкінці XV ст. як основну соціальну базу зародження українського козацтва, невиправдано замовчуючи роль міщан, шляхти і князів [17, 68].

Кріпосне право М. І. Петров вважав чи не найбільш «згубним» серед польських нововведень, які заповнили Литовську державу й суспільство, зокрема в XV ст. Формальний початок його запровадження пов'язував із виданням у 1457 р. Казимиром Ягайловичем земським привілеєм, за яким селяни були позбавлені права вільного переселення з господарських (великокнязівських) до приватних феодалських володінь і навпаки. Цю новачку дослідник оцінював як факт остаточного утвердження судової юрисдикції землевласників (великого князя литовського та інших феодалів) над селянами [17, 74]. Утім, не слід кваліфікувати таке твердження як надто категоричне. Автор не заперечував функціонування сільської общинної самоврядної організації, яка, щоправда, у XVI ст. «сильно уже похитнулася насправді, але ще визнавалась по букві литовсько-руського статуту». Хоч він і не конкретизував її судовий складник у вигляді копного суду, але, схоже, мав на увазі саме його.

На думку вченого, спочатку стримувальним чинником закріпачення була чужість для руської знаті власне ідеї кріпосного рабства. Водночас М. І. Петров цілком усвідомлював плинність і подальше поглиблення процесу поневолення селянства, хід якого вів у тісному зв'язку й залежності від розвитку шляхетського права. Тому вже напередодні Люблінської унії 1569 р. науковець оцінював становище селянства як «близьке до холопства, тобто до того стану фізичного і морального поневолення, в якому вони опинилися після цієї унії» [17, 76]. Автор

не вдавався до конкретизації правових і фактологічних аргументів на підтвердження своїх оцінок.

Підсумовуючи, зазначимо, що загалом М. І. Петров орієнтувався в перебігу соціальних процесів, усвідомлював важливість їхнього впливу на суспільне й політичне життя ВКЛ. Дослідник розумів природу стратифікації населення держави. Утім, виконаний автором аналіз соціальної структури в багатьох випадках є надто поверховим і невичерпним, часто має декларативний характер та позначений браком ґрунтовної аргументації.

1. Бухальська М. А. Наукова діяльність та історико-культурна спадщина Миколи Петрова (друга половина XIX – початок XX століття) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. А. Бухальська ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2006. – 21 с.
2. Петров Микола Іванович (1840–1921) [Електронний ресурс] // PROSTIR.MUSEUM. – 19 січня 2008 р. – Режим доступу : <http://prostir.museum.ua/post/27628>.
3. Редин Е. К. К археологической деятельности Н. И. Петрова / Е. К. Редин // Летопись Южной России. – 1905. – № 1.
4. Дурдуківський В. Микола Іванович Петров / В. Дурдуківський // Записки історично-філологічної секції Українського наукового товариства в Києві. – 1918. – Кн. XVII. – С. 5–22.
5. Сохань С. В. Бібліотечно-археографічна діяльність М. І. Петрова (1840–1921) : автореферат дисертації на

- здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / С. В. Сохань ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – 21 с.
6. Петров Микола. Скрижалі пам'яті / Упоряд.: В. Ульяновський, І. Карсим. – К. : Либідь, 2003. – 33 с.
7. Микола Петров. Скрижалі пам'яті / Упоряд.: В. Ульяновський. – К. : Прайм, 2003. – 270 с.
8. Каргер М. К. Древний Киев / М. К. Каргер. – М.; Л., 1958. – Т. 2. – С. 46–47.
9. Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / М. Ю. Брайчевський. – К. : вид-во АН УРСР, 1963. – 163 с.
10. Україна крізь віки : в 15 т. – Т. 4: Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / О. П. Толочко. – К. : Альтернативи, 1998. – 351 с.
11. Микитась В. Л. Літературознавець, історик, археолог (М. І. Петров) // Друг читача. – К., 1990. – № 16. – С. 6–7.
12. Микитась В. Л. Літописець Києва (М. І. Петров) // Вечірній Київ. – К., 1990. – 13 квіт.
13. Академік Микола Іванович Петров (1840–1921) [Бібліобліографія]. Науково-довідкові видання з історії України. – Вип. 34 / Упоряд. В. Л. Микитась, Н. Д. Микитась. – К. : Інститут української археографії НАН України, 1994. – 78 с.
14. Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья / издано П. Н. Батюшковым. – СПб., 1887.
15. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края / издано П. Н. Батюшковым. – СПб., 1890.
16. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / издано П. Н. Батюшковым. – СПб., 1888.
17. Подолия. Историческое описание / издано П. Н. Батюшковым. – СПб., 1891.

Аграрна історія в іменах

Р. В. Бей

НАУКОВА ШКОЛА ВЧЕНИХ-МЕХАНІЗАТОРІВ У ГАЛУЗІ ТВАРИННИЦТВА

Схарактеризовано напрями діяльності наукової школи з механізації виробничих процесів у тваринництві, що заснована кандидатом технічних наук А. Е. Мяндою. Узагальнено основні наукові розробки її представників з удосконалення технологій машинного доїння, приготування та роздачі кормів, водонапування, прибирання гною.

Ключові слова: тваринництво, кормовиробництво, механізація та автоматизація, машинне доїння.

Directions of scientific school activities on mechanization of production processes in animal husbandry that based by candidate of technical science O. Myand were highlighted. Basic research development of its members to improve the technology of machine milking, preparation and distribution of feed, drinking with water, manure were summarized.

Key words: livestock, fodder production, mechanization and automation, mechanical milking.

У розробленні основ механізації й автоматизації трудомістких процесів у тваринництві вагомий внесок зробили наукові школи та центри, у діяльності яких чітко простежується генезис основних наукових теорій і концепцій, традиції наукової творчості, спадкоємність поколінь. Наукові школи й центри доклали чималих зусиль до розроблення ефективних технологій машинного доїння й утримання худоби, приготування та роздачі кормів, водонапування, прибирання гною тощо. Подальшому обґрунтуванню цих напрямів на основі використання історичного досвіду надано особливу увагу в сучасних умовах, коли відбувається активний пошук шляхів розв'язання продовольчої проблеми, безпеки продуктів харчування.

Окремі питання діяльності наукових шкіл у галузі тваринництва, їхній внесок у зростання конкурентоспроможності галузі відображено в наукових працях Ю. Д. Рубана, І. С. Бородай [1, 2, 3]. Однак до цього часу не узагальнено основних напрямів діяльності та здобутків наукових шкіл і центрів із розроблення проблеми комплексної механізації й автоматизації виробничих процесів у тваринництві. З огляду на це постає потреба в узагальненні програми діяльності та наукових здобутків однієї з найбільш авторитетних в Україні наукової школи, заснованої А. Е. Мяндою.

Для дослідження порушеної проблеми використано історичні (порівняльно-історичний, предметно-хронологічний), загальнонаукові (аналіз, синтез, логічний) і джерелознавчий методи. Методологія дослідницького пошуку ґрунтована на застосуванні системно-історичного підходу.

За результатами дослідження з'ясовано, що наукова школа вчених-механізаторів заснована на початку 60-х років ХХ ст. на базі Науково-дослідного

інституту тваринництва Лісостепу й Полісся УРСР кандидатом технічних наук О. Є. Мяндою. Варто зазначити, що вчений зробив вагомий внесок у становлення комплексних наукових студій, які стосувалися процесу помелу сіна на муку і його механізації; запропонував найбільш ефективний принцип роботи наявних машин, за яким проектували машини для помелу сіна. Крім того, розробив спеціальну методику їх порівняльного випробування та універсальний млин-вентилятор УІТ, використання якого порівняно з машинами для помелу, що існували, у 2-3 рази підвищувало продуктивність за зменшення питомої витрати енергії [4].

Представниками наукової школи вчених-механізаторів є В. І. Арнаутов, В. П. Бабкін, І. Д. Богдан, Л. М. Богданов, В. І. Вовченко, Л. Ю. Долгорученко, А. А. Дудка, І. К. Євдокименко, М. К. Євсєєв, В. Т. Калашник, В. І. Левченко, Є. С. Пархоменко, М. Є. Писанко, А. Ф. Пономарьов, А. К. Трішин, О. С. Федоров, Р. Ф. Храпач, Г. Т. Юрченко та ін. Діяльність наукової школи була спрямована передовсім на розроблення ефективних технологій машинного доїння й утримання великої рогатої худоби, кормоприготування та кормороздачі, водонапування і прибирання гною.

Одне з найважливіших завдань, що поставало перед ученими наукової школи, полягало в механізації виробничих процесів молочних ферм і доїння корів. Недосконалість конструкцій дво- та тритактних доїльних машин, що існували на той час і не повною мірою відповідали фізіологічним та виробничим вимогам, суттєво стримувала широке впровадження машинного доїння на молочних фермах. З огляду на ці недоліки, а також на подальше зростання поголів'я худоби, що зумовило збільшення обсягу робіт з його обслуговування, на початку 60-х років виникла необхідність у розробленні більш досконалих засобів машинного доїння. У зв'язку з цим В. П. Бабкін обґрунтував і створив нові конструктивні схеми основних вузлів доїльної машини та окреслив їхні раціональні параметри. Запропоновано нову двотактну доїльну машину з попарним доїнням сосків.

Для підвищення продуктивності доїльних установок А. К. Трішин теоретично описав технологічний процес, параметри й режими роботи технічних засобів дозування, зволоження й видачі комбікорму відповідно до фактичних надобів корів. Розроблено нову конструктивно-технологічну схему обладнання підготовки та видачі комбікорму на доїльних установках.

Досвід передових господарств, рекомендації науково-дослідних установ засвідчили необхідність упровадження у виробництво нових, більш

ефективних способів підготовки кормів і засобів механізації, які б повністю відповідали вимогам раціонального використання кормів та зниження витрат праці на виробництво продукції. Питання механізації кормоприготування й кормороздачі опрацьовані Л. Ю. Долгорученком, І. К. Євдокименком, М. К. Євсєєвим, В. Т. Калашником, М. Є. Писанком та іншими представниками наукової школи. Зокрема, М. К. Євсєєвим запропонована технологія підготовки кормів, що вможливила повну механізацію процесів, потоковість виробництва й необхідну кількість та якість підготовлених кормів.

Найбільш прогресивним та ефективним способом виробництва кормів із високим умістом поживних речовин і вітамінів було штучне сушіння. Розроблений М. Є. Писанко спосіб досушування сіна вентильованням дав змогу заготовляти корм високої якості, який містить у 1,2 разу більше протеїну та в 1,7–2,5 разу більше каротину порівняно з природним сушінням. Втрати листя та інших частин рослин не перевищували 1%. Для зростання ефективності процесу сушіння розроблено установку у вигляді сіносновища (на зразок навіса) із дерев'яною штахетною підлогою-настилом, повітряним каналом і вентилятором [5, 376].

У 60–70-ті роки нерозв'язаним було питання про додавання рідких компонентів до комбікорму й кормових сумішей. Якщо на комбікормових заводах певною мірою ці проблеми долали, то на міжколгоспних і колгоспно-радгоспних заводах, у цехах потребували проведення додаткових досліджень. На виконання цього завдання спрямоване розроблення Л. Ю. Долгорученком технологічного процесу й засобів механізації введення рідких компонентів і карбаміду до комбікорму та кормових сумішей. Учений також запропонував технологічний процес виробництва амідного жому як інгредієнта комбікорму та кормових сумішей.

У цей період однією з важливих ланок механізації виробничих процесів підготовки кормів на фермах із відгодівлі великої рогатої худоби була операція змішування, тобто отримання гомогенного складу кормових сумішей. З огляду на це І. К. Євдокименко своєчасно розробив нову технологію приготування кормів для відгодівельних ферм великої рогатої худоби. Учений також запропонував двовальний лопатний змішувач безперервної дії для приготування кормових сумішей.

Під час вирощування телят молочного періоду найбільш трудомісткою операцією вважали випоювання їх молоком. Виникла необхідність на основі вивчення передових технологічних прийомів і наявних засобів механізації розробити більш досконалі засоби, які б дали б змогу автоматизувати процес вирощування телят молочного періоду. Широкого практичного застосування набула теоретично обґрунтована О. С. Федоровим компоновальна схема, спосіб дозування та основні параметри автоматичної установки для групового випоювання телят. Учений обґрунтував методику розрахунку параметрів дозувального пристрою, електродних датчиків рівня та проміжних реле, які вмикаються цими датчиками. Розроблено принципову схему й конструкції автоматичної установки для групового випоювання телят. Запропонована схема дозування вможливила високу точність і велику швидкість видавання корму,

унаслідок чого була вдосконалена технологія вирощування телят молочного періоду [5, 380].

На початку 60-х років минулого сторіччя виробництво тваринницької продукції набуло промислового характеру, виникла потреба у високопродуктивних машинах, спроможних забезпечувати перероблення великої кількості соковитих кормів у стислі терміни, щоб вони не втратили своїх поживних і смакових якостей, були своєчасно подані до годівниць тваринам або закладені до силосних споруджень. У зв'язку з цим В. І. Арнаутов запропонував технологічний процес подрібнення та переміщення корму. Розроблено роторний подрібнювач із сегментними ножами та дрібноребристою декою.

У процесі розв'язання загальної проблеми комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів на тваринницьких фермах одним із першочергових завдань була механізація й автоматизація водопостачання. Так, основною причиною повільного впровадження автоматичних водокачок та автонапування свиней вважали відсутність досконалих, надійних технічних засобів автоматизації цього процесу. Оскільки виникла необхідність у розробленні більш досконалих засобів автоматизації водопостачання, І. Д. Богдан спроектував нову схему групових стаціонарних автопоїлок для свиней із груповим безпоплавцевим регулятором рівня води двопозиційної дії та нову схему групової пересувної автопоїлки з регулятором рівня вагового типу. Розроблено більш раціональний автомат для баштових водокачок із малогабаритним манометричним датчиком рівня води, який не тільки керував роботою електродвигуна, а й подавав сигналізацію в разі несправностей, забезпечуючи безперебійність водопостачання [6, арк. 38].

Науковою школою також запропонована низка розробок для впровадження в галузі вівчарства, свинарства, птахівництва. Так, однією з важливих ланок у механізації виробничих процесів на відгодівельних свинофермах була механізація процесів постачання й роздавання кормів. Серед причин низького рівня механізації брак універсальності наявних засобів механізації та невідповідність їх умовам роздавання всіх основних видів кормів. В. Т. Калашник запропонував раціональну технологічну схему механізації постачання й роздавання кормів. Для впровадження у виробництво також створений кормороздавач із кузовом, транспортером, ножеві барабани та ін.

Оскільки зростання виробництва вовни потребувало зниження витрат на пресування, пакувальні матеріали та транспорт, стало необхідним вивчення закономірностей процесу пресування немітої вовни, розроблення наукової бази для створення продуктивного пресового обладнання з високою щільністю пакування. Математична модель процесу пресування, що відтворювала умови реального виробничого процесу та з'ясовувала характер і ступінь впливу на нього основних чинників, розроблена В. І. Вовченком. Запропоновано конструкції кипних пресів для немітої вовни: ЦС 73-1-01, ЦС 73-2, ЦС 73-3 та ін. [7, 122].

Ріст поголів'я птиці й продукції тваринництва в 60 роки ХХ ст. вимагав підвищення продуктивності праці та зниження собівартості продукції. Цю

проблему можливо було розв'язати на основі комплексної механізації й автоматизації процесів догляду птиці. Одним із найбільш трудомістких процесів на птахофермі було роздавання кормів. З огляду на це наукова школа запропонувала виробництву розроблений Є. С. Пархоменком проект механізованого пташника на 10 тис. курей-несучок, який був більш зручний в експлуатації та вирізнявся порівняно кращими умовами годівлі, напоювання птиці й кладки яєць [8, 34].

До найбільш трудомістких процесів на фермах належало прибирання гною. Недостатнє дослідження процесу гноєвидалення за безприв'язного утримання призвело до застосування великого різноманіття технологічних схем і засобів механізації, більшість із яких були малопродуктивними. Заслужують на увагу розроблені Г. Т. Юрченком раціональна технологія механізованого прибирання гною за безприв'язного утримання великої рогатої худоби, ефективні способи й засоби механізації видалення гною з корівників і вигулівних/вигуловальних майданчиків.

На початку 80-х років зазнали актуалізації питання раціонального використання безпідстилкового гною як добрива, що відповідали б вимогам охорони навколишнього середовища від забруднення. У зв'язку з цим А. А. Дудкою запропонований новий ефективний спосіб і тип пристрою для розділення гною на фракції. Розроблено конструкцію й методику технологічного розрахунку вібраційного фільтру для розділення гною. Обґрунтовано способи обеззараження та використання твердої й рідкої фракцій гною із застосуванням вібраційного фільтру. Запропоновано спосіб та пристрій для вимірювання напрямку й амплітуди коливань вібраційних машин.

Отже, у розробленні наукових основ механізації та автоматизації виробничих процесів у тваринництві вагомий внесок зробила наукова школа А. Е. Мянды. Досліджено й запропоновано засоби механізації і способи їх використання під час випоювання телят молочного періоду, процес пресування немитої вовни, технології й засоби механізації прибирання гною за безприв'язного утримання великої рогатої худоби, технологічний процес і засоби механізації додавання рідких компонентів до комбікорму й кормових сумішей, роботу лопатного кормозмішувача для відгодівельних ферм великої рогатої худоби та ін. Обґрунтовано технологічні процеси й технічні засоби дозування та видачі комбікорму на доїльних установках, параметри вібраційного фільтру для розділення гною на фракції. Удосконалено обладнання для автоматизації водопостачання свиноферм, виробничі процеси й засоби механізації роздачі кормів на відгодівельних свинофермах, доїльні апарати та установки, робочі органи машин для подрібнення соковитих кормів.

І. Бородай І. С. Наукова школа академіка М. Ф. Іванова: витoki формування та програма діяльності / І. С. Бородай // Основные проблемы современной науки : матер. V Межд. науч.-практ. конф. (17–25 апр. 2009). – Т. 13 : История. Философия. Политика. – София : «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2009. – С. 36–40.

2. Бородай І. С. Наукова школа в зоотехнії як історично сформована системна одиниця / І. С. Бородай // Методологія наукових досліджень з питань селекції, генетики та біотехнології у тваринництві : матер. Наук.-теор. конф., присвяч. пам'яті академіка В. П. Бурката (Чубинське, 25 лютого 2010 р.). – К. :

Аграрна наука, 2010. – С. 36–38.

3. Рубан Ю. Д. Образование и развитие научной школы П. Н. Кулешова – Н. Д. Потемкина – Ю. Д. Рубана / Ю. Д. Рубан. – К. : Аграрна наука, 2009. – 540 с.

4. Бондар А. А. Історія інституту тваринництва УААН в особах його провідних вчених та здобутках (до 70-річчя від дня заснування) / А. А. Бондар. – Х., 1999. – 29 с.

5. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 6184. – Оп. 2. – Спр. 381. – 434 арк.

6. ДАХО. – Ф. 6184. – Оп. 2. – Спр. 387. – 58 арк.

7. Там само. – Ф. 6184. – Оп. 2. – Спр. 388. – 140 арк.

8. Там само. – Ф. 6184. – Оп. 2. – Спр. 389. – 49 арк.

І. С. Бородай

СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ ОСНОВ ШТУЧНОГО ОСІМЕНІННЯ В УКРАЇНІ

З'ясовано організаційні та теоретико-методологічні засади запровадження штучного осіменіння сільськогосподарських тварин, його значення в системі племінної справи. Узагальнено внесок українських учених у розроблення основних концептуальних положень інтенсивного відтворення стад.

Ключові слова: тваринництво, штучне осіменіння, відтворення сільськогосподарських тварин.

The organizational and theoretical and methodological foundations of introduction of farm animal artificial insemination, its importance in the system of breeding work were covered. The contribution of Ukrainian scientists in developing of basic conceptual provisions of the intensive reproduction herds were summarized.

Key words: livestock, artificial insemination, reproduction of farm animals.

На сучасному етапі державотворення в Україні гарантом її продовольчої безпеки й стабільності народногосподарського комплексу, дієвим важелем конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках є подальший розвиток тваринництва, що, задовольняючи потреби населення в продуктах харчування, сприяє збереженню його здоров'я. Одне з найбільших відкриттів минулого століття – розроблення методу штучного осіменіння сільськогосподарських тварин, що дає змогу використовувати в селекційному процесі найбільш видатних плідників і стало фундаментом подальшого поліпшення тваринництва.

Окремі аспекти запровадження штучного осіменіння, його значення в системі племінної справи були схарактеризовані в працях попередніх дослідників [1, 2, 3]. Однак до цього часу не розкрито науково-організаційні та теоретико-методологічні засади його становлення як зоотехнічного методу, не узагальнено внесок українських учених у розроблення окремих концептуальних положень. З огляду на це такі завдання були актуалізовані під час проведення досліджень. Його методологічну основу становили принципи історизму та спеціальні історичні методи (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний тощо).

Уперше довести участь живчиків у заплідненні й активно втрутитися в цей процес вдалося в 1855 р. російському вченому В. П. Враському, який відкрив метод штучного запліднення ікри сигових риб. Це дало змогу розв'язати проблему штучного рибозоведення

й організувати перший у Російській імперії рибний завод у Нікольську Новгородської губернії.

Основоположником методу штучного осіменіння сільськогосподарських тварин є видатний учений-біолог, професор І. І. Іванов, який запропонував його наукове обґрунтування як прогресивного зоотехнічного методу, що пришвидшує якісне вдосконалення та допомагає отримувати практично необмежену кількість потомків, незалежно від відстані й місця перебування маточних стад. Метод штучного осіменіння став у першій половині XX ст. ефективним підґрунтям для розвитку системи племінної справи, набув поширення у тваринництві всього світу.

Свої перші досліді зі штучного осіменіння І. І. Іванов провів у 1899 р. в Асканії-Новій. У 1910–1917 роках ветеринарні лікарі К. Михайлов і С. Лисогірський штучно схрещували овець із козами, коней із зеброю, зубра з бізоном, бізона з великою рогатою худобою. У 1912–1913 роках за керівництва І. І. Іванова в Асканії-Новій штучно осіменили 118 курей [4, арк. 32].

Практичне застосування штучного осіменіння започатковане в 1909 р. у конярстві. Ветеринарні лікарі Л. Фіш, А. Белінський у 1909 р. організували в Херсонському повіті Херсонської губернії 2 земські пункти, де осіменили 209 кобил, а в 1912 р. – 1260. У ці роки штучно осіменили кобил також у Полтавській, Катеринославській і Таврійській губерніях [4, арк. 34].

У 1912 р. з'явилася всесвітньовідома дисертація І. І. Іванова «Штучне запліднення свійських тварин», де висвітлено підсумки багаторічних досліджень автора. По-перше, з'ясовано, що всі складні реакції поведінки сільськогосподарських тварин, які супроводжують статеве розмноження, не є необхідними компонентами чи умовами запліднення й можуть бути успішно замінені штучним введенням живчиків у статеві шляхи самки. По-друге, була доведена можливість запліднення самок ссавців унаслідок штучного осіменіння живчиками, узятими зі штучного середовища, поза комплексом секретів залоз статевого апарату самця, із яким вони виділилися [5].

Незважаючи на принципове значення робіт І. І. Іванова, наукове обґрунтування і практичне застосування методу штучного осіменіння в тваринництві стали можливими лише після організації перших науково-дослідних установ, на базі яких його апробували та вдосконалювали. Так, у жовтні 1919 р. в Асканії-Новій відкрито фітосоотехнічну дослідну станцію, що дало змогу вченому продовжити дослідження спочатку у невеликих масштабах, займаючись штучним осіменінням кобил і питаннями збереження й розбавлення сперми, з'ясуванням можливості штучного осіменіння інших видів сільськогосподарських тварин [6].

На перших етапах штучне осіменіння застосовували лише на кінних заводах й у державних стайнях, оскільки не вистачало племінних плідників для спаровування. Цей метод не був до кінця опрацьований щодо використання для інших видів сільськогосподарських тварин. Накопичувався виробничий досвід, і більш очевидним ставали його переваги як ефективного способу пришвидшеного породного поліпшення тваринництва. Однак на цьому етапі його розвитку перешкоджала технічна відсталість племінних господарств.

Необхідність швидкого збільшення поголів'я свійських тварин поставила перед науковцями завдання з удосконалення наявних і розроблення нових методів

штучного осіменіння. Уже в 1928–1933 роках були досягнуті нові успіхи в розробленні теорії й техніки цього способу, ішлося про його друге народження, яке відбулося через три десятиріччя після перших дослідів І. І. Іванова.

Із 1928 р. розпочато системні науково-виробничі досліді з осіменіння корів та овець. Варто зазначити, що вперше в СРСР почали штучно осіменяти корів у 1927–1928 роках. Так, В. В. Половцева і Г. В. Паршутін на фермі Науково-дослідного ветеринарного інституту (Москва) осіменили 44 корови (запліднилися 58 %), а в Прикумському племінному радгоспі «Червоний Жовтень» державного об'єднання «Вівчар» – 4703 вівцематки (запліднилися 79 %). У 1930 р. у 37 м'ясорадгоспах Всесоюзного державного об'єднання «Скотар» осіменено 19860 корів (запліднилися 83,7 %). Масовий дослід із застосування цього методу провело бюро зі штучного осіменіння тварин об'єднання «Скотар» під керівництвом І. І. Іванова [1].

У 1930 р. завершено масові досліді з упровадження у виробництво штучного осіменіння вівцематок і корів. На підставі цього Рада праці й оборони постановою від 30 грудня 1930 р. зобов'язала тваринницькі трести широко використовувати такий метод для поліпшення поголів'я тварин. У 1931 р. у господарствах СРСР осіменили 186 тис. корів і 583 тис. вівцематок. В УРСР упровадження штучного осіменіння у вівчарстві розпочалося 1928 року в радгоспі «Червоний Жовтень», у скотарстві – 1930 року в радгоспі ім. Хатаєвича Дніпропетровської області. Масове впровадження штучного осіменіння великої рогатої худоби розпочали в 1931 р. у радгоспах Укрмолокотресту [3].

У 1929 р. уперше в Радянському Союзі одержано позитивні наслідки від штучного осіменіння корів розбавленим сім'ям, а в 1931 р. розроблено теорію його розбавлення. «Російський розбавлювач» увійшов до практики багатьох країн світу. У 1934 р. В. К. Милованов теоретично обґрунтував способи введення живчиків для різних видів сільськогосподарських тварин і довів перевагу цирвікального методу осіменіння, що набув поширення у вітчизняній і зарубіжній практиці.

Розвиткові штучного осіменіння сприяло створення перших науково-дослідних інституцій, що розробляли ці питання. Так, у 1931 р. організовано лабораторію штучного осіменіння при Всесоюзному інституті тваринництва. На українських землях уперше сектор розпліднення створений у 1932 р. при Всеукраїнському інституті тваринництва. Його співробітники вивчали низку питань, а саме: І. А. Бухарін – результативність штучного осіменіння худоби; Г. Г. Подоба – статевий режим бугаїв; В. Г. Богуславський, І. А. Бухарін – причини яловості корів і заходи боротьби з нею. Розпочали дослідження з розроблення ефективних способів збереження та транспортування сперми бугаїв-плідників [7].

У 1936 р. сектор уперше у світі провів дослідження з перевезення сім'я бугаїв залізничною дорогою на відстань 600 км. Унаслідок цього від 60 корів, що були осіменені, 16 отелилися й дали нормальний приплід. Отримані результати засвідчили можливість щодо перевезення живчиків на далеку відстань, а отже, більш ефективного використання найбільш цінних плідників, що було важливим у племінній справі [7].

Вагомим внеском у вітчизняну науку з питань біології розмноження різних видів свійських і диких тварин були дослідження, проведені в цей період

лабораторією штучного осіменіння Всесоюзного інституту гібридизації і акліматизації тварин в Асканії-Новій. Їх розпочав у 1934 р. В. К. Милованов, пізніше продовжили М. М. Асланян, Т. М. Козенко, І. В. Смирнов, В. П. Хронуполо та ін. Дослідники розробили пропозиції зі збереження і транспортування сперми баранів, техніки осіменіння вівцематок і корів, удосконалення апаратури; також вивчили фізіологію й біохімію сперматозоїдів, циклічність овуляції у вівцематок та низку теоретичних і практичних питань [6].

Варто зазначити, що в цей період штучне осіменіння застосовували переважно для масового поліпшення місцевих порід сільськогосподарських тварин на основі міжпородного схрещування. Це дало змогу створити тонкорунне вівчарство в країні за незначного імпорту тонкорунних баранів. У скотарстві штучне осіменіння стало важливим засобом у роботі розплідників і дало змогу організувати схрещування місцевої худоби з найкращими молочними та м'ясними породами світу.

У 1933–1937 роках у СРСР досягнуто всесвітніх рекордів щодо використання найкращих племінних плідників. Один тонкорунний баран осіменив більш як 15 тис. овець, один племінний бугай – понад 1500 корів. Однак у ці роки не були розв'язані проблеми збереження сперми плідників, а наявна техніка й технологія ще не давали змоги проводити осіменіння самок безпосередньо в умовах кожного господарства. З огляду на це штучне осіменіння застосовували лише у великих племінних господарствах. Тому з 1937 р. першорядним питанням стало розроблення проблеми збереження й перевезення сперми [1].

Свого часу І. І. Іванов довів, що живчики втрачають свою запліднювальну здатність і не дають повноцінне потомство без зниження температури їх зберігання. У 1937 р. А. Д. Бернштейн і В. В. Петропавловський заморозили сім'я кроля, бугая, барана, жеребця, кнуря, півня, селезня за -21°C із додаванням гліцерину й констатували відновлення життєздатності спермій за умови відтавання. Уперше в практиці заморожування застосували захисну речовину (кріопротектор), однак це не було належно оцінене впродовж 12 подальших років. Роботи із заморожування проводили без застосування таких речовин [1].

У 1939–1941 роках В. К. Милованов та І. І. Соколовський вдалося отримати три покоління кролів від самок, осіменених живчиками, що зберігалися до трьох діб за температури 0°C , і в такий спосіб довести, що за умови належної техніки охолодження й зберігання сперми запліднювальна здатність і якість потомства залишається нормальними.

Важливого значення надавали запровадженню нових організаційних форм штучного осіменіння. В УРСР тривалий час штучне осіменіння застосовували на пунктах, де утримували 3–4 плідники, які осіменяли худобу господарства, у якому був створений пункт. Зазвичай, така організація штучного осіменіння сприяла деякому поліпшенню використання найкращих плідників, проте економічно вона була мало відчутною, тому що на цих пунктах за рік бугай осіменяв у середньому 120–180 корів, а баран – ще менше вівцематок. З укрупненням господарств така організація штучного осіменіння стримувала його інтенсивне запровадження [2].

Ще в 1933 р. була зроблена пропозиція «бичаче-голубиних» станцій, які б забезпечували ферми сім'ям за допомогою поштових голубів. У 1938 р. В. К. Милованов спробував організувати

Всеукраїнську станцію штучного осіменіння з використанням літака для перевезення сперми баранів до колгоспів і радгоспів. Для цього був розроблений метод желативування сім'я. Слід зазначити, що в ці роки багато дослідників намагалися розробити різні разові капсули для розфасування сперми.

Організація великих за розміром міжколгоспних пунктів стала початком створення станцій штучного осіменіння в УРСР. У 1939 р. відкрили першу Державну станцію штучного осіменіння, створену при Прішкесинському ДПР, що організовувала відправлення сім'я кінями, службовими собаками, голубами й моторними човнами. У 1941 р. зробили спробу створити державну племінну станцію при Тростянецькому державному племінному розпліднику. Така організація роботи відкривала нові перспективи для племінної справи, давала змогу систематично добирати найкращих племінних плідників і концентрувати їх на станціях, ретельно вивчати їхнє потомство й поліпшувати маточні стада [3].

Нові можливості для роботи станцій і племінної справи і штучного осіменіння відкрили дослідження з тривалого збереження сім'я в замороженому або у висушеному стані, проведені в другій половині 40-х років. Зроблене українським ученим І. В. Смирновим у 1947 р. відкриття з отримання повноцінного приплоду від живчиків, що перебували в рідкому кисні або в рідкому азоті за температури від -160 до -190°C , стало основою впровадження світових прогресивних технологій інтенсивного відтворення тварин і нових організаційних форм племінної справи.

Отже, становлення наукових засад штучного осіменіння охопило великий період від перших дослідів, проведених І. І. Івановим, до відкриття методу тривалого зберігання живчиків на основі їх довгого зберігання за наднизьких температур. Розробки з біології відтворення, що ґрунтовані на одержанні й використанні сперми від найкращих племінних плідників, її зберігання і транспортування, а також технології штучного осіменіння самок різних видів сільськогосподарських тварин дали змогу тиражувати найбільш цінні в племінному аспекті стада і стали основою теорії вітчизняної племінної справи. До обґрунтування методу штучного осіменіння сільськогосподарських тварин доклали зусиль А. Д. Бернштейн, І. І. Іванов, В. К. Мілованов, В. В. Петропавловський, І. В. Смирнов, І. І. Соколовська та інші вітчизняні вчені.

1. Милованов В. К. Советская наука открыла новые пути животноводству всего мира / В. К. Милованов, И. И. Соколовская // Животноводство. – 1957. – № 10. – С. 15–27.

2. Плішко А. І. Організація племінної роботи в тваринництві / А. І. Плішко. – К.: Держсільгоспвидав, 1962. – 158 с.

3. Зорін І. Г. Штучне осіменіння сільськогосподарських тварин з основами племінної справи / І. Г. Зорін, І. В. Смирнов, Ф. Ф. Ейснер. – К., 1960. – 254 с.

4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України – Ф. 4861. – Оп. 1. – Спр. 2009. – 93 арк.

5. Иванов И. И. Искусственное оплодотворение домашних животных: для ветеринарных врачей, сельских хозяев и коннозаводчиков / И. И. Иванов. – СПб, 1910. – 80 с.

6. Рябо В. М. Аскания-Нова в решении научных проблем / В. М. Рябо. – 2-е изд., доп. – Херсон, 2007. – 504 с.

7. Кунець В. В. Відділ біотехнології репродукції сільськогосподарських тварин: історія, вчені, досягнення (історичний нарис) / В. В. Кунець. – Х., 2013. – 161 с.

А. Ю. Чабан

**ХЛІБОРОБСЬКІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ У
РЕСПУБЛІЦІ КАЗАХСТАН**

У статті висвітлено хліборобські традиції українців, які проживають у Республіці Казахстан. Показано взаємовідносини українського та казахського народів на території спільного проживання. З'ясовано внесок українців у формування аграрного сектору економіки Казахстану.

Ключові слова: українська діаспора, Республіка Казахстан, хліборобські традиції, аграрний сектор.

In the article the tiller Ukrainian traditions residing in the Republic of Kazakhstan; shows the relationship between these two peoples living together in the territory; Ukrainian contribution to the formation of the agricultural sector of Kazakhstan. Traditional is a deep respect of Kazakhstan to the Ukrainian, whose hard work, hospitality so much done for the development of Kazakhstan. In the Republic of Kazakhstan tested regulatory framework in the area of relations with national minorities. In a full-blooded life of Ukrainian Diaspora in Kazakhstan occupies an important place grain-growing labor traditions Khlíbodar that decades passed from generation to generation, and although times have changed radically, but still difficult to overestimate the contribution to the formation of Ukrainian agrarian sector of Kazakhstan.

Key words: Ukrainian diaspora, Kazakhstan, agricultural traditions, the agricultural sector.

Сучасне казахстанське суспільство ввібрало в собі сотні народів, які впродовж тисячоліть населяли цю благодатну землю гірських вершин і безкрайніх степів, морів і гірських річок, найбагатших корисних копалин. Значний внесок у формування нинішнього Казахстану належить представникам України, які волею долі опинилися на прикаспійських та приаральських землях, Південному Уралі, Прииртишші. Дослідження цього аспекту і є метою запропонованої наукової розвідки.

Традиційною є глибока повага казахстанців до українців, які своєю сумлінною працею, господарністю, гостинністю так багато зробили для становлення Казахстану.

Так було наприкінці XVIII ст., коли на північно-казахстанських просторах з'явилися вислані до Сибіру вихідці з Лівобережної України, учасники гайдамацьких повстань. Саме в цей час тут відбувається перехід казахів від кочового способу життя до осілості. Не випадково і до цього часу серед казахів можна почути, що саме українці навчили казахів вирощувати хліб. Так було і в часи появи переселенців з України на початку XX ст. у період столипінської реформи. І особливо – в часи освоєння цілинних і перелогових земель.

Варто зазначити, що саме хліборобські традиції українців глибоко шановані серед казахстанців. Саме вони є тим неоціненним внеском України у перетворення Казахстану на важливий хліборобський регіон Центральної Азії. А ще українців Казахстану і народ цієї країни поєднує надзвичайно шанобливе ставлення до великого сина України – Тараса Григоровича Шевченка.

Для української діаспори Казахстану життя, творчість, сама постать Тараса Григоровича Шевченка завжди мали особливе, можна сказати, сакральне значення. У багатьох вихідців з України на генетичному рівні глибоко в серці відклалися геніальні пророчі слова Великого Кобзаря, народні пісні на його тексти. Сокровенною книгою для них став

шевченківський Кобзар, зачитаний до дірок, оскільки саме через нього, материнську колицкову більшість долучалася до рідної Батьківщини.

Народна пам'ять про Шевченка в Казахстані має особливий характер, оскільки не лише українські діаспоряни свято його поважають. Ім'я і творчість Кобзаря глибоко шановане і серед корінної етнічної спільноти – казахів. Саме його у казахстанському суспільстві вважають першим творцем національного образотворчого мистецтва, виразником дум і тривоги близького за духом українського народу.

Тут Т. Г. Шевченко відбував своє майже десятилітнє заслання. Не випадково саме у Казахстані було споруджено у 1881 р. перший у світі пам'ятник Тарасу Шевченку, його іменем названі вулиці, місто – Форт-Шевченка. У Мангистауській області 38 чоловіків носять рідкісне в цих краях ім'я Тарас.

Хто ж вони – українці Казахстану?

У Казахстані, за даними статистичних органів, на початку XXI ст. проживало 460 тис. етнічних українців. Нині, за оперативними даними, їх кількість становить трохи більше 330 тис. Це третя за кількістю після казахів і росіян етнічна група громадян Казахстану. Слід відзначити, що кількість українців у країні рік від року скорочується. Так, за даними переписів, у 1939 р. було 658 тис. українців, 1959 р. – 762 тис., 1979 р. – 897 тис., 1989 р. – 896 тис., 1999 р. – 684 тис.

Найбільш чисельними є українські громади Костанайської, Акмолинської, Карагандинської, Актюбінської, Алматинської областей.

Скорочення чисельності етнічних українців об'єктивно зумовлений, оскільки відбувається старіння українського населення ранніх періодів еміграції, їх фізичне скорочення. Натомість відсутні масові переселення людей, як це було під час освоєння цілини. Однак, слід зазначити те, що частина українців у час останнього перепису населення записала себе росіянами. Це відбувається з певних життєвих причин: можливості набуття російського громадянства і переїхати на постійне місце проживання в Росію, необхідністю навчання дітей в російських вишах тощо.

Нинішні українці Казахстану – це представники різних груп переселенців, які різняться ступенем усвідомлення себе як українця, часом переселення, а також тим, з яких областей України вони прибули. Ті, хто прибув сюди із західних регіонів, більше тягнуться до України, підтримують курс нашої держави на євроінтеграцію. Вихідці зі східних та південних областей України більш схильні до співпраці нашої держави в межах СНД.

Перші українські поселенці на казахстанських землях з'явилися наприкінці XVIII ст., після придушення «Коліївщини», коли сюди були заслані в основному вихідці з Лівобережної України. Їх нащадки до цього часу проживають у Північно-Казахстанській області. Як правило, вони зберігають свою етнічну ідентичність. Тут функціонують українські об'єднання в місцях їх компактного проживання.

Значна частина українців Казахстану – це нащадки українських малоземельних селян, які переселилися на казахстанські землі наприкінці XIX ст. за дозволом царського уряду, а також на початку XX ст. унаслідок столипінської аграрної реформи. Переважно вони проживають у Західно-Казахстанській області, де також функціонує низка національно-культурних центрів, в основному у сільській місцевості.

Майже на всій території Казахстану проживають діти та внуки українців, що з'явилися на казахстанських землях у роки революційних подій 1917–1921 рр., у часи будівництва Турксибу, промислових підприємств республіки у 20–30-х рр. XX ст. Чимало етнічних українців залишилися в Казахстані з 40-х рр. минулого

століття, коли вони перебували в сталінських таборах. Нині значна частина їх проживає в Карагандинській області.

У роки Великої Вітчизняної війни до Казахстану було евакуйовано 200 промислових підприємств із України, навчальних закладів, а разом із ними і їх працівники, частина з яких залишилися тут після війни. Проживають вони в основному в промислових центрах (київська кондитерська фабрика, яка була евакуйована до Караганди, Київський національний університет – до Кзил-Орди, туди ж Сімферопольський медінститут тощо).

У 50–60-х рр. минулого століття на освоєння цілинних та перелогових земель прибуло понад 300 тис. вихідців із України. Значна частина з них залишилися в Казахстані. Більшість їх і нині проживають в Костанайській, Акмолінській, Північно-Казахстанській, Павлодарській областях.

Незначна кількість етнічних українців прибула до Казахстану у 90-і рр. минулого століття. Це представники так-званої «шлюбної» та трудової еміграції.

За соціальним складом серед нинішніх українців переважають люди пенсійного віку, які прибули на освоєння цілинних та перелогових земель, а також онуки та діти ранніх періодів еміграції, що працюють у різноманітних галузях економіки Республіки Казахстан.

Варто зазначити, що із 234 новостворених цілинних радгоспів нашими земляками засновано – 94. 145 вихідців з України стали Героями Соціалістичної Праці. Серед них відомі на весь колишній Радянський Союз, назву хоча б окремих.

Горбань Мотрона Дмитрівна, родом з Голоківки, що в Чигиринському районі. З 1941 р. у Казахстані, більше сорока років працювала дояркою в Талди-Курганському буряковому радгоспі. Там і стала Героєм Соціалістичної Праці у 1966 р.

Дитюк Володимир Аврамович, родом із Харківщини. Прибув на освоєння цілинних земель Казахстану. Очолював тракторну бригаду. За доблесний труд у 1976 р. було присвоєно звання Героя Соціалістичної праці.

Довгаль Василь Павлович, представник другої хвилі українських переселенців, народився в Кустанайській області у 1919 р. Тривалий час очолював найбільший Федорівський район цієї області, в якому проживало близько 30 тис. українців. У 1957 р. став Героєм Соціалістичної Праці.

Єфименко Федір Лазарович, народився у 1923 р. на Полтавщині. У 1954 р. зібрав молодіжний загін у кількості 38 осіб і прибув у радгосп «Московский» Ціліноградської області. Одним із перших проклав першу борозну. За доблесну працю у 1957 р. удостоєний звання Герой Соціалістичної Праці.

Довжик Михайло Єгорович, 1928 року народження, бригадир тракторно-рілочної бригади радгоспу «Ярославський» Тургайської області. Прибув із Запорізької області, де народився у селі Шелюги. На цілині з 1954 р., прибув за комсомольською путівкою. Обирався депутатом Верховної Ради СРСР, Казахської РСР. Звання Героя присвоєно у 1972 р. На жаль, вже покійний.

Золотарьов Євген Михайлович, 1936 року народження. Народився в селі Халтурине на Полтавщині. З 1961 р. працював головним зоотехніком цілинного радгоспу, начальником районного управління сільського господарства, першим секретарем Ціліноградського райкому партії. Звання Героя присвоєно у 1972 р.

Кулик Михайло Сергійович, 1930 року народження, родом з Черкащини. Працював

механізатором в Кустанайській області. У 1967 р. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Мірошниченко Василь Семенович, родом з Херсонщини, 1899 р. народження. Голова колгоспу «Перше травня» Талди-Курганської області. Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно у 1948 р.

Моргун Федір Трохимович (1924–2008 рр.). Родом із села Іванівка, Донецької області. В Казахстані працював головою колгоспу ім. Толбухіна, Кокчетавської області, начальником крайового управління сільського господарства, першим секретарем Павлодарського обкому партії. Звання героя присвоєно у 1976 р.

Нечитайло Данило Іванович, народився на Харківщині. Тривалий час очолював відомий на весь Казахстан цілинний радгосп «Дальний». Під його керівництвом побудовано селище цілинників, закладено фруктовий сад, споруджено гідроелектростанцію, школу, лікарню. Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно у 1957 р.

Багато з них вже пішли із життя, але добра пам'ять про них залишається як серед цілинників, так і нинішніх казахстанців, про що доводилося неодноразово чути, перебуваючи в місцях цілинної слави.

Добре знані в Казахстані і багато інших етнічних українців. Насамперед до цього списку пошанування потрібно зарахувати:

Білінського Володимира Броніславовича, який народився у 1936 р. на Хмельниччині, добре знаного будівничого мостів на залізничних магістралях Казахстану. У свій час він очолював службу будівельного забезпечення Казахстану, кампанію «Меридіан».

Білика Анатолія Петровича – відомого казахстанського скульптора, (1928 р. народження), випускника Дніпропетровського художнього училища, автора значних скульптурних композицій в Караганді, Теміртау.

Галушак Саву Кириловича – вінничанина, колишнього голову Атбасарського райвиконкому, Ціліноградського краю, Героя Соціалістичної Праці. Нині покійного.

Гаркавія Олександра Миколайовича – відомого вченого-сходознавця, доктора наук, професора. Нині очолює центр з вивчення історії кипчаків АН Казахстану. Гаркавець О. М. – Заслужений журналіст України, лауреат Президентської премії Казахстану миру і духовної злагоди. Очолював український культурний центр м. Алмати.

Гаценка Миколу Антоновича, доктора технічних наук, професора, колишнього проректора з науки та міжнародних зв'язків Євразійського університету ім. Гумільова. Гаценко М. А. – автор більше 50 наукових праць, 40 винаходів.

Грицуляк Зиновія Никифоровича (1936–1997 рр.) – відомого лікаря, кандидата медичних наук. Працював головним лікарем Кайминської сільської лікарні, Акмолінської області, викладачем. Створив і був першим головою Акмолінського українського культурного центру.

Дорохову (Труш) Поліну Михайлівну (1938 р. народження) – викладача Казахського державного інституту театру і кіно, Заслуженого працівника культури України. Дорохова П. М. – відома виконавиця українських вокальних творів, керівник музичних студій в Алмати.

Дупленко Тамілу Михайлівну (1935 р. народження) – учительку українського навчального комплексу м. Астани. Заслужена учителька України.

Кирилюка Андрія Михайловича (1938 р. народження) – відомого лікаря, поета, керівника українського національно-культурного центру

Костанайської області, заслуженого працівника культури України.

Кияниця Андрія Петровича (1911 р. народження) – вченого, письменника, публіциста, заслуженого працівника культури Казахської РСР. А. П. Кияниця – учасник Великої Вітчизняної війни. Очолював колектив провідної газети «Казахстанская правда», а також кафедру журналістики Алматинської вищої партійної школи.

Колінко Миколи Сергійовича (1935 р. народження) – відомого казахстанського журналіста, письменника, громадського діяча. Народився на Чернігівщині. У 1954 р. прибув на освоєння цілини. З того часу працював редактором ряду районних та обласних газет, у партійних та радянських органах.

Колотіліну Лію Петрівну – відомого казахстанського скульптора. Дитячі роки пройшли в Україні. Закінчила Дніпропетровське художнє училище. Автор сесії скульптурних портретів цілинників, монументальних робіт з історії Казахстану.

Кужеленко Ольгу Дмитрівну (1911 р. народження) – художника-портретиста, члена Спілки художників Казахстану. Її картини експонуються в музеях Казахстану, України, приватних колекціях США, Франції, КНР.

Лизогуб Марію Сергіївну – заслуженого художника Казахстану, члена Спілки художників колишнього СРСР. Творчість М. С. Лизогуб високо цінували П. Тичина, О. Корнійчук, Джамбул.

Макаренко Олексія Феодосійовича, кандидата історичних наук, доцента, Заслуженого працівника культури РК, Заслуженого журналіста України. Народився О. Ф. Макаренко у 1929 р. на Черкащині. В Казахстані працював у міській, обласній, республіканській пресі, викладав у Казахському держуніверситеті. Нині проживає у Підмосков'ї.

Нечитайла Григорія Васильовича – вченого правознавця, державного діяча. Працював заступником голови міськвиконкому Алмати, головою виконкому м. Актюбинська, заступник Наркома торгівлі Каз. РСР. До виходу на пенсію працював старшим науковим співробітником Інституту філософії і права АН Казахстану, кандидат наук.

Осика Юрія Івановича, 1949 року народження, доктора наук, професора. Його перу належить понад 100 наукових робіт. Нині на викладацькій роботі в м. Караганді.

Осипенка Миколу Миколайовича, (1945 р. народження), учителя, керівника дитячого танцювального колективу «Марічка». М. М. Осипенко – Заслужений діяч мистецтв України, очолює Алматинський український національно-культурний центр.

Стаднічука Івана Яковича (1913–2000 рр.) – одного із провідних художників Казахстану, члена спілки художників СРСР. Створив власну школу майстрів пензля, учасник Великої Вітчизняної війни. Його роботи експонуються в Казахстані, Україні та в багатьох інших країнах.

Тарасенка Анатолія Володимировича (1939 р. народження), підприємця з м. Костаная, письменника, дослідника історії. Нині очолює поліграфічне підприємство «Печатный двор», Почесний консул України в Костанайській області, де проживає найбільша в Казахстані українська діаспора.

Томаровського Петра Федоровича – Героя Соціалістичної Праці, вченого, відомого в Казахстані організатора сільськогосподарського виробництва. Займався виведення нових сортів та вирощенням тютюну. Очолював відомий на весь Радянський Союз радгосп «Табаксовхоз». Помер у 1990 р.

Фаворську Ладу Володимирівну – відомого вченого Казахстану, доктора наук, професора. Під її

керівництвом розроблено технологію отримання і виробництва скандію. Нині працює в інституті мінеральних ресурсів і сировини АН Республіки Казахстан.

Чернегу Тараса Андрійовича, народився в Казахстані, етнічний українець. Головний редактор газети «Українські новини», кандидат наук. Колишній директор української гімназії в м. Астана. Коли газета була під загрозою закриття, в час переходу столиці до Астани став її головним редактором, зберіг і примножив творчий доробок тижневика.

Шевченка Олександра Олексійовича (1927–2004 рр.) – відомого казахстанського художника, який до недавнього проживав у місті Семипалатинськ. Його пензлю належать чимало художніх полотен із життя Казахстану та України. Навесні 2003 р., перебуваючи в Каневі, подарував музею Т. Шевченка свої роботи з життя Кобзаря в Казахстані.

З більшістю зазначених в цьому переліку непересічних особистостей мені довелося спілкуватися особисто, сприяти розквіту їх талантів, організовувати поїздки до України, аби і там про них довідалися.

Хочу зазначити, що життя українців у Казахстані повнокровне і соціально захищене, власне як і представників інших національностей і народів. Цьому сприяє продумана політика державної влади, шанобливе ставлення, насамперед казахів – представників титульної нації до наших співвітчизників.

Однак це зовнішня сторона, хоча й надзвичайно важлива, та все ж не єдина. Існує багато й інших стержневих питань – родичі та близькі, які залишилися в Україні, з віком у них все менше бажання відвідати рідну землю.

До важливих проблем життя українців у Казахстані належить намір осмислення свого стану. Для багатьох українців, як вони вважають, Казахстан став другою Батьківщиною. А як ставиться до них Україна?

Саме про досить непрості взаємостосунки представників української діаспори зі своєю етнічною Батьківщиною присвячена прекрасна книга відомого українця Казахстану, Почесного консула України в Костанай, письменника, вченого – Анатолія Володимировича Тарасенка «Емігрант».

Мені доводилося спілкуватися з ним під час підготовки цього видання до друку. З яким трепетом і відповідальністю Анатолій Володимирович – автор майже десятка книг з унікальних проблем історії і сучасності – ставився до кожного речення своєї нової книги. Аби кого не образити, не чіпати політику, водночас показати весь спектр болю і турботи людини, яка проживає за межами своєї етнічної Батьківщини за те, щоб Україна ввійшла в коло цивілізованих і визнаних у світі держав.

Вважаю, і це підтверджують всі ті, хто встиг її прочитати, що ця книга – унікальна. Саме в тому прагненні осмислити досить непрості процеси соціального буття сучасної України і своє відношення до них українців, які проживають за її межами в нині суверенних державах.

Висловити всі почуття представників української діаспори можуть краще лише самі вони. Сьогодні обмежитися тільки культурологічними проблемами практично неможливо. Тому так багато чуємо запитань про внутрішню і зовнішню політику України від наших земляків під час зустрічей. Необхідно врахувати, що дуже часто до них доходить спотворена інформація. І одна справа, коли на досить гострі питання дають відповіді дипломати, представники української влади, і зовсім інше, коли – свої ж діаспоряни, такі як **Анатолій Володимирович Тарасенко, Андрій Михайлович Кирилюк, Микола**

Федорович Дворщенко, Федір Леонтійович Клименко і сотні інших активістів, палких прихильників України. Серед них не лише етнічні українці, а й казах – **Булат Султанович Куанишев** – палкий патріот України, росіяни **Володимир Романович Гундарєв, Олександр Юрійович Тараков** та багато інших.

Нинішня українська діаспора дотримується активної життєвої позиції у казахстанському суспільстві. Чимало з них є депутатами обласних і районних масліхатів (місцевих представницьких органів влади), а Валерій Григорович **Вишніченко** і Юрій Євгенович **Тимошенко** обиралися депутатами Мажалісу Парламенту Республіки Казахстан.

Інформаційні запити представників української діаспори частково забезпечуються україномовною газетою «Українські новини». З 2004 р. на території Казахстану поширюються телепрограми українського супутникового каналу «Інтер-Плюс». При Посольстві тривалий час діяв інформаційно-культурний центр.

Більшість українців Казахстану за конфесійною належністю – християни. Свої релігійні потреби вони задовольняють переважно в приходах Російської Православної Церкви (РПЦ), Української Греко-Католицької Церкви (УКГЦ) (Астана, Караганда, Павлодар), Римо-Католицької Церкви (РКЦ), а також в протестантських громадах ЄХБ (Євангельських Християн Бapтистів), АСД (Адвентистів Сьомого Дня), ХВС (Християн Віри Євангельської), деяких інших.

У Республіці Казахстан відпрацьована нормативно-правова база у сфері взаємовідносин із національними меншинами. Всі вони об'єднані в Асоціацію народів Казахстану, яку очолює Президент країни Н. Назарбаєв. Ці питання регламентуються також законами РК «Про міграцію», «Про облаштування оралманів». В обласних центрах є умови для плідного функціонування УНКЦ. Більшість заходів, які проводяться українськими громадами, відбувається за підтримки та участі представників акіматів (адміністрацій) областей та міст Республіки.

Відповідно до затвердженої Національної програми «Закордонне українство» та Закону України «Про правовий статус закордонних українців», Посольство України в Республіці Казахстан проводить відповідну роботу із налагодження належної співпраці з українськими громадами, що діють в Казахстані. Існує дієвий контакт з усіма національно-культурними центрами в областях Республіки.

За ініціативи Посольства проведено цілий ряд заходів для задоволення національних, культурних, мовних запитів українців Казахстану. Дипісія надає дієву допомогу згадуваному українському навчальному комплексу. Працівники дипустанови сприяють виданню загальноказахстанської україномовної газети «Українські новини», редакція якої знаходилася в українському інформаційно-культурному центрі. Під особливою турботою посольства перебувають українські недільні школи, яким протягом лише 2002–2004 рр. передано понад 3,5 тис. примірників шкільних підручників, наочність. Ряду колективів художньої самодіяльності, які діють при УНКЦ подаровано комплекти національних концертних костюмів.

Нині в українських національно-культурних товариствах Казахстану традиційними стали шевченківські березини, творчі конкурси українського мистецтва, виставки, літературні вечори. Дипломати Посольства України у РК завжди були активними учасниками цих заходів. Мені особисто довелося

брати участь у шевченківських святах практично у всіх областях Казахстану, Яскраво, на високому художньо-естетичному рівні вони проходили у Павлодарі, Костанай, Рудному, Таразі, Алмати, Актау, Форті-Шевченко, Кзил-Орді, Караганді, Усть-Каменогорську, Семипалатинську. Урочисто, за участю представників владних структур країни шевченківські заходи відбуваються у столиці держави – Астані. Для їх проведення виділяються кращі зали, залучаються провідні мистецькі колективи.

Значний позитивний резонанс у казахстанському суспільстві викликало проведення у 2004 р. відзначення 190-ої річниці від дня народження Т. Г. Шевченка, Дня Незалежності України, 60-річчя визволення України від фашистських загарбників, 50-річчя початку освоєння цілинних та перелогових земель.

До значних подій із життя діаспори необхідно віднести також відкриття в Костанай Почесного консульства, поїздки делегацій ряду українських національно-культурних центрів на Черкащину і Чернігівщину, дітей в Івано-Франківську область, організований відпочинок дітей діаспори в міжнародному дитячому таборі «Артек». У травні 2005 р. журналісти провідних ЗМІ РК за сприяння Посольства відвідали Україну. Результатом їх поїздки стала публікація серії матеріалів у «Казахстанській правді», літературно-художньому журналі «Нива», телерепортажі на провідному казахстанському каналі «Хабар». Забезпечено виконання міжурядової угоди між сторонами про навчання студентів з Казахстану у вищих навчальних закладах України. Схвально була сприйнята видана Посольством книга «Українці Казахстану», три тисячі якої направлено в усі українські національно-культурні центри Казахстану.

Безумовно, організаторами всіх цих заходів, шевченківських урочистостей є українські національно-культурні центри.

Нині в республіці діє 22 обласних, районних та міських українських товариства. У 2004 р. відновлена діяльність Алматинської обласна організація. Тобто Українські національно-культурні центри діють практично в кожній області Казахстану. Координуючими центрами діяльності українських національно-культурних центрів (УНКЦ) є асоціація «Українці Казахстану», яку очолює Михайло Сергійович Парипса та «Рада українців Казахстану», яку очолює Юрій Євгенович Тимошенко.

Згуртування української діаспори частково забезпечується Громадською Радою при Посольстві, до складу якої входять представники УНКЦ, а також інші авторитетні казахстанці українського походження, які не є членами Асоціації та Ради. У Республіці Казахстан забезпечується належний рівень забезпечення політичних, соціальних, освітніх, культурних, мовних, інформаційних потреб етнічних українців. В РК працює єдиний в Центральній Азії український навчальний комплекс в Астані, до якого входять дитячий садок, гімназія та недільна школа, при УНКЦ працює п'ятнадцять недільних шкіл.

Таким чином, у повнокровному житті української діаспори у Казахстані важливе місце належить хліборобській праці, традиції хлібодарів, які десятиками років передаються із покоління у покоління, і хоча часи радикально змінилися, та все ж важко переоцінити той внесок українців у формування аграрного сектору економіки Казахстану.

Селянство в умовах ринково-капіталістичної трансформації і суспільно-політичних потрясінь у XIX – 30-х рр. XX ст.

А.І. Берестовий

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРЯМОГО ОПОДАТКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.*

У статті проаналізовано реформи у сфері оподаткування українського селянства у 1887 – 1903 рр. Обґрунтовано, що скасування подушного податку ознаменувало остаточний поворот від старого феодального устрою до нового, що більше відповідало економічним умовам, в яких опинилася Російська імперія наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. Однак, незважаючи на проведені реформи та їхні результати, селянство й надалі залишалося основним платником податків та основним джерелом наповнення бюджету Російської імперії. Зволікання царату зі скасуванням застарілої подушної системи прямого обкладання гальмувало формування спеціалізованого податкового апарату держави.

Ключові слова: податок, податкова політика російського царату, прямі податки, податкова система, натуральні повинності, грошові повинності, непрямі податки, недосплата, І. Вишнеградський, С. Вітте.

In the article reforms are analysed in the field of taxation of the Ukrainian peasantry in 1887 – 1903. Reasonably, that abolition of poll-tax marked a final turn from the old feudal mode to new, that anymore answered economic terms in that the Russian empire appeared in the end XIX of century – at the beginning XX of century. However, without regard to the conducted reforms and their consequences, a peasantry remained a basic taxpayer and basic source of filling of budget of the Russian empire in future. The delay of tsar's government with abolition of the out-of-date tax policy system of the direct facing braked the process of forming of the specialized tax vehicle of the state.

Key words: tax, taxable policy of the Russian tsarism, direct taxes, taxable system, natural taxes, pecuniary taxes, indirect taxes, unpaid, I. Vishnegradskiy, S. Witte.

Трансформації в аграрному секторі сучасної економіки України стимулюють зростання значного інтересу як дослідників-фахівців, так і широкої громадськості до специфічних особливостей перебігу аграрних перетворень, що мали місце в українському селі у минулому. Стає зрозумілим, що за допомогою продуманої, виваженої податкової політики можна ефективно регулювати складні соціально-економічні процеси, зокрема обсяг виробництва, структурні зміни суспільства, рівень життя населення, його політичну активність.

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636)

Еволюція системи оподаткування у пореформений період знайшла своє відображення у вітчизняній історіографії [1]. Однак окремі аспекти реформування податкової системи, ініційовані міністрами фінансів Російської імперії І. Вишнеградським та С. Вітте, залишилися поза увагою дослідників, що зумовлює актуальність окресленої теми. Автор статті ставить за мету проаналізувати реформування податкової системи стосовно селянства у 1887 – 1903 рр.

Після відставки М. Бунге з посади міністра фінансів, його наступники – І. Вишнеградський (1887 – 1891 рр.) та С. Вітте (1892 – 1903 рр.) – продовжили реалізацію обраного ним курсу. Як і раніше, актуальним питанням у реформуванні системи оподаткування залишалося удосконалення обкладання селян.

Період перебування на посаді міністра фінансів І. Вишнеградського був сприятливим для підтримки старих та упровадження нових фінансових перетворень. Стабільність фінансового становища була викликана передусім високою врожайністю в ці роки та мирним розвитком країни. Новому міністру фінансів вдалося подолати інфляцію. Ним уперше було досягнуто бездефіцитність бюджету, накопичено значний золотий запас, що дозволило його наступнику вдало провести у 1897 р. грошову реформу [2, 348-349].

У системі оподаткування було здійснено низку кардинальних перетворень, необхідність яких зумовлена прагненням властей створити золоті запаси. Це вимагало наявності значної кількості вільних готівкових коштів у бюджеті. Саме ці мотиви підштовхнули І. Вишнеградського до посилення податкового тиску та пошуку нових джерел обкладання. Перші спроби реформувати податкову систему І. Вишнеградський здійснив ще до призначення на посаду міністра фінансів. Він спробував установити тютюнову та горілчану монополії. Однак ці ініціативи не знайшли підтримки з боку урядовців. Після призначення на посаду, міністр фінансів спрямував свої зусилля на підвищення непрямого оподаткування та збільшення окремих прямих податків. Так, у 1887 р. були встановлені нові акцизи на гас та сірники, підвищено акцизи на спирт

та тютюну, збільшено гербовий збір та вартість гербового паперу, підвищено ставки поземельного податку, збору з торгівельних та промислових підприємств. Завдяки реалізації цих заходів вдалося поповнити бюджет країни на 52 млн руб. [3, 203].

Суттєвих змін за І. Вишнеградського зазнала митна політика. Стосовно цього І. Янжул зазначав, що мито «було збільшено у 164 випадках, зменшено у 15 випадках, запроваджено вперше в 11 випадках, залишилося незмінним у 173 випадках. Мало товарів залишилося не обкладених митом, а загалом обкладання зросло в середньому від 100% до 300%» [4, 386-388].

Характерною рисою податкової політики І. Вишнеградського у сільському господарстві стало стягнення податкових платежів та недосплат уже скасованих податків. У цьому питанні новий міністр фінансів виявив непослідовність урядової політики. Так, якщо М. Бунге для полегшення податкового тягара селянства наполягав на остаточному списанні недосплат подушного податку після його скасування, то І. Вишнеградський керувався суто фіскальними міркуваннями і відродив стягнення недосплат подушного податку. Так, у 1887 р. було стягнуто недосплати на суму 7 млн руб., у 1888 р. – 9 млн руб.

Надмірний податковий тягар, необхідність сплати недосплат попередніх років змушували селян продавати запаси зерна, необхідного для посівної кампанії та власних потреб. Це могло призвести до голоду. Однак на початковому етапі політика І. Вишнеградського сприяла фінансовій стабілізації Російської імперії. З 1888 р. бюджет Російської імперії вперше став бездефіцитним, а у 1888 – 1891 рр. його профіцит становив астрономічну на той час суму – 209,4 млн руб. [3, 205].

Така радикальна, жорстка податкова політика не могла довго тривати без негативних наслідків. У 1891 р. Південь України та Поволжя потерпали від посухи, яка змінилася неврожаєм. Ситуацію ускладнювала загальна виснаженість запасів хліба у селянських господарствах, яка була зумовлена надмірним податковим тиском. У зернових районах імперії розпочався голод. Уряд змушений був вдатися до надзвичайних заходів. З державного бюджету було виділено 162 млн руб. для його подолання [5, 14]. Ця подія засвідчила неефективність такої податкової політики та змусила І. Вишнеградського піти у відставку. Виснажене податковими платежами селянство продовжувало ще в більших масштабах накопичувати недосплати, які виникли з усіх без винятку статей державних прибутків. З іншого боку, ситуація засвідчила, що царат застосовував екстремні заходи для її подолання.

Характерною особливістю грошових селянських повинностей було неухильне їхнє зростання [6, 215-215 зв.]. Воно зумовлювалося насамперед постійним збільшенням потреб губернських установ. Статистичні дані свідчать, що селянами Волинської губернії у 1884 р. сплачено мирських зборів більше, ніж у 1883 р. на 19421 руб. 62 коп. Збільшення витрат було викликано низкою факторів, серед яких були: будівництво нових церков, будівництво та ремонт громадських будівель, утримання запасних магазинів тощо. Не можна залишити поза увагою і розміри казенних та земських зборів, що сплачували селяни Київської губернії у 1883 – 1885 рр. Статистичні звіти

свідчать, що мирські збори в Київській губернії були завищені, оскільки їхня середня ставка перевищувала ставку всіх казенних податків і зборів місцевих земських повинностей.

Наступником І. Вишнеградського на посаді міністра фінансів став С. Вітте. Його податкова політика стала симбіозом радикальної позиції І. Вишнеградського та політики М. Бунге, спрямованої на зниження податкового тягара для селянства. Підтримуючи загальну концепцію політики свого попередника, С. Вітте вдалося досягти зростання профіциту державного бюджету.

Найбільше прибутків до бюджету надійшло від суттєвого збільшення непрямого оподаткування. Так, у 1892 р. для збільшення надходжень до бюджету було здійснено низку заходів: підвищено податок з пива на 50%, вдвічі збільшено податок на сірники, зріс акциз на тютюн на 50% тощо. Прагнучи підвищити ефективність податкової політики на засадах поступової реалізації принципу прибуткового обкладання, С. Вітте 14 травня 1893 р. було запроваджено квартирний податок [7]. На думку С. Вітте, «державний квартирний податок є подальшим кроком вперед у справі реформування податкової справи, в основу якої покладено ідею обкладання заможних платників відповідно до їхніх прибутків» [4, 287].

Наступним кроком С. Вітте було започаткування поступового запровадження винної монополії. Ця галузь не втрачала свого значення, оскільки, як і раніше, податки на алкогольні напої становили третину всіх надходжень до бюджету [8, 185]. Недостатнє використання С. Вітте для збільшення доходів казни прямих податків на користь непрямого оподаткування пояснювалося його власним неприйняттям першої форми. Так, у доповіді про розписи 1897 р. С. Вітте зазначав: «Такі платежі є обтяжливими для населення, оскільки належать примусовому стягненню в раніше визначених окладах. Непрямі податки, попри усі їхні недоліки, надають платникам можливість досить широкого співставлення не лише із загальним рівнем своєї господарської заможності, але й із тимчасовими коливаннями у прибутках. Ця досить дорогий властивість не притаманна прямим податкам» [9, 127]. Таким чином, відзначаючи непостійність доходів основної маси населення країни, С. Вітте переконував, що непряме оподаткування повинно бути основним у податковій системі.

Одним із найважливіших напрямів податкової політики С. Вітте були заходи щодо зрівняння та полегшення податкового тягара селянства. Будучи прихильником інтенсивного наповнення бюджету, С. Вітте був переконаним, що ставки податків у Російській імперії, порівняно з іншими європейськими країнами, були низькими. У 1898 р. у своєму листі імператору він пояснив свою позицію так: «Ваша Величність має 130 млн підданих. З них не більше половини – живуть, решта – їснюють. Наш бюджет до звільнення селян становив 350 млн руб., звільнення дало можливість довести його до 1400 млн руб. Але вже зараз податковий тягар відчувається. Разом із тим, бюджет Франції, при населенні 38 млн осіб, становить 1260 млн руб.; бюджет Австрії, при населенні 43 млн осіб. – 1100 млн руб. Якби добробут наших платників дорівнював добробуту платників

Франції, то наш бюджет сягнув би 4200 млн руб. Чому ж у нас така податкова спроможність? Головним чином через невіршеність селянського питання» [8, 529].

З іншого боку, С. Вітте вважав, що пріоритетним напрямом підвищення життєвого рівня селянства, а отже, і його спроможності сплачувати податки, є послідовне вирішення «селянського питання» [8, 517]. С. Вітте вдалося дещо знизити викупні платежі, які, незважаючи на те, що зараховувалися до особливого розділу розпису, різнилися від прямих податків лише терміновістю. Насамперед ним було вжито заходів щодо врегулювання недосплат і викупних платежів, що у значній кількості накопичилися після неврожайів 1891 – 1892 рр., а також до зменшення їхнього окладу. Законом від 7 лютого 1894 р. місцевій адміністрації наказувалося розібратися у причинах походження недосплат з окремих сіл і встановити для кожного села ту частку недосплати, яка могла б щорічно покриватися разом із окладом [8, 521]. У тих випадках, коли надбавка недосплат до окладу визнавалася неможливою, дозволялося відстрочити сплату недосплати до того часу, коли термін платежу окладу закінчиться. Пропозиції місцевої влади мали бути затверджені Міністерством внутрішніх справ і фінансів. Закони від 13 травня 1896 р. і 31 травня 1899 р. мали за мету зменшити обтяжливість викупних платежів. Цього передбачалося досягти шляхом надання за проханнями селян розстрочки непогашеного залишку викупного боргу на нові терміни – у 28, 41 чи 56 років [9, 126]. Таким чином, проводилася конверсія викупного боргу за рахунок продовження викупного періоду.

Закони 1894, 1896 і 1899 рр. спонукали місцеву і центральну адміністрації провести величезну роботу, яка тривала багато років, але виявилася непотрібною [10, арк. 3]. Дослідження платіжної спроможності та недосплат окремих сіл проводилося незадовільно. Натомість перевірити її в центральному управлінні було неможливо. До 1900 р. розстрочка недосплат була майже завершена, але через появу нових недосплат, ця робота повинна була постійно відновлюватися. До того ж конверсія викупного боргу для більшості селян була незрозумілою [9, 126].

Попри безумовно прогресивні реформи С. Вітте, процес спрощення оподаткування селянства, а відтак і полегшення його матеріального становища, був досить суперечливим. Так, законом від 12 березня 1903 р. було скасовано грошову повинність за лікування в міських та сільських лікарнях громадського піклування. Однак, у губернських установах виникали спірні питання щодо скасованих повинностей. Наприклад, за селянами Подільської губернії числилася недосплата з відбудовання цієї повинності, що змусило їх звернутися до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора за роз'ясненнями щодо необхідності погашення зазначеної недосплати. Генерал-губернатор відповів, що уряд, скасовуючи ту чи іншу повинність, передбачає повне списання недосплати, що накопичилася на момент прийняття відповідного закону. Тому немає необхідності у сплаті зазначеної вище недосплати [11, 6-7 зв.].

Зростання податкового тиску було зумовлене не тільки запровадженням нових податків або підвищенням їхньої ставки, але й збільшенням

мирських грошових витрат, що спричинило зростання грошових та натуральних повинностей. Найбільше зростання селянських грошових повинностей припадало на утримання місцевого апарату та спорудження нових будівель для них [12, 95-95 зв.]. Зокрема, у 1900 р. грошові повинності селян зросли, порівняно з 1899 р., за такими статтями: 1) будівництво, ремонт та утримання сільських управ на 14659 руб.; 2) платня волосним посадовим особам на 12262 руб.; 3) утримання, ремонт та спорудження церков на 10221 руб.; 4) варту та супровід арештантів на 7540 руб. тощо. Загалом грошові повинності у Київській губернії збільшилися за один рік на 68416 руб. Поряд із зростанням грошових повинностей, натуральні також продовжували зростати. Так, зокрема в Київській губернії у 1900 р., порівняно з 1899 р., натуральні селянські повинності збільшилися на 269315 піших днів [13, 20 зв.]. У разі накопичення значних обсягів недосплат, місцева влада навіть застосовувала військові заходи для отримання необхідних платежів [14, 7-8]. Таким чином, надмірний тиск повинностей знижував платоспроможність селянства та сприяв ще більшому накопиченню недосплат з основних податкових платежів.

Отже, зволікання царату зі скасуванням застарілої подушної системи прямого обкладання гальмувало формування спеціалізованого податкового апарату держави. Зрушення в цьому плані відбулися лише у 1880-х рр., коли необхідність реформування податкової системи стала очевидною. Заходи, запропоновані М. Бунге й продовжені С. Вітте для вирішення «селянського питання» (видача позик, допомога селянам у придбанні землі, переселення на нові землі тощо), були покликані посилити розвиток капіталістичних відносин на селі, який штучно стримувався надмірною урядовою опікою селян та прикріпленням їх до землі. Ці заходи, на нашу думку, вповні відповідали інтересам податкової політики Російської імперії. Підтримка ж малого селянського господарства мала на меті підвищити платоспроможність селянства, що давало можливість за допомогою запровадження нових видів податків отримувати з них більші прибутки. Проте непослідовність реформ та небажання надміру утискати інтереси великих землевласників не призвели до швидких змін у соціально-економічному становищі українського селянства.

І. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / В.Р. Жвалюк. – К., 2001. – 176 с.; Справочная книга для податных инспекторов. – СПб., 1885. – 832 с.; Соколов С. Дополнение к справочной книге для податных инспекторов и их помощников / С. Соколов. – М., 1901. – 162 с.; Основные задачи податного и оценочного дела: Руководство для податных инспекторов земских и городских управ по разным вопросам податного и оценочного дела / Сост. П.Г. Гаврик. – СПб., К., 1912. – 180 с.; Иноземцев А.Н. Очерки и заметки податного инспектора / А.Н. Иноземцев. – Вып. 1., Златоуст. – 1910. – 94 с.; Тютчев А.П. Правила и порядок взъясания с крестьян долгов частных и казенных / А.П. Тютчев. – СПб., 1912. – 152 с.; Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. / В.М. Орлик: Дис. ... доктора істор. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 547 с.

2. Шацко М.К. Эволюция налоговой системы России в XIX веке / М. Шацко // Экономическая история: Ежегодник. 2002. – М.: „Российская политическая

энциклопедия”, 2003. – С. 345-383.

3. Захаров В. История налогов в России. IX – начало XX в. / В. Захаров, Ю. Петров, М. Шацко. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2006. – 296 с.

4. Янжул И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах / И. Янжул. – СПб., 1895. – 532 с.

5. Шванебах П. Наше податное дело / П. Шванебах. – СПб., 1903. – 203 с.

6. Центральний державний історичний архів м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 1191. – Оп. 1. – Спр. 356. – 367 арк.

7. О подоходном налоге // Экономическая газета. – № 11. – 1905.

8. Витте С. Избранные воспоминания / С. Витте. – М., 1991. – 708 с.

9. Толкушкин А.В. История налогов в России. – М.: Юрист, 2001. – 192 с.

10. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 658. – Спр. 87. – 8 арк.

11. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 28. – 26 арк.

12. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 619. – 134 арк.

13. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 701. – Спр. 383. – 36 арк.

14. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 43. – 10 арк.

І. Г. Верховцева

СЕЛЯНСЬКА БЮРОКРАТІЯ В САМОВРЯДУВАННІ СЕЛЯН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ІДЕЙНО- ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

У запровадженому Великою реформою 1861 р. селянському самоврядуванні сільські старости й волосні старшини після обрання сходами їх як очільників цих представницьких установ перетворювалися на селянську бюрократію та поповнювали лави місцевої адміністрації. Авторка характеризує ідейно-теоретичні аспекти введення до реформованої системи управління селом цієї нової для імперії Романових управлінської категорії й доходить висновку, що це стало складником реформаторських планів російської інтелектуальної еліти першої половини – середини XIX ст. із модернізації аграрного ладу в країні.

Ключові слова: селянське самоврядування, сільський староста, волосний старшина, бюрократія, модернізація, Російська імперія.

In the peasant self-government introduced by the Great Reform 1861 chiefs of villages (village starostas) and chiefs of volost (volostnoy starshinas) after their election by the assemblies as the heads of these representative institutions had turned into the peasant bureaucracy and joined the ranks of the local administration. The author characterizes the ideological and theoretical aspects of introduction in the reformed management system of the village a new management category, totally new for the Empire of the Romanovs. The researcher comes to the conclusion that it has become a part of the reformatory plans by the Russian intellectual elite of the first half – the middle of the XIXth century for the modernization of the agricultural system in the country.

Key words: peasant self-government, chiefs of villages, chiefs of volost, bureaucracy, modernization, Russian empire.

Удосконаленню інститутів демократичного суспільства в сучасному світі сприяє вивчення традицій місцевого самоврядування. У Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. його становлення було пов'язане, крім іншого, із селянським самоврядуванням, запровадженням Великою реформою 1861 р. і покликаним стати початковою сходинкою в залученні народу до управління своїми місцевостями [1, 157]. Одним із важливих питань, розв'язання яких оптимізує

адекватне осмислення зазначеного історичного досвіду, є з'ясування ролі, яку відіграла в становленні цього інституту селянська бюрократія: очільники волосних і сільських установ самоврядування (відповідно – волосні старшини та сільські старости), які після обрання їх сходами ставали представниками низових ланок місцевої адміністрації. Це питання досі не знайшло належного potraktuvannya в науковій літературі, хоч деякі аспекти проблеми вивчали дореволюційні [2, 8], радянські [1; 9, 12], сучасні вітчизняні [13, 18] і закордонні, зокрема російські, дослідники [19, 29]: студіювали становлення названої верстви, правові засади її діяльності, вплив останньої на життя села в кризових умовах революції 1905–1907 рр. та Першої світової війни, участь в адмініструванні в регіонах імперії тощо. Натомість більш глибокого аналізу потребують, крім інших, ідейно-теоретичні аспекти проблеми. Цим, власне, зумовлений вибір теми пропонованої розвідки.

Характерними для соціально-політичного й господарського оновлення Російської імперії в XIX ст. були провідна роль у цих процесах бюрократії (в історичній літературі вживають терміни «освічена бюрократія», «ліберальна бюрократія») і тісний зв'язок модернізації економіки з реформуванням місцевого управління, оскільки серед мегазавдань для цієї величезної імперії з надзвичайно строкатим складом населення, яка протягом кількох попередніх століть постійно розширювалась у своїх кордонах, крім інтенсифікації економічних процесів, завдання раціоналізації й уніфікації системи урядування, вироблення адекватних часових форм організації фіску, соціального впорядкування [23, 37, 40; 23, 224; 30, 226; 31, 247; 32, 84; 33, 32, 33]. Росія була аграрною державою і близько 9/10 її населення становило селянство, результатами праці якого наповнювалася державна скарбниця. Складником аграрної модернізації країни стало «селянське питання», розв'язання якого, крім наділення селян землею, визначення правового статусу «учорашнього» кріпака, вимагало розбудови нової системи управління селом. Саме на цих шляхах перебували способи розв'язання проблем підвищення ефективності аграрної праці та життєво важливих для селянина питань земельної власності, окреслення станових прав цієї найчисельнішої верстви населення.

Перші абрисы проєктів аграрної модернізації країни датовані 1820–1840-ми рр. і були пов'язані з іменами М. Новосільцева, М. Сперанського, П. Кисельова, А. Заблоцького-Десятовського, братів Мільотиних, К. Кавеліна, В. Берві (Флеровського) тощо. Реформатори вивчали світовий досвід соціальних реформ і державного улаштування, їх приваблювали ідеї верховенства закону, провідної ролі держави в суспільних перетвореннях, вони підтримували ідеї раціоналізації й стандартизації управління господарським життям країни, що, власне, передбачало застосування бюрократичних практик відповідно до часу [23, 353]. Як зазначає дослідниця Н. Дунаєва, у 1850 рр. у середовищі інтелектуалів-реформаторів оформилися дві парадигми законотворчості: легістська й ліберально-західноєвропейська [30, 205–215]. Ідейні коріння першої, як відомо, були в Давньому Китаї, їх пов'язували з покорою самодержцю, підлеглістю місцевого населення адміністрації, єдиними для

усього населення законами, широкими повноваженнями бюрократії. Друга наголошувала на розвитку ліберальних цінностей у їхньому класичному варіанті (індивідуальна приватна власність, формальна юридична рівність, подолання станових відмінностей, еволюційний шлях перетворень, територіальний поселенський тип місцевого самоврядування тощо) [30, 402]. Слід зауважити, що в тогочасній Німеччині, Англії, Франції активно розробляли теоретичні засади організації модерної системи урядування, соціально-політичного оновлення традиційних суспільств, деякі з європейських реформаторів цікавилися селянською общиною в Росії, навіть вважали можливим використати досвід соціального співжиття общинників у ході окреслення стратегії реформування соціального ладу в європейських країнах (зокрема, із цією метою в 1847 р. Росію відвідав німецький барон Гакстгаузен) [23, 295; 30, 204]. Це, безперечно, вплинуло на формування поглядів російських «освічених бюрократів», утім, як і події європейських революцій кінця 1840 рр. із їхніми жорсткими формами соціального протистояння. Останні дали імпульс для вивчення власного історичного досвіду, пов'язаного з традиціями селянської общини (як відомо, саме до останнього закликали звернутися слов'янофіли) [30, 215; 33, 34]. У гострих ідейних протистояннях представники вищої російської бюрократії сформулювали два основні підходи до розв'язання «селянського питання». Першим був так званий общинно-державницький підхід із його ключовими положеннями щодо адміністративно-судової автономії селянської общини й общинної форми власності на землю. Другим став ліберально-статистський підхід, прибічники якого орієнтувалися на досвід реформування інститутів традиційного суспільства, напрацьований у країнах Європи. Унаслідок дискусій постав компромісний варіант, який містив елементи обох підходів, натомість домінантною, як доводить Н. Дунаєва, усе ж виявилась общинно-державницька модель, що була пов'язана з архаїчним станом-зрівняльним розумінням соціальної свободи та передбачала перехід до безстановості через поступову трансформацію станових засад організації життя села [30, 226; 30, 402].

Як зазначено вище, надзвичайно важливими в контексті модернізаційних процесів, що розгорталися в Російській імперії в середині XIX ст., були питання управління сільською місцевістю. Прогресивні ідеї, випромінювані із Заходу, пов'язані із запровадженням місцевого самоврядування. Європейська правова думка сформувала кілька підходів до організації останнього, зокрема громадську та державницьку теорії, кожна з яких мала своїх прибічників у середовищі російського істеблішменту. Перша модель протиставляла місцеві громади державі й базувалася на тезі: у місцевого населення є свої, відмінні від держави, інтереси. Друга наголошувала на тому, що місцеве самоврядування – складник місцевого управління, при цьому місцеві громади виконують покладені на них державою завдання, залучаючи до реалізації цих функцій представників місцевого населення під наглядом коронних установ. У контексті останнього підходу самоврядні управлінські структури, що виникали за цією моделлю, чиновники називали «громадським управлінням» [35, 26–28].

Аналіз тексту «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» 1861 р. (далі «Загальне положення» І. В.) дає підстави стверджувати, що на погляди «батьків» реформи 1861 р. вплинули обидві теорії організації місцевого самоврядування: наданням статусу низової ланки селянського самоврядування сходу всіх «домогосподарів» «сільського общества» (ст. 47) чималою мірою реалізовували настанови громадської теорії, базою при цьому слугували історичні традиції «мирського самоврядування» (до компетенції сільського сходу, як і дореформеними часами, відходили важливі для селянина питання господарського характеру, зокрема, колективної земельної власності; очолював схід обраний ним староста); а запровадження волості, що поставала для відповідних сільських структур адміністративною інстанцією (до її складу «сільські общества» делегували по одному представнику від кожних 10 дворів; на волосному сході обирали волосного старшину й волосних суддів), та створення селянської бюрократії «вписувалися», на наш погляд, у межі державницької теорії. На користь останнього говорить і назва «громадське управління селян», застосована в «Загальному положенні» [30, 215; 35, 45].

За висловом дослідників, бюрократизація управління селянами була продиктована об'єктивними вимогами раціоналізації управління місцевим господарством, стандартизації фіскальних практик (зокрема, визначення критерію організації фіску – за подушним принципом чи за прибутковістю землі), необхідності диференціації функцій окремих інститутів самоврядування, контролю як за викупними операціями, так і загалом із боку держави за сільським життям, оскільки в 1861 р. із ланцюга «державна поміщик селянин» зникла поміщицька ланка [23, 37 40; 23, 193; 30, 205; 37]. У Росії XIX ст. тенденції до бюрократизації управління селом окреслилися ще в 1830 рр., проте перші спроби запровадження цього нового управлінського досвіду для імперії Романових сягають часів Павла I. У квітні 1797 р. введено дворівневу систему волосного й сільського самоврядування в удільному та державному селі: обрані селянами старост, «общинних старшин», волосних голів, писарів, десятських залучали до стягування податків, виконання деяких поліцейських й окремих судових функцій, улаштування богаділень, створення хлібних запасів тощо [9, 55; 37]. У 1834 р. «для ліпшого нагляду за порядком» було запроваджене сільське й волосне самоврядування царан Бессарабії (так називали вільних селян цього краю). Обрані сходами члени волосних правління й «старости (ворники)» мали «побуждать царан к исправному взносу... и делать уравнильные наряды людей и подвод для исправления всяких земских нужд и исполнения законных требований военных и гражданских начальников» [38, 37]. Зі створенням у 1837 р. міністерства держмайна на чолі з П. Д. Кисельовим розпочато реалізацію реформи державного села (її розроблення датоване кінцем 1820-х рр.). Історики наголошують на бюрократичному характері цієї реформи. Як і спроби кінця XVIII – початку 1830-х рр., самоврядування в селянських громадах жорстко регламентували, а очільники представницьких установ селян мали чіткі обов'язки й повноваження, «включались» у

бюрократичні управлінські відносини в межах своєї місцевості: подавали відомості щодо «народочислення», контролювали «справи віри», безпеку осіб і майна, «медичний благоустрій», охорону суспільного спокою, «народное продовольствие», проводили паспортний контроль, уживали протипожежних заходів, розпоряджалися майном сільських громад, збирали податки, контролювали виконання повинностей тощо [37]. Саме цей досвід вплинув на конфігурацію реформування кріпосного села 1861 року в сегменті «громадського управління», уніфікацію за цим планом удільного села в 1863 р., державного села в 1866 р., цараністського села в Бессарабії в 1868 р. [30, 217]. Протягом 1860-х рр. практично на всі категорії селян Російської імперії була поширена двоступенева система селянського самоврядування з її управлінським дуалізмом, що передбачав перетворення очільників установ самоврядування на представників низових ланок місцевої адміністрації. При цьому сільські старости були підлеглими волосним старшинам (ст. 81 «Загального положення»): по суті, селянська бюрократія в середині системи селянського самоврядування створювала адміністративну мікросистему з ієрархічною структурою [35, 53].

Отже, своєрідна система «селянського парламентаризму», створена Великою реформою 1861 р., стала продуктом інтелектуального пошуку представників російської «освіченої бюрократії» протягом першої половини – середини XIX ст., спробою використати на ґрунті власних суспільних традицій напрацьовані світовим досвідом ідеї соціального влаштування й місцевого управління, слугувала виконанню чималої кількості завдань економічного, соціального, управлінського характеру в межах аграрної модернізації Російської імперії. За висловом сучасного історика І. Христофорова, унаслідок реформування управління селянами долали певний «вакуум влади» у селі, характерний для дореформених часів [23, 41], створювали більш-менш цілісну систему управління селом та робили досить радикальний реформаторський крок: до загальноімперської системи управління була додана «селянська ланка». До того ж завдяки селянській бюрократії країна отримувала «армію» безкоштовних адміністраторів-поліцейських (це було вагомим аргументом в умовах фінансової кризи кінця 1850-х рр.), які сприяли розв'язанню важливих для держави фіскальних, нотаріальних, паспортних, судово-виконавчих і багатьох інших проблем. Селянське самоврядування було «міцно вмонтоване в систему адміністрування в селі» [23, 253]. При цьому селянство в буквальному сенсі ставало «опорою» режиму: у «клятвенній обіцянці», яку волосний старшина після обрання сходом давав особисто (це також обов'язково фіксували письмово), зазначали, що, крім вірності особам імператора і спадкоємця престолу «нелицемерно служить и во всем повиноваться, не щадя живота своего, до последней капли крови», цей очільник установи самоврядування також зобов'язувався усе «от предусмотренных надо мною начальников, определяемых инструкциями, регламентом и указами надлежащим образом по совести своей исправлять» [36, 20-20 зв.].

Дуалізм становища селянської бюрократії один з украй суперечливих моментів селянської реформи

1861 р.: згідно зі статтями 51, 78, 84 «Загального положення», розпорядча функція в системі селянського самоврядування належала сходам, які проводили «поверку й учет» дій посадовців. Відповідно до статей 63, 83 і 85, кожен селянський посадовець мав виконувати вказівки місцевих адміністраторів (мирського посередника), поліцейських й інших посадовців. По суті, кожен староста чи старшина був «слугою двох панів» державних установ і посадовців, з одного боку, та селянських сходів, з іншого. Зрозуміло, у реальному житті цей «слуга» мав робити вибір на користь одного «пана», а щоб довго не вагався – на користь кого треба зробити вибір, мирські посередники отримали право застосовувати щодо селянських посадовців каральні методи (ст. 125): робити зауваження, оголошувати догани, штрафувати на суму до 5 карб., піддавати арешту до 7 діб, в особливих випадках – віддавати під суд. За умов «належного» виконання посадовцями обов'язків, старшини отримували певні «пільги» (ст. 124): під час виконання своїх обов'язків їх звільняли від рекрутської повинності, після двох термінів «належного» виконання посадовчих обов'язків звільняли від цієї повинності назавжди, а після трьох термінів звільняли одного з їхніх синів [35, 46–62]. До безпосередніх адміністраторів, які контролювали діяльність селянської бюрократії, у 1861–1874 рр. належав мирський посередник (пізніше, після скасування цього інституту, 1874 року в більшості губерній Росії утворено повітові в селянських справах присутствія, чиновники яких отримали певні повноваження; у 1889 р. ці присутствія скасовано та запроваджено замість них інститут земських дільничних начальників, що проіснував до 1917 р.). Також право давати вказівки селянським посадовцям одержало земство й чимало інших службових цивільних і військових осіб [17, 19–20].

З'ясування того, наскільки вдалим виявилися запроваджені в 1861 р. новачки управління селом, зокрема, якою була роль селянської бюрократії в розвитку самоврядування селян та оновленні всього аграрного ладу в країні, має стати темою окремого дослідження, проте вже в пореформені десятиліття та на початку XX ст. правники, громадські діячі, управлінці, підбиваючи «перші підсумки», наголошували на суперечливості повноважень селянських посадовців [7, 98]. Зазначено: «старости є не стільки представниками сільського управління, скільки виконавчими установами усіх відомств» [39, 141]; ці селянські посадовці «перетворились на збирачів податків, «митарів» села» [3, 42]. Надзвичайно критичні відгуки лунали на адресу волосних правлінь (до їхнього складу, крім волосного старшини і старост входили обрані сходами збирачі податків, наглядачі сільських хлібозапасних магазинів тощо): «це просто установи управління... з нотаріальними обов'язками», «сільські канцелярії», що «завідують усіма внутрішніми справами», «передаточна інстанція відносно... урядових установ» [4, 53–55]; «суто виконавча інстанція» [4, 103]; «низові адміністративні установи» [6, 101]. К. Арсеньєв у 1902 р. із сумом зауважував, що волость, «застыв и омертвев, стала последней спицей в бюрократической колеснице, вместо того чтобы быть начальной ячейкой живого организма» [41, 2]. Аналізуючи, яким чином це впливало на розвиток самодіяльності населення і

становлення модерних інститутів самоврядування в селі, С. Прокопович у 1904 р. стверджував: «самоуправление бесправного крестьянского сословия окончательно сведено на нет правящей бюрократией, превращено в фикцию, лишенную живого содержания» [6, 101].

Корумпованість сільських посадовців, надуживання під час виконання своїх обов'язків уже з перших років існування селянського самоврядування стали «притчею во язицех» і протягом пореформених десятиліть спричинили обурення серед селян, громадськості країни, невдоволення вищих посадовців, оскільки не сприяли ефективному управлінню селом, а отже, модернізації аграрного ладу в країні загалом [19, 15–16]. Представляючи місцеве населення, що делегувало старостам і старшинам певні повноваження з управління життям сільських громад і волостей, селянська бюрократія була, з одного боку, своєрідною поєднувальною ланкою між адміністративною вертикаллю країни та «горизонтальним» сільським соціумом, життя в якому чималою мірою регулювалося самоврядуванням селян. Проте, з іншого боку, дуалізм становища очільників селянських установ апіорі був небезпечним у плані порушення соціальної рівноваги в селі: із початком будь-якого протистояння між селянством і державою селянські посадовці мусили визначитися, по який бік «барикад» вони перебуватимуть, а це загрожувало громадянським конфліктом у середині сільського соціуму. Та й опозиційні сили могли використати селянську номенклатуру для організації антидержавної діяльності: приміром, провід есерівської партії рекомендував своїм місцевим осередкам усувати «вредных для народа» старост і волосних старшин та обирати на ці посади осіб із членів «братств» [42, 153]. Під час селянських виступів 1905–1907 рр. у межах загального соціального протесту, передусім пов'язаного з нерозв'язаністю земельного питання, селяни, по суті, «слідували» цим «інструкціям», вимагаючи негайного переобрання очільників установ селянського самоврядування. У селянських приговорах 1905–1907 рр., що самочинно ухвалювали сходи та надсилали до верховної влади, зазначено: «волосне управління нехай буде змінено»; «населення волості має користуватись повною свободою у виборі посадових осіб... і веденні своїх громадських справ», «замість теперішнього волосного управління, яке залежить від земського начальника, улаштувати управління, яке б залежало від нас, селян, не на папері, а на ділі». Було під час виступів і чимало випадків, коли старости та волосні старшини самі брали участь (іноді навіть очолювали) в акціях опору на селі, виступали разом із «миром» проти свавілля земських начальників, високих податків, за скасування станових обмежень щодо селянства, «справедливе» користування землею, угіддями, лісами тощо. Проте в ході придушення селянських виступів у 1906–1907 рр. на боці урядових структур також часто виступали волосні старшини й сільські старости. Це, на наш погляд, доводило, що віковичний представник інтересів селянського загалу – община, яка ще в 1861 р. стала базовою ланкою селянського самоврядування, виступивши проти держави, ототожнювала з останньою селянську бюрократію, унаслідок чого в системі селянського самоврядування

стався розкол, що було небезпечним з огляду на поширення в селі громадянського протистояння. У подальшому це стало одним із фатальних чинників для імперії Романових у кризові часи Першої світової війни [43, 21–22].

1. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856–1861 / Л. Г. Захарова. – М. : изд-во МГУ, 1984. – 254 с.
2. Мецкерский В. П. Очерки нынешней общественной жизни в России. – Вып. 1. Письма из Средних Великороссийских губерний за 1867 год / В. П. Мецкерский. – СПб. : тип. мин. внутр. дел, 1868. – 461 с.
3. Хотяинцев В. Крестьянское управление в уезде в связи с уездным управлением вообще / В. Хотяинцев // Русский вестник. – 1881. – Т. 156. – С. 838–879.
4. Астырев Н. М. В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления / Н. М. Астырев. – М. : Книжное дело, 1904. – 351 с.
5. Гессен В. М. Вопросы местного управления / В. М. Гессен. – СПб. : Право, 1904. – 244 с.
6. Прокопович С. Н. Местные люди о нуждах России / С. Н. Прокопович. – СПб. : Издание Е. Д. Кусковой, 1904. – 275 с.
7. Матвеев С. В волостных старшинах / С. Матвеев // Русское богатство. – 1912. – № 2. – С. 74–101.
8. Корнилов А. А. Крестьянская реформа / А. А. Корнилов. – СПб. : Типо-литография Ф. Вайсберга и К^о, 1905. – 271 с.
9. Дружинин М. Н. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – М.; Л. : изд-во Академии наук СССР, 1946. – Т. 1. – 635 с.
10. Бондаревский А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. – К. : вид-во Академії УРСР, 1961. – 121 с.
11. Будаев Д. И. Смоленская деревня в конце XIX – начале XX в. К вопросу о темпах, уровне и степени развития аграрного капитализма / Д. И. Будаев. – Смоленск : Смоленский гос. пед. институт, 1972. – 467 с.
12. Краснова В. Б. Положение 19 февраля 1861 г. и образование крестьянского самоуправления / В. Б. Краснова // Вестник Московского университета. – Сер. 8. История. – 1989. – № 1. – С. 67–77.
13. Лохматова А. Портрет волосного старшины в контексте истории пореформенного селянства / А. Лохматова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 5. – С. 15–21.
14. Історія українського селянства: нариси : в 2 т. / В. М. Литвин, В. М. Гесць, В. М. Даниленко, Я. Д. Ісаєвич та ін. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 630 с.
15. Павлов О. І. Сільські і волосні правління в адміністративній системі Росії другої половини XIX ст. / О. І. Павлов // Записки історичного факультету. – Одеса, 2008. – Вип. 19. – С. 333–341.
16. Петровська Н. В. Сільське самоврядування на землях Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / Н. В. Петровська ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2009. – 21 с.
17. Верховцева І. Г. Становлення селянського самоврядування в Росії (за матеріалами ревізії волосних правлінь у 1863 р. В. П. Мецкерським) / І. Г. Верховцева // Інтелігенція і влада : збірн. наук. праць. – Серія: Історія. – Одеса : Астропринт, 2013. – Вип. 29. – С. 109–118.
18. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування та земство в Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв : вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 13. – С. 15–25.
19. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в Російській

імперії в умовах революції 1905–1907 рр.: приговорний рух / І. Г. Верховцева // Чорноморський літопис : науковий журнал. – Миколаїв : вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 10. – С. 12–20.

20. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 567 с.

21. Кукушкин Ю. С. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX века) / Ю. С. Кукушкин, Н. С. Тимофеев. – М. : изд-во МГУ, 2004. – 204 с.

22. Ерин В. П. Сельский сход и сельский староста как звенья крестьянского самоуправления начала XX в. / В. П. Ерин // Крестьянство и власть в России (IX – начало XX в.): К 150-летию отмены крепостного права : материалы Научной конференции (Липецк, 12–13 апреля 2011 г.). – Липецк, 2011. – С. 174–179.

23. Бурлова Г. В. Правовые аспекты деятельности волостных и сельских должностных лиц крестьянского самоуправления во второй половине XIX в. [Электронный ресурс] / Г. В. Бурлова // Грамота : в 4-х ч. – Тамбов : Грамота, 2011. – № 8 (14). – Ч. III. – С. 47–52. – Режим доступа : http://scjournal.ru/articles/issn_1997-292X_2011_8-3_11.pdf.

24. Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.) : монография / И. А. Христофоров. – М. : Собрание, 2011. – 368 с.

25. Морозов А. Ю. Крестьянское сословное самоуправление в России / А. Ю. Морозов // Преподавание истории в школе. – 2013. – № 9. – С. 22–26.

26. Шишкарёва Т. Н. Политико-правовые основы крестьянского самоуправления в 1861–1900 гг. / Т. Н. Шишкарёва // Муниципальная служба: правовые вопросы. – М. : ИГ Юрист, 2014. – № 2. – С. 28–32.

27. Попов С. А. Система крестьянского самоуправления в Вологодской губернии (вторая половина XIX – начало XX вв.) : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Попов Сергей Александрович ; Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Чувашский государственный университет им. И. Н. Ульянова». Чебоксары, 2014. – 266 с.

28. Мазур Л. Н. Становление и эволюция сельской бюрократии в России во второй половине XIX – начале XX в. [Электронный ресурс] / Л. Н. Мазур. – Режим доступа : <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/25814/1/iurg-2014-127-27.pdf>.

29. Никитина Н. П. Крестьянское самоуправление в Псковской губернии в период первой русской революции [Электронный ресурс] / Н. П. Никитина. – Режим доступа : http://pskgu.ru/projects/pgu/storage/wg6110/wgpgu02/wgpgu02_09.pdf.

30. Шиловский М. В. Крестьянское общественное самоуправление в Западной Сибири в годы Первой мировой войны и социального катаклизма (1914–1919 гг.) [Электронный ресурс] / М. В. Шиловский. – Режим доступа : <http://sibistorik.ru/project/conf2014/038.html>.

31. Дунаева Н. В. Между сословной и гражданской свободой: эволюция правосубъектности свободных сельских обывателей Российской империи : монография / Н. В. Дунаева. – СПб. : изд-во СЗАГС, 2010. – 472 с.

32. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів : вид-во Українського католицького університету, 2005. – 360 с.

33. Красняков Н. И. Эволюция имперской функциональности механизма Российского государства (XVIII – первая половина XIX вв.) / Н. И. Красняков. Тамбов : Грамота, 2011. – № 4 (10). – Ч. I. – С. 82–86.

34. Христофоров И. А. Правительственная политика и «крестьянский вопрос» до и после отмены крепостного права (1830-е – начало 1890-х гг.) : автореферат

диссертации на соискание ученой степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. А. Христофоров ; Институт российской истории РАН. – М., 2013. – 51 с.

35. Григорьев В. А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика : монография / В. А. Григорьев. – К. : Истина, 2005. – 424 с.

36. Общее положение о крестьянах // Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1989. – Т. 7. Документы крестьянской реформы. – С. 37–105.

37. Державний архів Черкаської області. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 171.

38. Ковешников Е. М. Государство и местное самоуправление в России: теоретико-правовые основы взаимодействия [Электронный ресурс] / Е. М. Ковешников. – М. : НОРМА, 2002. – 272 с. – Режим доступа : <http://exsolver.narod.ru/Books/Goveth/VsamGOvMS/c4.html>.

39. Верховцева И. Г. Крестьянское самоуправление в Бессарабии (середина – вторая половина XIX в.) / И. Г. Верховцева // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века : сборник статей. – Коломна : Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2013. – С. 35–40.

40. Труды совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края 18 апреля 1909 г. – К. : типолитография окружного штаба, 1909. – 549 с.

41. Арсеньев К. К. Введение / К. К. Арсеньев // Мелкая земская единица : сб. статей. – СПб. : Тип. тов-ва «Общественная польза», 1902. – Вип. 1. – С. I–X.

42. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102. – Оп. 238. – Спр. 11 / т. 1.

43. Verkhovtseva I. G. Peasant self-government in the Russian Empire: community traditions under the terms of modernization (second half of XIX – beginning of XX centuries) / I. G. Verkhovtseva // International Journal of Economics and Society. – 2015. – Vol. 1. – P. 18–24.

О. В. Волос

ВИРОБНИЦТВО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ В МИКОЛАЄВІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Схарактеризовано процес становлення, еволюцію заводу братів Донських, випуск основних видів продукції на підприємстві та внесок заводчиків у розбудову виробництва сільськогосподарської техніки в південній Україні.

Ключові слова: сільськогосподарська техніка, брати Донські, букер, плуг, підгортальник, зигзагова борона, землеробські знаряддя.

The text describes the process of development and evolution of the plant of the brothers Donsky and their contribution to expansion in manufacturing of agricultural machinery in the southern part of Ukraine.

Key words: agricultural machinery, brothers Donsky, bucker, plough, hiller, zigzag harrow, crop farming instruments.

Актуальність запропонованої теми зумовлена важливою роллю, яку відігравав Миколаївський завод із виробництва сільськогосподарської техніки братів Донських у загальнодержавних процесах становлення та розвитку машинобудування, зокрема на півдні України. Безперечно, вивчення й висвітлення історії заводу Донських дає змогу простежити особливості

промислового розвитку регіону та доповнює загальні наукові дослідження з цієї проблеми.

Публікації, що стосуються порушеної нами теми, досить численні й різноманітні за своїм форматом. Їхній аналіз засвідчує, що дослідники зібрали й узагальнили вагомий фактичний матеріал про стан і ступінь історичного дослідження виробництва сільськогосподарської техніки в Російській імперії та на українських землях протягом XIX – початку XX століття. Серед робіт, присвячених різним аспектам цієї проблеми, варто назвати монографії й статті Д. Д. Арцибашева [1; 2], В. П. Горячкина [3], В. В. Черняєва [4], В. В. Бірюковича [5], С. Лазаровича [6] і багатьох інших учених. Їхні праці слугують підставою для виокремлення основних напрямів вивчення історії виробництва землеробських знарядь і техніки в Російській імперії та, зокрема, на теренах України в останню третину XIX – на початку XX століття, а також для окреслення основних питань щодо подальшого дослідження наукової проблеми.

У статті сформульовано завдання, що полягає в стислому розкритті процесу становлення виробництва сільськогосподарської техніки на регіональному рівні, зокрема в Миколаєві, наприкінці XIX – на початку XX століття, у з'ясуванні ролі відомих підприємців і винахідників братів Андрона та Луки Донських у розвитку цієї галузі та характеристиці перспектив доцільності подальшого розроблення порушеного питання.

Швидке заселення Степової України протягом XIX століття призвело до введення в сільськогосподарський обіг величезної кількості родючих земель. Сільське господарство зазнало докорінних змін. Збільшувалися посівні площі найважливіших культур зернових і технічних, виробництво яких було зумовлене зростанням попиту на ринку. Основною товарною зерновою культурою стала озима та ярова пшениця. Серед технічних культур головне місце належало цукровому буряку, на середину століття більшість площ під цукровим буряком у Росії нараховували в Україні. Усе це сприяло посиленому використанню землевласниками й сільськими господарями нових сільськогосподарських знарядь праці та машин, переходові до багатопільної системи в найбільш передових господарствах південного краю, особливо в пореформений період. Отже, потужні природні ресурси, шляхи сполучення, вихід до моря, наявність портів із розвинутою інфраструктурою перевезення вантажів і суднобудування спричинили лідерство південного регіону України в агротехнічному розвитку держави.

До реформи 1861 року в Росії практично не було свого сільгоспмашинобудування. Заводи й майстерні виготовляли окремі машини та знаряддя праці за зарубіжними зразками. Західноєвропейське машинобудування, маючи суттєві пільги, інтенсивно працювало на широкий російський ринок, виробляючи знаряддя й машини, пристосовані до специфічних умов Росії та України, створюючи конкуренцію російському сільськогосподарському машинному виробництву та спонукаючи до його розвитку. Головними постачальниками машин для оброблення ґрунту були німецькі заводи Г. Еккерта та Р. Сакка. У період 60–80-х років XIX століття на

теренах України активно почали відкривати вітчизняні підприємства. У 1880 році налічували 58 машинобудівних підприємств, серед них 29 – фабричного типу, 9 – у поміщицьких маєтках, що виготовляли знаряддя й машини переважно для власних потреб економії, решта – кустарні майстерні. Характерною особливістю зазначеного періоду було створення в Україні великого сільськогосподарського машинобудування як самостійної галузі промисловості й перетворення України на один із центрів цього виробництва всеросійського значення [7, 196–200].

Широкого розмаху набуває виробництво сільськогосподарських машин і знарядь на півдні України, зокрема в ці роки розпочали працювати заводи: Гена та Билинно-Фендеріха в Одесі (1866, 1873 рр.) [8, 27, 45, 54]; Краузе й Бургардта та братів Р. і Т. Ельвортів в Єлисаветграді (1868, 1874 рр.) [9, 261–262]. За підрахунками професора економіки К. Г. Воблого, який докладно вивчив розвиток промисловості в Україні за період 1868–1895 рр., систематизував зібрані матеріали за окремими галузями, у Херсонській губернії в 1888 р. нараховували 426 промислових підприємств із загальною кількістю 8,6 тис. робітників, а в 1893 р. – 554, де працювали майже 13,7 тис. робітників [10, 20]. Особливо в промисловому плані вирізнялися міста Одеса, Миколаїв, Херсон і Єлисаветград, де й були зосереджені підприємства з виробництва сільськогосподарської техніки та знарядь.

Серед підприємств Миколаєва слід назвати чавунно-літейний і механічний завод М. Г. Матвєєва, що був заснований у 1869 році та випускав землеробські машини й переважно сталеві плуги; механічний завод братів Донських, який розпочав виробництво землеробських машин у 1881 році; чавунно-літейний завод і фабрику землеробських знарядь К. А. Ессена, що виробляли сільськогосподарську продукцію з 1883 року, а також філію акціонерного товариства братів Ельвортів [11, 124].

Підприємство братів Андроника (Адрона) та Луки Донських розпочало свою діяльність на базі майстерні з виробництва сільськогосподарських знарядь, яку відкрив Федір Григорович Донський після переїзду родини до Миколаєва. Напевне сказати про дату відкриття майстерні-кузні поки що не можемо, імовірно, усе це сталося в період із 1875 до 1877 року, де в той час працювали обидва брати та наймані робітники. Про підприємство Донських місцева періодична преса почала писати з 90 років XIX століття, коли воно набрало потужності та очолило в Миколаєві випуск сільськогосподарських знарядь праці й іншої продукції. Саме з цих та архівних джерел маємо інформацію про дату заснування заводу й розширення його потужностей. Миколаївська газета «Южанин» подавала цікаві відомості щодо змін назви підприємства «Мастерская земледельческих орудий братьев А. и Л. Донских» (1892 р.), «Чугунолитейный завод» (1893 р.) і «Завод сельскохозяйственных орудий братьев Донских» (1894 р.) як офіційної назви підприємства [12, 2]. Цю ж назву підтверджено в «Описании города Николаева Херсонской губернии» [13, 18]. На початку XX століття назва заводу також кілька разів змінювалася: «Механический завод братьев А. и Л. Донских»,

«Плугостроительный механический и сталелитейный завод братьев А. и Л. Донских». На думку відомого в Миколаєві краєзнавця, дослідника родовиду Донських Ю. С. Крючкова, дозвіл на відкриття підприємства брати отримали в 1880 році, а через рік воно розпочало виробляти продукцію [14, 17–22]. За життя братів у 1915 році видали ілюстрований каталог, де Донські зазначили 1881 рік як час заснування заводу. Із початку роботи виробники випускали землеробську техніку та знаряддя, що вирізнялися особливою міцністю, простотою в користуванні, високою якістю застосованих матеріалів для їх виготовлення, доступними цінами. Основним завданням Донські завжди вважали випуск якісної продукції, підтвердженням цього було те, що їхні плуги й букери масово копіювали, тому виробники звертали увагу покупців на те, що знаряддя мають вивальцований або вилитий напис на гряділях і лемешах «Бр. А. и Л. Донские, в Николаеве», а на зворотному боці гряділя – номер плуга та напис «Сталь» [15, 2].

Асортимент плугів, що виробляли на заводі, був чималий: однокорпусні плуги марки Ю. Р.; двокорпусні плуги марки ЗН і Н; оригінальні сталеві південно-російські плуги братів А. і Л. Донських; однокорпусні плуги з Рухадлівськими відвалами; однолемешні сталеві плуги культурного типу, марки 6S, 7S і 8S, а також запасні частини до плугів. Особливий попит серед хліборобів мали оригінальні сталеві південно-російські плуги братів А. і Л. Донських, що виготовляли в кількох модифікаціях. Їхні переваги – легкість і міцність. Основні елементи плугів: гряділі, лемеші, чересла та відвали виготовляли з особливо міцної сталі, яку заводчики замовляли спеціально, а для стійок використовували м'яку сталь. Брати Донські вдосконалили плуг для збільшення та зменшення ширини борозни, він мав пересувну подушку, а перестановка колінчастої осі надавала плугу бажаного нахилу. Удосконалену братами конструкцію передка плуга почали використовувати всі тогочасні заводи. Серед характерних особливостей плуга називали гарну якість виконаних робіт, легкість ходу, вищу продуктивність і стійкість. Головні частини двокорпусних плугів марок ЗН і Н на заводі Донських виготовляли з литої сталі, яку використовували замість чавуну, у той час, коли більшість заводів практикувала чавун. Стальні плуги, що виробляли в Миколаєві, були легкими, міцними та стійкими в роботі. Ці плуги марки Н використовували для робіт на горбистій місцевості й у горах. До плугів додавали два запасні лемеші та гайковий ключ.

Крім плугів, на заводі виготовляли інші види сільськогосподарської техніки, серед яких найбільш популярними були букери – комбіновані сільськогосподарські знаряддя для оранки ґрунтів із подальшою сівбою, що особливо використовували хлібороби південної України. Їх виробляли або повністю зі сталі (глянцевої чи полірованої, добре загартованої), або з використанням чавуну для гряділі, заліза для коліс, сталі для лемеша та глянцевої сталі для відвалів. Букери були трьох типів: без сівалок, із поперечними та поздовжніми сівалками. Більш модернізованим вважають букер із диференційованим підйомом гряділі та лемеша, де рама букера й сівалка не піднімалися, що

вможливлювало легкість підйому. Ці сільськогосподарські знаряддя могли замінити рядові сівалки, які вимагали попередньої підготовки ґрунту, що дорого коштувало землевласникам. Букером одночасно орали та сіяли з такою ж точністю, яку забезпечувала рядова сівалка. До букерів на заводі виготовляли великий перелік запасних частин. На підприємстві Донських, організовуючи виробництво полірованих і гарно загартованих відвалів для букерів, зважали на специфіку їх використання на різних ґрунтах із різним рівнем вологості. Такі відвали хлібороби застосовували ранньою весною та після дощу, оскільки до них не прилипала сира земля й вони вимагали на одну третину менше робочої сили. Також на заводі налагодили виробництво оригінальних підгортальників, що сконструювали Донські. Це знаряддя призначене для розпушення язбу, видалення коріння й загортання насіння. Для їх виробництва використовували залізо, вони мали одинадцять загострених зубців (кількість зубців варіювалася відповідно до замовлення). Підгортальник вимагав використання двох пар коней і був шириною трохи більше, як два аршини. Крім того, випускали зигзагові борони з коробчастої сталі, що були одинарні на двадцять зубців, подвійні борони містили сорок зубців, потрійні – шістдесят. Вони не мали аналогів, дуже добре розпушували ґрунт і звільняли його від коренів бур'янів. Рухливі частини борін (дві або три) допомагали краще пристосовувати їх до поверхні поля, що суттєво покращувало якість оброблення ґрунту. Для роботи з боронами використовували одного або двох коней залежно від типу знаряддя.

На початку XX століття для розширення свого виробництва брати Донські звернулися до Миколаївського градоначальника з проханням дозволити будівництво двоповерхового приміщення заводу за розробленим планом, замість одноповерхових приміщень майстерень [16, 13]. Щодо зведення приміщення для промислового виробництва на розі вулиць Херсонська та Мала Морська під номером 41 від міського архітектора, пристави й санітарного лікаря заперечень не надійшло. Спеціальна комісія міської Думи, що розглядала прохання Донських, у своєму висновку рекомендувала: зводити нове приміщення під керівництвом спеціаліста, який має право будувати; старі майстерні розібрати до фундаменту; димохідну трубу поставити поза приміщенням на окремому фундаменті, її висота мала бути вищою, ніж будинок, а дим від котельні подавати до труби підземними лежачками; дерев'яні перегородки замінити та виготовити з вогнестійкого матеріалу; товщина стіни, яка відділяла котельню від приміщень, мала бути не менше як один із чвертю аршин [16, 4–5]. Після завершення будівництва заводчикам потрібно було сповістити канцелярію градоначальника для призначення комісії, яка мала оглянути новобудову й надати висновки стосовно видання їм свідоцтва. Контролювати процес будівництва Донські запросили міського архітектора С. А. Штуценберга [16, 8–10].

Згодом завод братів Донських перетворився в багатопрофільне підприємство з високотехнологічним виробництвом. Крім сільськогосподарської техніки, на заводі виготовляли штамповані фургонні осі з

втулками та гайками, болти, заклепки для котлів, 4-ри й 6-тигранні гайки, парові котли корневалійської та ланкаширської систем, різнопланові машини, станки, апарати на замовлення за наданими кресленнями, пристрої й машини для вітряків і підприємств, що виробляли цеглу та черепицю, ремонтували локомотиви, молотарки, жатки, встановлювали нові топки. До асортименту продукції, що виробляли на заводі та яка мала популярність серед покупців, належали чавунні сходи витончених моделей, чавунні колони різних моделей і розмірів, два види садових лавок. Усі ціни й оплата наданих на заводі послуг були помірними та доступними для багатьох.

На підставі опрацьованих матеріалів можливо простежити, як зростало виробництво Андрона та Луки Донських. За статистичними даними, у другій половині 90-х років XIX століття на підприємстві Донських для виробництва використовували парову машину, що мала 15 сил, протягом 280 днів на рік працювало 35 робітників, продукції виробляли на суму не менше як 50 тис. рублів [17, 898–899]. Протягом першого десятиріччя XX століття виробництво продукції зросло майже до 120 тис. рублів, на заводі працювали 175 робітників, а напередодні I Світової війни – 420 [14, 21]. У цей період завод посідав лідерні позиції в Миколаєві та щороку збільшував виробництво своєї продукції.

Вироблена на заводі сільськогосподарська техніка не раз була удостоєна почесних нагород у різні роки. В ілюстрованому каталозі заводу зазначено 46 відзнак, отриманих на виставках і конкурсах за більш як 30-літню історію підприємства. Із них: 4 почесні дипломи, 26 золотих і 16 срібних медалей, отриманих у Миколаєві, Херсоні, Москві, Нижньому Новгороді, Полтаві, Києві, Лубнах, Ромнах, Лебедині та інших містах [15, 1]. У фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею «Старофлотські казарми» зберігаються експонати продукції заводу братів Донських, світлини членів родини та робітників підприємства разом із заводчиками, свідоцтва сільськогосподарських і наукових товариств про нагородження підприємства відзнаками за вироблену якісну землеробську техніку, ілюстровані каталоги заводу.

Чимало брати зробили для рідного міста та працівників свого заводу. Для робітників і членів їхньої сім'ї вони відкрили лікарню та організували лікарняну касу, що полегшувало та здешевлювало лікування. У взаєминах із робітниками були дуже простими, допомагали бідним, влаштовували свята для дітей.

Війна, революційні події в країні перервали підприємницьку діяльність Андрона Федоровича та Луки Федоровича Донських. Молодший із братів Лука помер у Миколаєві на 57 році життя, старший Андронік через два роки після смерті брата був змушений емігрувати до Югославії [18]. За радянських часів завод ще деякий час виробляв сільськогосподарську техніку та згодом був переведений на випуск дорожніх машин.

Отже, підприємство братів Донських відіграло присутню роль у процесі становлення й розвитку виробництва сільськогосподарської техніки в південній Україні та сприяло забезпеченню землевласників і селян Херсонської й сусідніх

губерній якісною технікою. Дослідження історії заснування та діяльності заводу Донських дає змогу доповнити загальну картину процесу становлення сільськогосподарського машинобудування в Україні, що особливо активізувався на межі XIX – XX століття. Подальші наукові студії допоможуть уточнити й збагатити сторінки історії одного з унікальних підприємств Миколаєва, що свого часу відчутно вплинуло на загальнодержавний процес розвитку сільськогосподарського машинобудування.

1. Арцыбашев Д. Д. Орудия и машины сельского хозяйства / Д. Д. Арцыбашев. – Петроград : изд-во А. Ф. Девриена, 1915. – 372 с.

2. Арцыбашев Д. Д. Сельскохозяйственное машиностроение в России / Д. Д. Арцыбашев // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. СПб. : изд-во А. Ф. Девриена, 1903. – Т. VIII. – С. 960–981.

3. Горячкин В. П. Очерки сельскохозяйственных машин и орудий. Вып. 2. Плуги / В. П. Горячкин. СПб. : изд-во журнала «Хозяин», 1906. 164 с.

4. Черняев В. В. Русское сельскохозяйственное машиностроение / В. В. Черняев. СПб. : Тип. В. Ф. Кирибаума, 1885. – 103 с.

5. Бирюкович В. В. Сельскохозяйственная техника / В. В. Бирюкович. – СПб. : Тип. В. Ф. Кирибаума, 1903. – 264 с.

6. Лазарович С. Б. Экономическая жизнь г. Одессы / С. Б. Лазарович // Южнорусский альманах. Т. 6. / под ред. А. И. Маркевича, А. С. Попандопуло. – Одесса : изд-е Ю. Сандомирского, 1900. – С. 2–12.

7. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні в XIX столітті / Л. Г. Мельник. – К. : вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.

8. Державний архів Одеської області. – Ф. 91. – Оп. 3. – Спр. 3а.

9. Список фабрик и заводов Российской империи / под ред. В. Ф. Варзар. – СПб. : Тип. В. Ф. Кирибаума, 1912. – 721 с.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XXXVIII. – Архів К. Г. Воблого. – Спр. 400. – 30 арк.

11. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный календарь Российской империи. – СПб. : изд-е А. С. Суворина, 1895. – Отдел V. – Сельскохозяйственный отдел. – 495 с.

12. Газета «Южанин». – 1899. – 7 февраля.

13. Описание города Николаева Херсонской губернии / сост. Н. Г. Ульянов. – Николаев : Тип. Ю. О. Якубовича, 1892. – 28 с.

14. Крючков Ю. С. Братья Донские и их потомки / Ю. С. Крючков. – Николаев : изд-во Ирины Гудым, 2009. – 60 с.

15. Плугостроительный механический и сталелитейный завод Братьев А. и Л. Донских в гор. Николаеве (Херс. губ.) Иллюстрированный каталог 1915. – Б/м. – Б/д. – 39 с.

16. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 369.

17. Перечень фабрик и заводов // Фабрично-заводская промышленность России. – СПб., 1897. – 1270 с.

18. Крючков Ю. С. Братья Донские / Ю. С. Крючков // Газета «Вечерний Николаев». – 1999. – 31 августа.

В. В. Галатир

ЗАЛУЧЕННЯ МІСЦЕВОЮ ВЛАДОЮ СЕЛЯНСТВА ДО ПОДОЛАННЯ КРИЗИ В ЦУКРОВІЙ ГАЛУЗІ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ У КВІТНІ – ГРУДНІ 1918 Р.

Оцінено дії місцевих органів державної влади (губернським та повітовим старостам) із залучення селянства до подолання кризи в цукровій галузі промисловості Київської, Подільської та Волинської губерній у період Гетьманату П. Скоропадського.

Ключові слова: селянство, староста, цукрова галузь, Правобережжя, П. Скоропадський.

Involvement of national authorities peasants to overcome the crisis in the sugar industry on Pravoberezhzhi in April-December 1918.

Courtesy appraisal of local authorities (provincial and district headmen) to attract peasants to the crisis in the sugar industry of Kiev, Podolia and Volyn provinces during the Hetmanate P. Skoropadskyi.

Key words: peasants, elder, sugar industry, the Right Bank, P. Skoropadskyi.

Селянство – один із різновидів соціально-економічного стану, джерелом існування якого є результати праці на землі. Протягом століть виявлялася конфронтація між селянами та владою на місцях. Це зумовлене тим, що досягнення й утілення в життя намірів влади в окремих галузях господарства були не можливими без залучення до процесу будь-якими засобами основного виробника сільськогосподарських ресурсів – селян. З огляду на це ефективність роботи цукрового комплексу певною мірою залежала від ефективності праці селян на полях. Розв'язанню проблеми взаємин влади та селянства, кризових процесів у цукровій галузі частково допоможе окреслена тематика.

Порушена проблема не поставала предметом спеціального дослідження, лише окремі положення обґрунтовано в працях М. Рубача [1], Н. Ковальової [2], В. Лозового [3], М. Ксензенко [4], Л. Синявської [5] та ін. Тому метою розвідки є аналіз діяльності місцевих органів влади із залучення селянства до подолання кризи цукрової галузі на Правобережжі в добу Гетьманату П. Скоропадського.

У 1918 р. був помітний різкий спад у цукровій галузі промисловості. Це явище пов'язане з політикою Центральної Ради, більшовиків, австро-німецьких військ. Проте в умовах загострення забезпечення продовольством своєрідною другою валютою міг стати цукор, за який можна було отримати суттєві кошти як на внутрішньому ринку, так і за кордоном. Тому влада на місцях надавала великого значення розвитку цукрової промисловості. Цукроварням і власникам цукрових плантацій планували надавати кредити. Виробництво цукру уряд стимулював підвищенням цін. У травні 1918 р. скасовано карткову систему продажу цукру й ухвалено закон «Про підвищення постійних і продажних монопольних цін на цукор» [6]. У документі зазначено: «Скарбовий цукор продавати без карток, надавши право міністрові фінансів організувати цей продаж в населених пунктах і містах на комісійних умовах, а також з скарбових скарбниць, план же розподілу

складається міністром продовольчих справ...» [7, 38].

Уряд зобов'язав місцеві адміністрації розширити посівні площі цукрових буряків і забезпечити цукрові заводи сировиною. Селяни через невизначеність із землею, зазвичай, відмовлялись обробляти цукрові плантації, згодаючи, що гроші за вирощені буряки отримають не вони, а землевласники [8].

15–18 травня на з'їзді промисловців галузі цукроваріння в м. Києві ухвалили рішення про відновлення твердої влади на місцях, тимчасову цукрову монополію, забезпечення підприємства робочою силою, скасування 8-годинного робочого дня, вивезення продукції за кордон [9]. У травні Волинський губернський староста також зібрав нараду власників цукрових заводів (загалом 13), щоб з'ясувати проблемні питання [10]. Для подолання кризи цукрові й винокурні заводи отримали великі кредити, проте необхідною умовою було також забезпечення сировиною [11]. Згідно з названим законом ціни на цукор зросли від 37 карб. до 60 карб. за пуд, а на рафінад – від 40 карб. до 80 карб. [12, 2].

Оскільки порівняно з 1917 р. площа бурякових плантацій зменшилася майже наполовину, 14 червня 1918 р. вийшов закон «Про право забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 р.». За законом, урожай буряків, посіяних на землях цукрових заводів чи орендованих ними, незалежно від підстав посіву, оголошувався власністю відповідних цукроварень. Статті названого законопроекту регламентували порядок оплати витрат тим, хто засіяв плантації цукрових буряків, та за обробіток і вартість насіння. Спірні питання мала розв'язати окрема комісія [13, 200–210]. Контролювати цю процедуру повинні були місцеві органи влади.

Для покращення обробітку посівів цукрових буряків подільський губернський староста С. Кисельов увів щоденну оплату праці та скасував 8-годинний робочий день [14]. Проскурівський повітовий староста в обов'язковій постанові створив комісію з селян, адміністрації цукрових заводів, землевласників, земської управи й судового відомства, яка визначала щоденну плату на працю в розмірі 3–3,50 та 5 карб., скасовувала 8-годинний робочий день, із бунтівників стягувала штраф у розмірі 300 карб. та передбачала арешт на 1 місяць [15]. Інструктор Червоного цукрового заводу Кобилянський звертався до Волинського губернського старости з проханням переглянути ціни на «робочі руки», підвищити аванс понад 400 карб. та оплату за посів через страйки сільськогосподарських робітників і бездіяльність міліції [16]. До прикладу, за допомогою таких заходів владі вдалося відновити роботу 48 із 52 цукрових підприємств Поділля [17].

Для відновлення робіт на полях і підйому цукрової галузі місцеві адміністрації видавали розпорядження, що закликали змушувати селян до праці. Так, губернський староста Волині Д. Андрю, у зв'язку з призупиненням доставки сировини на цукрові заводи, видав обов'язкову постанову про примусову доставку буряків селянами за розпорядженням губернського земства [18]. Київський губернський староста І. Чарторишський наказував повітовим старостам уживати примусових заходів до селян для обробітку цукрових плантацій, а непокірних пропонував арештовувати й висилати до Німеччини [19].

Черкаський повітовий староста П. Королевич наголошував на негативному впливі агітації безвідповідальних осіб проти цукрової кампанії. За його словами, обробіток буряків був питанням державної ваги. Тому закликав усі села вислати необхідну кількість робітників на поля, усі господарства мали в письмовому вигляді передати волосним старшинам і сільським старостам заявки на певний час і необхідну кількість робітників, а останнім подати списки черг селян, повітовій міліції слідкувати за виконанням наказу, накладати контрибуції на сільські общини, які бойкотували, особам, що добровільно вийшли на роботи, платити повну ціну, а тим, хто за примусом, – лише половину, осіб, які агітували проти праці, піддавати німецьким польовим судам [20]. Уманський повітовий староста Михайлов констатував становище плантацій: «Утворилась корка, заростають травоя, деякі через засуху потребують пересіву... Після розгрому маєтків, розкрадання інвентарю землевласники не мають змоги проводити роботи на обробці землі, це повинні робити селяни. Наказую сільським громадам, які перед сахарним заводом обв'язались провести посів буряка і опрацювати його, зробити це. Корку розщепити, де треба пересіяти терміново» [21].

Уже 11 серпня 1918 р. збори директорів цукрових заводів Волинської губернії, скликані губернським старостою, визнали становище цукрової промисловості краю задовільним. Бюро бурякових плантацій, що перейшло до відання губернського земства, намагалось врегулювати взаємини між цукрозаводчиками й власниками сировини. Це сприяло збереженню цукрових плантацій і допомогло довести роботу на плантаціях до завершення. 10 жовтня влада для запобігання спекуляції буряком видала розпорядження, затвердивши ціну на купівлю буряка цукровими заводами в селян у розмірі від 14 карб. 50 коп. до 24 карб. 50 коп. за пуд [22]. Такі ціни були чинними до 1 грудня 1918 р., що забезпечило цукровим заводам стабільне функціонування. Загалом цукрова галузь принесла уряду 355 млн. карб. прибутку. У державних сховищах кінця 1918 р. зосередилося 48 тис. тонн цукру [23, 5].

Варто зазначити, що заходи уряду та місцевої влади з підтримки цукрової промисловості мали певні позитивні наслідки, однак на повну потужність підприємства цукрової галузі так і не запрацювали. Усього в Українській Державі виробили лише 38 % цукру від довоєнного рівня. Сільське населення масово бойкотувало працю на цукрових плантаціях, намагалось зірвати роботу цукроварень. Так, селяни с. Олятинця Гайсинського повіту Подільської губернії на своєму сході відмовилися повернути Ситковецькому цукровому заводу розграбоване майно та заявили про небажання обробляти орендовані ним плантації, натомість вимагали за роботу дуже високу платню. Цукровий департамент міністерства продовольчих справ на початку липня 1918 р. інформував органи міністерства внутрішніх справ, що запустити Куриловецьку цукроварню Подільської губернії неможливо через те, що місцеві селяни не повертають рухомий і нерухомий реманент, необхідний для роботи на цукрових плантаціях [24]. На Коровинецькому цукровому заводі Волинської губернії відбувся збройний виступ селян, які хотіли розгромити завод [25]. На Селищанській цукроварні

Київської губернії сталися сутички з численною колоною повстанців [26].

Отже, у багатьох місцевостях Правобережжя бурякової плантації опинилися у критичному стані. Для належного забезпечення роботи цукрової галузі місцеві органи влади вдавалися до незначного підвищення оплати праці. Основним аргументом було примусове залучення селян до збору та обробітку урожаю, збільшення тривалості робочого дня. Подекуди застосовували більш жорсткі заходи. Хоч така політика давала певні позитивні наслідки, проте загалом кризу в цукровій галузі не подолали, а в підсумку вона призвела до опору владі. Такі заходи лише посилювали конфронтацію між місцевими органами влади й селянами та спричинили відкрите протистояння.

1. Рубач М. *Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции* / М. Рубач. – К.: изд-во АН УССР, 1957. – 457 с.
2. Ковальова Н. А. *Українська Держава П. Скоропадського та селянство: протистояння на ґрунті аграрного питання* / Н. А. Ковальова // Борисфен. – 1999. – № 5. – С. 19–20.
3. Лозовий В. С. *Селянські органи влади після гетьманського перевороту* / В. С. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. – С. 283–293.
4. Ксензенко Н. И. *Решение аграрного вопроса в свеклосеющих районах Украины (1917–1922 гг.)* // Вопросы истории. – 1972. – № 2.
5. Синявська Л. *Стан цукрової промисловості за часів української державності (1917–1919 рр.)* / Л. Синявська // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 5. – С. 36–39.
6. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України)*, ф. 1064, оп. 1, спр. 8, арк. 1–2.
7. Синявська Л. *Стан цукрової промисловості ...* – Вказ. праця. – С. 36–39.
8. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 47, арк. 24; *Держархів Вінницької області*, ф. Р 1196, оп. 1, спр. 34, арк. 12.
9. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України)*, ф. 5, оп. 1, спр. 53, арк. 13, 16.
10. *Державний архів Житомирської області*, ф. Р 1644, оп. 1, спр. 10, арк. 55.
11. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 18, арк. 4, 48, 23.
12. *Закон про підвищення постійних і продажних монопольних цін на цукор* // *Державний вісник*. – 1918. – № 11. – 7 червня. – С. 2.
13. Солдатенко В. Ф. *Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки: у 4-х т.: Т. II. Рік 1918*. – К., Світосвід, 2009. – 411 с.
14. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 159, арк. 13, 47.
15. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 10, арк. 20.
16. *Державний архів Житомирської області*, ф. Р-1644, оп. 1, спр. 30, арк. 37–38.
17. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 159, арк. 71; *Закон про дозвіл винокуріння з кормової патоки з травня біжучого року* // *Подільські губерніяльні відомості*. – 1918. – № 54. – 15 червня. – С. 1.
18. *Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (март 1917 – декабрь 1920 г.)*. Сборник документов и материалов / [ред. кол.: А. Будаев, А. Гаевский, С. Пилькевич]. – Житомир: Облиздат, 1957. – С. 156.
19. *Державний архів Київської обл.*, ф. Р 2794, оп. 1, спр. 1, арк. 30.

20. Державний архів Черкаської обл., ф. Р 503, оп. 1, спр. 1, арк. 39.
21. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 81, арк. 89.
22. ЦДАВО України, ф. 1033, оп. 1, спр. 3, арк. 21.
23. Гай-Нижник П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917–1919 рр. / П. Гай-Нижник // Укр. іст. журн. – 1998. – № 4. – С. 3–17.
24. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, арк. 193; ЦДАВО України, ф. 2026, оп. 1, спр. 3, арк. 85.
26. Державний архів Житомирської області, ф. Р-1585, оп. 1, спр. 64, арк. 56.
26. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 97, арк. 319–321.

О. А. Дудяк

СТРУКТУРА ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ЛЬВІВСЬКОГО ПОВІТУ В 1930 РОКАХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті на базі статистичних джерел досліджено землеволодіння українського й польського селянства Львівського повіту; зіставлено співвідношення між різними групами українського та польського селянства; пояснено причини відмінностей між ними. Колонізаційна політика польської влади на західноукраїнських землях призвела до більшого соціального розшарування між польським селянством порівняно з українським.

Ключові слова: Львівський повіт, українське й польське селянство, землеволодіння.

The author of this article, on the basis of the data of 1931 and other statistical data explores land tenure Ukrainian and Polish peasants Lviv County. He compares the relationship between different groups of Ukrainian and Polish peasants and explain the reasons for the differences between them. Colonization policy of the Polish government in Western Ukraine led to greater social stratification between the Polish peasantry compared to Ukrainian.

Key words: Lviv county, Ukrainian and Polish peasants, land tenure.

Львівський повіт був розташований навколо міста Львова та мав із ним тісні соціально-економічні, культурні й політичні зв'язки. Він був адміністративною частиною Львівського воєводства, створеного за декретом Ради Міністрів Польщі від 07.07.1921 року [1]. Його важливість для польської влади полягала в тому, що повіт мав відмежовувати етнічну українську більшість краю від центрального міста регіону. Тому політика влади II Речі Посполитої щодо посилення польської присутності в краї безпосередньо впливала на етнотемографічні процеси в повіті.

За даними перепису 1931 р., населення Львівського повіту становило 142 800 осіб [2, 38]. Порівняно з 1921 роком воно скоротилося на 6751 особу, що пов'язане з проведенням у міжвоєнній Польщі адміністративної реформи, унаслідок якої кілька населених пунктів навколо Львова включили в межі міста (згідно з розпорядженням Ради Міністрів Польщі від 10 квітня 1930 р. із Львівського повіту вилучили й до складу м. Львова приєднали такі гміни: Замарстинів, Клепарів, Голоско Мале, Знесення, Сигнівка, Кульпарків I і II, а також частини гмін Білгородша, Козельники, Кривичі, загальною площею – 34 км² [3, 30]).

Перепис 1931 року зафіксував на території повіту 67 430 (47,2 %) римо-католиків, 67 507 (47,3 %) греко-

католиків, 5 087 (3,6 %) іудеїв і 2 776 (1,9 %) представників інших конфесій. За даними цього ж джерела, польську мову рідною визнали 80 712 (56,5 %) жителів повіту, українську й руську – 58 395 (41 %), ідиш та іврит – 1 569 (1,1 %) осіб, німецьку – 1 809 (1,3 %), інші – 315 (0,2 %) осіб [2, 38].

З огляду на характерний для цього періоду тісний зв'язок між конфесійною та національною належністю, а також на масові фальсифікації рубрики «рідна мова» у матеріалах статистики 1931 року (що підтверджує, зокрема, наша публікація про внутрішнє листування львівського воєводи з міністерством внутрішніх справ [4]), проводитимемо національну ідентифікацію за конфесійною належністю, тобто поляк – римо-католик, українець – греко-католик, євреї – іудеї. Про такий підхід багато сказано в українській і польській історіографії, тому він не потребує докладного опису.

Населення повіту мало аграрний характер, у сільській місцевості проживало 133 517 (93,5 %) осіб, а в містах – 9283 (6,5 %) особи. Серед міщан повіту поляки становили 3389 (36,5 %) осіб, українці – 3151 (33,9 %) особу, євреї – 2324 (25 %) особи, представники інших національностей – 419 (4,5 %) осіб [2, 38].

Серед сільського населення повіту поляків нараховували 64041 (48 %) особу, українців – 64356 (48,2 %) осіб, євреїв – 2763 (2,1 %) особи, представників інших національностей – 2357 (1,8 %) осіб.

Отже, більшість населення в повіті становили українські й польські селяни, економічною базою існування яких була земля. Проте аграрні відносини в повіті не були предметом дослідження в українській і польській історіографії. Окремі аспекти цієї проблеми порушували польські [6] та українські [7] науковці, проте її комплексного вивчення не існує.

Аналіз етнотемографічної й соціальної ситуації в згаданому краї базуємо на матеріалах польського перепису 1931 року, оскільки завдяки досконалим методологічним засадам він містить значно більше соціально-економічної інформації, ніж перепис 1921 року. Також важливим джерелом нашого дослідження є матеріали «Господарського інституту східних земель». Працівники цього закладу опрацювали сільськогосподарську статистику 1931 року й поширили в другій половині 1930-х років зібрані статистичні дані по воєводствах під назвою «Структура землеволодіння менших власників на східних землях» [8]. Зібраний по воєводствах матеріал поданий по окремих повітах, де зафіксована загальна кількість господарств, їхня градація за площею, а також розподіл ужиткованих земель на орні та городи, луки, пасовища, ліси й інші угіддя. Далі проходив розподіл цих господарств за конфесійним критерієм: римо-католики, греко-католики, іудеї та інші.

У Львівському повіті аграрна статистика 1931 року констатувала 23812 господарств, які охоплювали 72543 га. Більшість сільськогосподарських земель у повіті – 56659 га (78,1 %) були орними або використовуваними під городи. Незначну частину селянських земель становили луки й пасовища – 12454 га (17,2 %), ліси та інші угіддя – 3430 га (4,7 %) [8].

Таблиця 1

Структура селянського землеволодіння у Львівському повіті (за даними рілничої статистики 1931 р.) [8]

Площа, га	Кількість господарств	%	Загальна площа господарств	%	Орна земля та городи	%
0 – 1	5109	21,5	2580	3,6	2007	77,8
1 – 2	5301	22,3	7576	10,4	6086	80,3
2 – 3	4506	18,9	11051	15,2	8894	80,5
3 – 5	4780	20,1	18490	25,5	14457	78,2
5 – 7	2293	9,6	13469	18,6	10522	78,1
7 – 10	1116	4,7	9133	12,6	7102	77,8
10 – 15	500	2,1	5873	8,1	4439	75,6
15 – 20	127	0,5	2163	3	1677	77,5
20 – 30	56	0,2	1304	1,8	945	72,4
30 – 50	24	0,1	904	1,2	530	58,6
Разом	23812	100	72543	100	56659	78,1

Українським і польським селянам у повіті належало 96,5 % господарств, що становили 94,5 % від усієї ужиткованої площі. Структура землеволодіння в повіті відображена в таблиці 1. Згідно з ухваленими в міжвоєнній польській статистиці критеріями, які використовують і в сучасній історіографії, малоземельними господарствами вважали ті, площа яких становила до 5 га. Розташовані на площі 5 – 10 га зараховували до середньоземельних, а площею від 10 до 50 га – до великоземельних господарств. Землеволодіння площею понад 50 га називали великою земельною власністю [8, 107].

Аналіз даних таблиці 1 засвідчує, що селянам повіту належало 19696 (82,8 %) господарств площею до 5 га, тобто більшість селян були малоземельними. Середньозаможні селяни мали в повіті 3409 (14,3 %) господарств, а заможні – 707 (2,9 %).

Площа малоземельних господарств дорівнювала 39697 га, або 54,7 % від усіх сільськогосподарських земель повіту, середньоземельних – 22602 га (31,2 %), великоземельних – 10244 га (14,1 %).

Таблиця 2

Структура землеволодіння польського селянства Львівського повіту (за даними рілничої статистики 1931 р.) [8]

Площа, га	Кількість господарств	%	Загальна площа господарств	%	Орна земля та городи	%
0 – 1	2104	21,9	1025	3,8	825	80,5
1 – 2	2265	23,5	3264	12	2631	80,6
2 – 3	1852	19,2	4531	16,7	3653	80,6
3 – 5	2002	20,8	7774	28,6	6099	78,5
5 – 7	865	9	5050	18,5	3982	78,8
7 – 10	367	3,8	3000	11	2335	77,9
10 – 15	133	1,4	1542	5,7	1094	70,9
15 – 20	16	0,2	266	1	204	76,7
20 – 30	12	0,1	291	1,1	193	66,3
30 – 50	12	0,1	428	1,6	260	60,8
Разом	9628	100	27171	100	21276	78,3

Селяни римо-католики володіли 9628 (40,4 %) господарствами, які займали 27171 га, або 37,4 % від усіх сільськогосподарських земель повіту. Із них малоземельним власникам належало 8223 (85,4 %) господарства, розташовані на площі 16594 га, чи на 61,1 % від усіх земель у власності польських селян. Середньозаможні господарі посідали 1232 (12,8 %) господарства, які розміщувалися на площі 8050 га (29,5 %), а великоземельні – 173 (1,8 %) господарства, що дорівнювали 2527 га (9,3 %).

Отже, у структурі землеволодіння польських селян Львівського повіту більшість становили малоземельні господарства (85,4 %), що навіть перевищувало середній показник у повіті (82,8 %), у володінні яких було понад 60 % земельних площ селян римо-католиків. Середньозаможні господарства становили менше як 13 % і займали майже третину землеволодіння польських селян, що дещо менше від загальноповітового показника 14,3 % і площею 31,2 %. Великоземельні господарства серед польських селян становили менше ніж 2 % і займали менше як 10 % від усіх земельних площ. Це також було нижче за загальноповітові показники 2,9 % і 14,1 % площі.

Таблиця 3

Структура землеволодіння українського селянства Львівського повіту (за даними рілничої статистики 1931 р.) [8]

Площа, га	Кількість господарств	%	Загальна площа господарств	%	Орна земля та городи	%
0 – 1	2748	20,6	1463	3,5	1108	75,7
1 – 2	2905	21,7	4129	10	3513	80,3
2 – 3	2558	19,1	6291	15,2	5044	80,2
3 – 5	2673	20	10315	24,9	8060	78,1
5 – 7	1390	10,4	8197	19,8	6364	77,7
7 – 10	720	5,4	5894	14,2	4584	77,8
10 – 15	286	2,1	3334	8,1	2565	76,9
15 – 20	61	0,5	1037	2,5	792	76,4
20 – 30	20	0,1	445	1,1	317	71,3
30 – 50	7	0,1	278	0,7	161	57,9
Разом	13368	100	41383	100	32308	78,1

Селянам греко-католикам належало 13368 (56,1 %) господарств, які охоплювали 41383 га, або 57,1 % від усіх сільськогосподарських земель повіту. Із них до малоземельних належали 10884 (81,4 %) господарства, площею 22198 га, що становило 53,6 % від усіх земель у володінні українських селян. Середньоземельні господарства нараховували 2110 (15,8 %) одиниць, що розташовувалися на площі 14091 га (34 %), а великоземельні налічували 374 (2,8 %) господарства, які охоплювали 5094 га земель (12,3 %).

Окрім селян греко-католиків, був незначний відсоток селян православних. Ідеться лише про 66 господарств, які займали 200 га, або 0,3 % від усіх селянських земельних володінь. Із них 61 (92,5 %) господарство належало малоземельним власникам й охоплювало площу 148 га (74 %); двома (3 %) господарствами володіли середньозаможні селяни на площі 16 га (8 %), три господарства (4,5 %) мали великозаможні селяни (площа 36 га (18 %)).

Зважаючи на те, що православний обряд у регіоні характерний для українців, цих селян ідентифікуємо як українців. Тобто до 13368 господарств греко-католиків додаємо 66 господарств православних, також площі землеволодінь та ін. Отримуємо 13434 (56,4 %) господарства площею 41583, або 57,3 % від усіх землеволодінь до 50 га. Малоземельних господарств налічували 10945 (81,5 %), площею 22346 га (53,7 % від

усіх землеволодінь українських селян). Середньозаможних – 2112 (15,7 %), площею 14107 га (33,9 %), а великозаможних – 377 (2,8 %), площею 5130 га (12,3 %).

Аналіз ситуації в повіті загалом доводить, що більшість серед селян обох національностей становили малоземельні рільники (понад 80 %). Водночас середньоземельні й великоземельні селяни нараховували в обох національних групах менше як 20 %. Ці дані засвідчують, що в сільському господарстві Львівського повіту відбувалися такі самі процеси, що й в аграрній сфері всієї міжвоєнної Польської держави. На думку польського дослідника М. Мещанковського, еволюція аграрної структури П Речі Посполитої вирізнялася трьома процесами: систематичним зменшенням поміщицького землеволодіння; повільним розвитком капіталістичних селянських господарств; подальшим роздрібненням земельних наділів дрібних власників [10].

Порівнюючи величину землеволодінь українських і польських селян, помічаємо певні відмінності. Українське селянство повіту, попри всі утиски панівної влади, зберегло за собою більше як половину сільськогосподарських земель та угідь. Питома вага середньоземельних і великоземельних господарств серед нього була вищою, ніж серед польських дрібних власників. Натомість серед польських селян відсоток малоземельних господарств був вищий, а середньоземельних і великоземельних нижчий, ніж серед українських селян. За висловом українського дослідника аграрних відносин у Західній Україні в міжвоєнний період І. Васюти, така ситуація в регіоні склалася внаслідок цілеспрямованої осадницької кампанії польського уряду. Масова колонізація західноукраїнських земель польськими рільниками призвела до більш різкого соціального розшарування польського селянства, порівняно з українським [11].

1. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. – 1920. – № 117.
2. *Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII. 1931 r.*
3. *Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie*. – Warszawa, 1938. – Z. 68.
4. *Bonusiak A. Lwów w latach 1918 – 1939: Ludność – Przestrzeń – Samorząd / R. Bonusiak*. – Rzeszów, 2000.
5. Дудяк О. А. *Перепис 1931 р. як джерело до вивчення національного складу населення Східної Галичини першої половини 1930-х рр. (на прикладі Львівського воєводства) / О. А. Дудяк // Вісник Львівського університету. Серія історична*. – Львів, 2005. – Вип. 39–40. – С. 641–658.
6. *Lwów i powiat Lwowski (szkic kulturalno – oświatowy)*. Kraków, 1906.
7. Дудяк О. *Львівський повіт на початку 1930-х рр.: етнодемографічний та соціальний аспекти / О. Дудяк // Історичні пам'ятки Галичини: матеріали П'ятої наукової краєзнавчої конференції 12.11.2010 / голов. ред. В. Голубко*. – Львів, 2011.
8. *Struktura posiadania mniejszej własności rolnej na Ziemiach Wschodnich. Województwo Lwowskie*. – Warszawa, 1938.
9. *Statystyka Polski. Wielka własność rolna*. – Warszawa, 1925. – T. 5.
10. *Mieszczankowski M. Struktura agrarna Polski międzywojennej / M. Mieszczankowski*. – Warszawa: PWN, 1960. – 432 s.
11. Васюта І. К. *Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918 – 1939) / І. К. Васюта*. – Львів: Вища школа, 1978.

В. С. Єрмілов

БОРОТЬБА ХЕРСОНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ З ЕПІДЕМІЧНИМИ ХВОРОБАМИ

У статті проаналізовано стан інфекційної захворюваності селян і вжиті земською медичною організацією протиепідемічні заходи в Херсонській губернії в кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: інфекційні захворювання, епідемії, протиепідемічні заходи, земська медицина, земство, Херсонська губернія.

The article deals with the state of infectious diseases peasants and implementation of anti-epidemic measures Zemstvo medical organization Kherson province in the late XIX - early XX century.

Key words: infectious diseases, epidemic, control measures, Zemstvo medicine, Zemstvo, Kherson province.

Боротьба з інфекційними хворобами серед сільського населення здавна була актуальною проблемою. Особливу гостроту це питання мало в XIX – на початку XX ст., коли такі захворювання часто набували епідемічного перебігу.

Широкий спектр заходів проти поширених тоді інфекційних захворювань, що на Півдні України нерідко розросталися до масових епідемій, висвітлювали відомі лікарі Херсонського земства І. А. Ястржемський, О. В. Корчак-Чепурківський, І. Н. Козубов, Ф. К. Касторський, П. М. Діатроптов, Є. І. Яковенко [1].

Радянські дослідники С. Н. Ігумнов, С. С. Каган, С. А. Верхратський, П. Ю. Заблудовський [2] фіксували особливу протиепідемічну активність Херсонської земської санітарної організації, але робили акцент на поширеності епідемічних захворювань і високій смертності, докладно не зупиняючись власне на заходах, що проводили земство та його лікарі.

Нині серед авторів, які аналізували земську протиепідемічну діяльність на Півдні України, зокрема в Херсонській губернії, варто назвати І. В. Радул, Р. В. Савіну, Н. А. Круглу, О. П. Безлуцьку, Н. І. Коцур, А. М. Приходько [3]. Однак ці дослідники характеризували боротьбу з інфекційними й епідемічними хворобами під певним кутом зору або в руслі окремих захворювань. У науковому плані доцільно й актуально проаналізувати порушену проблему комплексно, зважаючи на всі аспекти протиепідемічних заходів, ужитих земством та його лікарями. З огляду на це мета нашого дослідження полягає в з'ясуванні стану інфекційної захворюваності селян і боротьби Херсонської земської медичної організації з її епідемічними виявами в кінці XIX – на початку XX ст.

Херсонські губернське й повітове земства почали організовувати заходи із запобігання епідеміям та боротьби з ними вже в перші роки їх існування. Спочатку за цю роботу відповідали тільки повіти, але все частіші повернення епідемій холери (1870, 1872 рр.), зростання кількості інших інфекційних захворювань (віспи, дифтерії, тифів тощо) потребували більше коштів на боротьбу з ними. Тому повіти стали звертатися до губернського земства з проханнями прийняти витрати з припинення епідемій на губернський рахунок. Губернське земство

видавало повітам спочатку незначні субсидії, а з 1874 р. збільшило їх до 1/3 від усіх витрат повіту на медико-санітарну частину. У 1880 р. губернськими зборами «с целью способствовать поднятию уровня народного здоровья, постановлено все расходы по прекращению эпидемий принимать на счет губернского земства» [4, 264].

Усвідомлюючи, що однією лікувальною діяльністю медико-санітарні проблеми не розв'язати, губернське земство в 1886 р. утворило санітарну організацію. Роль санітарних лікарів у протиепідемічній роботі формували так: «Изучение причин возникновения и распространения эпидемий в данной местности и при данных условиях, выработка удобных для деревенской практики способов применения современных научных приобретений по части эпидемий» [4, 260].

У 1896 р. для розмежування відносин губернії та повітів у боротьбі з епідеміями були ухвалені «Основаия для участия губернского земства в мероприятиях против эпидемий», згідно з якими, визнаючи певну епідемію надзвичайною, губернське земство брало на себе обов'язки об'єднувати протиепідемічну діяльність усіх повітів і направляти її в інтересах усього населення губернії, «а вместе с тем эта цель имеет также в виду оказать материальную помощь уездным земствам, собственные средства которых являются недостаточными для успешного ведения борьбы с эпидемиями». Отже, віднині в разі надзвичайних епідемій витрати здійснювалися на 2/3 за рахунок губернского земства, а решта 1/3 – за рахунок повіту [4, 265].

Уже початкові медико-санітарні статистичні дослідження санітарних лікарів засвідчили, що на першому місці серед постійних інфекційних захворювань у Херсонській губернії перебувала дифтерія. Найбільш докладно захворювання на дифтерію вивчав санітарний лікар Херсонського повіту О. В. Корчак-Чепурківський. Уже в перший рік своєї роботи (1889–1890 рр.), проаналізувавши захворюваність у 7 сільських церковних приходах за попередні 7–14 років, він визначив періодичність епідемії серед дітей віком 1–10 років тривалістю 1–1,5 року через 10 років та вказав на затихання епідемії через природну імунізацію населення [5, 125]. До цього часу боротьба з епідемією дифтериту полягала в посиленій медичній допомозі хворим, що надавав додатково найнятий персонал, і в дезінфекції в осередку епідемії. Із 1891 р. лікар Одеської бактеріологічної станції Я. Ю. Бардах за матеріальної підтримки губернского земства досліджував застосування з профілактичною та лікувальною метою дифтерійної кров'яної сироватки на тваринах. За цю роботу Московський університет присвоїв Я. Ю. Бардаху вчене звання доктора медицини. За рішеннями губернской наради санітарних лікарів та Одеського повітового з'їзду земських лікарів, де з доповідями виступив Я. Ю. Бардах, губернска управа в 1894 р. звернулася до земських зборів із клопотанням закупити за кордоном протидифтерійну сироватку для першого пробного застосування та передбачити кошти для виготовлення її в Одеській бактеріологічній станції [6, 223].

Перший у губернії дослід із застосування протидифтерійної сироватки (ін'єкційна сироватка Е. Берінга) проведений 16–19 грудня 1894 р. земським

санітарним лікарем Одеського повіту С. Н. Караманенком у селах Антоново-Кодинцове і Степанівка. Були прищеплені 6 хворих дітей із лікувальною метою та 44 здорові дитини для профілактики. Із шести хворих троє, які перебували в укр. тяжкому стані, померли, решта три хворі одужали. Щеплені профілактично не захворіли. Отже, результат дослід у цілому виявився позитивним [7]. Такі щеплення з подібними результатами провели в січні 1895 р. санітарний лікар Ананьївського повіту Ф. Л. Касторський у с. Бокове та санітарний лікар Єлисаветградського повіту М. І. Тезяков у селі Благодатному. Із цього часу такі щеплення стали широко практикувати в повітах Херсонської губернії. У 1895 р. при Одеській бактеріологічній станції була збудована стайня на 12 коней, від них у жовтні цього ж року була отримана перша протидифтерійна сироватка (до цього перші щеплення в губернії робили сироваткою, придбаною за кордоном через станцію). У 1896 р. уже виробили 2580 флаконів сироватки. Як наслідок захворюваність на дифтерит у повітах пішла на спад.

Заходи проти холери в Херсонській губернії були розроблені ще в 1886 р. Коли в 1892 р. перші холерні захворювання чергової епідемії з'явилися в Росії, цей план допрацювали й ухвалили рішення взяти всі витрати із запобігання епідемії та її ліквідації на губернский рахунок. Епідемія холери в губернії почалася в серпні 1892 р., за 5 місяців її перебігу вона вразила 203 населені пункти (не враховуючи Одеси та Миколаєва), де захворіло 5248 осіб, із них 2410 осіб померло. На початку 1893 р. спеціальна нарада лікарів і представників повітових управ, зважаючи на набутий досвід, удосконалила губернский протихолерний план. Згідно з ним попередньо був запрошений додатковий тимчасовий медичний персонал, переформовані санітарно-виконавчі комісії. Завдяки ухваленню заходів, епідемія, що знову почалася влітку 1893 р., мала вже менші обсяги: вона охопила 149 населених пунктів, захворіло 2363 особи, із них померло 1100 осіб. У наступному 1894 р. захворювання в невеликій кількості виявлялися тільки в Херсоні та Бериславі. Досвід боротьби з холерою переконливо довів перевагу профілактичної роботи перед лікувальною [4, 268–269].

Захворювання на холеру в губернії знову з'явилися в 1907 р. (16 випадків), а епідемічного розвитку набули в 1910 р., коли захворіло 9611 осіб, із них 4244 особи померли. Ужиті заходи дали змогу мінімізувати холеру до спорадичних випадків, але вона вже не покидала губернії до кінця земського періоду [8, 30].

Суттєвий обсяг захворюваності в губернії становила натуральна віспа. Запобігти їй здавна намагалися через щеплення в дитячому віці. До кінця 80-х років XIX ст. віспощеплення в губернії, у зв'язку з недоліками в організації та погану якість щеплювального матеріалу, проводили незадовільно. Використовували гуманізовану лімфу (від імунізованих людей), що часто супроводжувалося зараженням під час щеплення дітей сифілісом і туберкульозом. На початку 80-х років почали

застосовувати більш безпечний коров'ячий детрит, який поступово витіснив гуманізовану лімфу.

У 1885 р. виникла ідея влаштувати в губернії віспаний телятник для виготовлення коров'ячого детриту. Губернське земство передало це питання повітам. Свої телятники відкрили тільки в Олександрійському та Одеському повітах, але їхня діяльність виявилася несуттєвою. Тому в 1889 р. губернське земство влаштувало в Херсоні губернський телятник. Тут щорічно виготовляли більше як 200 тис. щеплювальних доз детриту й безплатно їх надавали земській медичній організації. У телятнику також вели статистику віспощеплень, але вона засвідчувала, що ця справа має багато недоліків.

Щеплення в повітах проводили фельдшери. У лікарів не вистачало часу на їх контроль. Списки дітей, які підлягали щепленню, складала сільська влада (не завжди точно й повно). Тому кількість нещеплених дітей у віці до одного року щорічно коливалася близько 50 %. Якість щеплень контролювали погано, тому ревакцинацію проводили тільки в школах. Через це великий рівень захворюваності на віспу в губернії зберігався, набуваючи інколи епідемічного характеру. У 1899 р. XIV губернський з'їзд лікарів рекомендував щеплення передати тимчасовому персоналу, але він усе ж заслуговував на довіру. Ідеться про студентів-медиків старших курсів, яких і стали запрошувати до повітів у літній канікулярний період [4, 270–272]. У 1915 р. уряд увів обов'язкове віспощеплення дітей. Цю роботу проводили фельдшери й акушерки, часто додатково наймали спеціально навчених віспощеплювачів.

Серйозною проблемою для населення тривалий час була невиліковна хвороба сказ. Єдиним способом допомоги залишалася вакцинація людей, укушених хворою твариною, що стала можливою після створення спеціальної вакцини французьким вченим Луї Пастером. Першим закладом у Російській імперії (і другим у світі) із вироблення й застосування такої вакцини стала Одеська бактеріологічна (пастерівська) станція.

За пропозицією члена Одеської міської управи та земського гласного Н. В. Велькоборського, міська дума ухвалила рішення заснувати в Одесі бактеріологічну станцію. Губернські земські збори взяли участь у створенні станції, прийнявши на себе половину витрат. У червні 1886 р. Одеська бактеріологічна станція була відкрита. Першим її завідувачем став видатний вітчизняний учений, професор І. І. Мечников. Активну участь в організації діяльності станції брали відомі в майбутньому вчені М. Ф. Гамалія та Я. Ю. Бардах. Потім тривалий час цією станцією керував теж відомий учений П. М. Дятроптов. Земство щорічно брало участь в утриманні станції в сумі 4100 руб. [9, 547]. Із 1895 р. частка земства зросла до 5430 руб. щорічно.

Кількість щеплень проти сказу з 386 у 1887 р. зросла до 1504 за 1899 р. і до 2648 за 1912 р. За 25 років діяльності на станції провели щеплення 46065 осіб, які проживали в Херсонській, Бессарабській, Таврійській, Подільській та деяких інших губерніях.

У Херсонській губернії були поширеними різні інфекційні захворювання. Найвищі показники мали

грип, сифіліс, тиф, дизентерія, дифтерія, коклюш, туберкульоз, скарлатина, кір із краснухою. Швидко вражаючи велику кількість селян, епідемічного перебігу часом набували грип, тиф, дизентерія, дифтерія та скарлатина, проти них починали активно застосовувати вакцину й сироватку.

Епідемічна захворюваність у Херсонській губернії мала свої особливості: «Многочисленные и многолетние наблюдения земских врачей, собранные в них и разработанные, дают возможность признать, что существенное санитарное неблагополучие Херсонской губернии, в отличие от большинства других местностей России, заключается в огромном распространении детских эпидемий, при том таких губительных, как дифтерит и скарлатина, а также эпидемий тифозных» [10, 324]. Справді, якщо проаналізувати захворюваність на ті епідемічні хвороби, на які хворіли переважно діти, то побачимо, що в загальній захворюваності всього населення якраз вони й становили найбільшу кількість.

Епідемічність у губернії суттєво зросла в роки Першої світової війни, а особливо – у період громадянської війни. Наприклад, в Одеському повіті за 1919 р., за неповними даними, було: висипного тифу 9812 випадків, черевного тифу – 2244, поворотного тифу – 2038, тифу нез'ясованої етіології – 902, віспи – 80, холери – 81 [11, 1–3].

Підсумовуючи, зазначимо, що інфекційна захворюваність серед селян Херсонської губернії постійно була високою, окремі хвороби часто набували епідемічного перебігу. Земські органи влади та їхні лікарі, об'єднані в земську медичну організацію, розробляли й вживали комплекс адекватних протиепідемічних заходів, частина з яких актуальна до цього часу.

1. Ястржемский И. А. Обзор санитарного состояния Херсонской губернии в 1884 году / И. А. Ястржемский. – Херсон, 1885. – 26 с.; Корчак-Чепурковский А. В. Дифтерит в Херсонском уезде / А. В. Корчак-Чепурковский // XII съезд земских врачей и членов уездных управ в г. Херсоне (10–17 сентября 1891 года). Доклады, отчеты делегатов, отчеты о заседаниях и проч. – Херсон, 1891. – С. 350–370; Козубов И. Первый опыт применения антидифтеритной сыворотки в земской практике Херсонской губернии / И. Козубов // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1894. – № 23. – С. 356; Караманенко С. Н. Применение кровяной сыворотки против дифтерита в Одесском уезде / С. Н. Караманенко // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1895. – № 3. – С. 108–111; Касторский Ф. К дифтеритным прививкам в Ананьевском уезде / Ф. Касторский // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1895. – № 4. – С. 140–144; Дятроптов П. Н. Деятельность Бактериологической станции и отношение ее к земско-медицинской организации Херсонской губернии / П. Н. Дятроптов // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне (10–18 октября 1895 года). Доклады, отчеты о заседаниях и пр. Вып. I. – Херсон 1896. – С. 547–552; Яковенко Е. И. Земская санитарная организация в Херсонской губернии и задачи и средства земства в борьбе с эпидемиями / Е. И. Яковенко // XV съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии (28 сентября – 8 октября 1904 г.). – Вып. II. Доклады, постановления съезда и протоколы заседаний. – Херсон, 1905. – С. 69–163.
2. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в

губерниях, вошедших в состав У.С.С.Р., в Бессарабии и в Крыму / С. Н. Изумнов. – Киев, 1940. – 154 с.; Казан С. С. К столетию земской медицины на Украине / С. С. Казан // Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины). – М. : изд-во «Медицина», 1965. – С. 82–91; Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський, П. Ю. Заблудовський. – 4-е вид., виправлене і доповнене. – К. : «Вища школа», 1991. – 431 с.

3. Радул І. В. Боротьба з епідеміями віспи в Україні на початку ХХ століття / І. В. Радул, Р. В. Савіна // Медичні перспективи. – 2004. – № 1. – С. 131–133; Радул І. В. До історії боротьби з холерою в Україні / І. В. Радул, Р. В. Савіна // Медичні перспективи. – 2004. – № 2. – С. 128–131; Кругла Н. А. Діяльність Херсонського губернського земства по організації боротьби з епідеміями у ХХ столітті / Н. А. Кругла, О. П. Безлущька // Південний архів. Історичні науки. – 2008. – Вип. 28/29. – С. 94–102; Коцур Н. Роль земств у становленні вітчизняної гігієни в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Н. Коцур // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 5. – С. 14–19; Приходько А. М. Історичні аспекти боротьби з туберкульозом в Україні (початок ХХ ст.) / А. М. Приходько // Український медичний часопис. – 2012. – № 6. – С. 37–42.

4. Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865 1899 гг. Вып. II. – Херсон : Издание Херсонской Губернской Земской Управы, 1906. – 299 с.

5. Отчеты о деятельности санитарного персонала: 6. Санитарного врача Херсонского уезда А. В. Корчак-Чепурковского с апреля 1889 по август 1890 г. // Сборник Херсонского Земства. – 1890. – № 9. – С. 124–125.

6. О мероприятиях против эпидемий // Сборник Херсонского Земства. – 1894. – № 12. – С. 222–223.

7. Козубов И. Первый опыт применения антидифтеритной сыворотки в земской практике Херсонской губернии / И. Козубов // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1894. – № 23. – С. 356; Караманенко С. Н. Применение кровяной сыворотки против дифтерита в Одесском уезде / С. Н. Караманенко // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1895. – № 3. – С. 108–111.

8. Всероссийская Выставка Гигиены. Экспонаты земств Херсонской губернии по отделу земской медицины. – СПб., 1913. – 47 с.

9. Диатроптов П. Н. Деятельность Бактериологической станции и отношение ее к земско-медицинской организации Херсонской губернии / П. Н. Диатроптов // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне (10–18 октября 1895 года). Доклады, отчеты о заседаниях и пр. Вып. I. – Херсон, 1896. – С. 547–552.

10. О реформе земской санитарной организации // Херсонское Губернское земское собрание XLV очередной сессии 1910 года. Доклады управы. Доклады комиссий. Журналы собрания. – Херсон, 1911. – С. 315–351.

11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 236. – 16 арк.

М. В. Захарченко

ЛІКУВАЛЬНА МЕРЕЖА ТА МЕДИЧНО-САНІТАРНА СПРАВА В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ДОКОЛГОСПНИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано розвиток медично-санітарної справи в українському селі в доколгоспний період. Досліджено лікувальну мережу й особливості державних заходів щодо зміцнення та розвитку медичної допомоги для сільського населення в зазначений період.

Ключові слова: сільська охорона здоров'я, медична мережа, лікувальні установи, амбулаторія.

Medical Network and medico-sanitary matter in Ukrainian village during old collective farm period. In this article is considering the development of medical-sanitary matter in Ukrainian village deriving old collective farm period. Investigated medical network and features state measures Studied medical network and features state measures and development of medical for the rural population during this period.

Key words: rural health, medical network, hospitals, clinic.

За сучасних умов розбудови демократичної держави зростає інтерес дослідників і громадськості до історії українського селянства. Важливе місце в житті українського села в доколгоспний період посідали проблеми функціонування закладів охорони здоров'я. Незважаючи на більш ніж двадцятилітній досвід побудови незалежної держави, до сьогодні не сформовано чітких пріоритетів у цій сфері. У таких реаліях посилюється інтерес до історичного досвіду розв'язання питань, що стосуються соціокультурного життя українського села.

Порушене питання є одним із важливих напрямів вивчення соціально-побутової культури українського селянства. Тому цілком актуальними стає дослідження діяльності сільських закладів охорони здоров'я у 20 роках ХХ століття. Слід зазначити, що на сьогодні ця проблема в певних її аспектах привертала до себе увагу дослідників. Зокрема, її вивчали І. Хорош [1], А. Голяченко [2], З. Соловйов [3], А. Марзєєв [4], І. Ткаченко [5]. Проте в цілому окреслене питання проаналізоване недостатньо.

Тимчасовий уряд і Центральна рада не зробили нічого суттєвого для медично-санітарної справи. Тимчасовий уряд ухвалив 21 травня 1917 року постанову про введення волосних земських управ, що були покликані піклуватися про здоров'я народу, облаштування й утримання лікувальних та благодійних закладів, допомогу бідним, участь у заходах і поліпшення місцевих санітарних умов та про боротьбу з епідеміями. Однак названа постанова не внесла вагомих змін, бо під ці заходи не була підведена ні організаційна, ні матеріальна база [6, 30].

Після революційних подій 1917–1921 років в Україні стан охорони здоров'я в умовах загального розладу життя був катастрофічний. Після закінчення бойових дій Радянський уряд розпочав корінну перебудову охорони здоров'я на нових засадах. Програмовим гаслам уряду УСРР про побудову системи охорони здоров'я на засадах проведення широких оздоровчих і санітарних заходів (оздоровлення осель, побудова нових житлових приміщень, покращення громадського харчування, боротьба з соціальними хворобами, організація охорони праці, надання безкоштовної кваліфікованої лікарської допомоги) відповідали зовсім інша дійсність: занепад санітарно-медичної мережі, зростання смертності внаслідок війни, голоду, невиліковних хвороб (висипного тифу, венеричних захворювань і туберкульозу) [7, 48].

Становище покращилося тільки із запровадженням нової економічної політики. У процесі переходу країни до НЕПу була реорганізована робота лікувальних установ. На той час структура медичних закладів села мала свої особливості: у районному центрі працювала поліклініка спрощеного типу, а також лікарня з диференційованими

(профільними) ліжками, протитуберкульозний і венерологічний диспансери спрощеного типу, жіноча консультація, санітарна служба. Безпосередньо в селах створювали дільничні лікарні, фельдшерські й акушерські пункти, підпорядковані районному центрові охорони здоров'я. Більшість сільських медичних закладів відкривали за рахунок державних коштів. Проте, у зв'язку з недостатнім фінансуванням, непоодинокими були випадки організації лікарень, фельдшерсько-акушерських пунктів на кошти й силами селян. Зокрема, лікар І. О. Гудима у своїх спогадах зазначає: «В селі Чернилівка Шепетівської округи, був фельдшерський пункт в напівзруйнованому будинку священика поруч з церквою... Я найняв майстрів і за 3 місяці будинок був відремонтований повністю. Врешті-решт, вийшло 4 кімнати для лікарської амбулаторії, одна – для санітара та дві кімнати з кухнею для лікаря. Дільниця обслуговувала шість сіл. Лікарська дільниця мала ряд недоліків: не було дільничної лікарні, лабораторії, взагалі ніякого транспорту» [8, 12]. Однак навіть за участі таких ентузіастів, як лікар І. О. Гудима, корінного перелому в забезпеченні сільського населення закладами охорони здоров'я досягти не вдалося.

Посутню роль у розвитку медичної допомоги на селі відіграв I Всеукраїнський з'їзд працівників охорони здоров'я. Варто зазначити, що до цього часу був накопичений вагомий досвід будівництва охорони здоров'я в РСФСР, що й був покладений в основу створення служби охорони здоров'я населення України. I Всеукраїнський з'їзд зосередив увагу на організаційних питаннях, наголосивши на важливості дотримання єдиної системи керування службою охорони здоров'я народу. У резолюції щодо організації лікувальної справи в Україні на з'їзді зауважено, що лікування має бути безкоштовним і загальнодоступним, його повинні проводити кваліфіковані кадри. У сільській місцевості передбачали побудову стаціонарної допомоги з розрахунку 1 ліжко на 250 жителів (за наявності в кожній лікарській дільниці не менш як 1 лікаря, 1 акушерки й 1 сестри милосердя) [9, 211]. При цьому акцентували на необхідності забезпечити повіт лікарями основних спеціальностей. На з'їзді була висловлена думка про єдине обслуговування сільського населення всіма міськими й сільськими лікарнями, у чому виявилася, зокрема, принципова різниця між радянською та земською системою надання лікарської допомоги.

У лікувальній справі на селі постало завдання пристосувати старі й знайти нові форми організації медично-санітарної допомоги для ліквідації наслідків війни та подолання вікової санітарної відсталості села. Переведена на місцевий бюджет сільська медична мережа переживала лихоліття. Не вистачало засобів не тільки для поліпшення наявних дільниць, але й на підтримку їх на колишньому рівні. До того ж після неврожаю 1921 р. південні українські губернії були охоплені голодом. До травня 1922 р. у 5 губерніях з 10-мільйонним населенням голодувало 40 % осіб. Наростала нова хвиля інфекційних хвороб [2, 71].

1922 рік став поворотним у справі будівництва сільської охорони здоров'я. Профілактична спрямованість охорони здоров'я знайшла своє вираження в диспансерному методі боротьби із

соціальними хворобами. III Всеукраїнський з'їзд працівників охорони здоров'я, що відбувся в серпні 1923 р., ухвалив рішення щодо будівництва сільської охорони здоров'я за принципом волосної (районної) дільниці. Для цього розташована в районному центрі дільниця, зосереджуючи у своїх руках кваліфіковану лікувальну допомогу, повинна була стати центром санітарної роботи, охорони матері та дитини й боротьби з соціальними хворобами. До її складу входили лікарня на 25-35 ліжок для надання основних видів спеціалізованої допомоги (терапевтичної, хірургічної, протиінфекційної й пологовичної), амбулаторія, сільська консультація, сезонні сільські ясла, туберкульозні диспансери й венеричні пункти. Центральна районна дільниця поєднувала діяльність інших лікувальних установ, розташованих у районі, і перебувала на районному бюджеті. Надавати більш кваліфіковану та спеціалізовану допомогу мали міжрайонні лікарні й лікувальні установи окружних міст.

Із 1924 року починається поступове розгортання цілеспрямованих державних заходів щодо зміцнення та розвитку медичної допомоги для сільського населення. Визначною подією для радянських закладів охорони здоров'я в організації медичної допомоги населенню став I Всесоюзний з'їзд сільських дільничних лікарів, який відбувся в Москві з 8 до 15 грудня 1925 року, де участь узяли більш як 1000 лікарів [10, 196]. На цьому з'їзді наголошували на тому, що лікарська дільниця на селі має стати центром профілактичної діяльності. Зокрема, З. П. Соловйов виступив із такою промовою: «Хто може довести, що санітарний лікар є переважно організатором охорони здоров'я? Що дає санітарному лікареві право претендувати на цю роль в умовах сучасної радянської дійсності? Думаю, що довести це положення навряд чи можливо. Треба зміцнювати волосну організацію охорони здоров'я через дільниці та через дільничних лікарів» [3, 153].

Долаючи труднощі, сільська охорона здоров'я в Україні неухильно йшла вперед. Уже в 1923–1924 рр. за всіма показниками обслуговування сільського населення санітарно-медична допомога, за винятком лікарняної, перевершила дореволюційний рівень. Кількість сільських дільниць по Україні зросла до 1348, де були розташовані 9 322 ліжка [11, 191].

Важливе значення в поліпшенні медичної допомоги сільському населенню мала забезпеченість сільських закладів охорони здоров'я лікарями. Праця лікаря в сільській місцевості у 20 роки була справжнім подвижництвом. Безкультур'я, величезні розміри лікарняних дільниць, бездоріжжя, незадовільні житлово-побутові умови надзвичайно ускладнювали роботу лікаря на селі. Сільські жителі змушені були вдаватися до самолікування або зверталися до знахарів, «медична допомога поставлена погано, в лікарнях засіли бюрократи, і селянство йде до ворожитів і бабок» [12, 7]. Та все ж таки вдалося дещо збільшити кількість медичних закладів на селі, у яких працювали лікарі. На той час у селах переважали невеликі медичні заклади з одним або з двома лікарями. Це призводило до суттєвого перенавантаження лікарів, унеможливлювало надання кваліфікованої медичної допомоги.

Заробітна плата в сільській лікарні й лікарських дільницях у середньому за місяць становила,

наприклад, за листопад 1926 року – 22,18 крб., за серпень 1927 року – 24,60 крб. Платня міського лікаря дорівнювала за листопад 1926 року – 28,92 крб., за серпень 1927 року – 32,58 крб. [13, VIII]. Для порівняння, пара волів у 1926 році коштувала 272,0 карбованці, корова 92,1 крб., цукор-пісок (за фунт) – 24 копійки в місті, а в селі 26 коп., мило (фунт) – 20 коп. у місті, 22 коп. у селі [14, XX]. При цьому слід зазначити, що за нижчих цін на товари заробітні плати в містах були вищі, ніж на селі.

Обслуговування населення лікарською допомогою тісно пов'язане з густотою населення. У дореволюційні часи на одного лікаря в середньому по Україні припадало від 16 до 33 тисяч осіб. У 1925–1926 роках на одного лікаря від 6 до 18 тисяч осіб, тобто вдвічі менше, ніж до революції. За офіційними даними, 1928 року в сільських населених пунктах 1 лікар мав обслуговувати 7 428 жителів. Отже, порівняно з дореволюційним періодом загальна картина забезпечення медичною допомогою стала кращою, проте становище все ж таки залишалося складним [15, XV].

Крім загального браку медичної мережі, у селах України суттєвим недоліком був нерівномірний її розподіл по округах. Наприклад, у 1927 році в Шевченківському окрузі працювало 83 медичні заклади, в Уманському – 71 заклад [16, 52].

Аналіз даних про стан медичної допомоги на селі, окрім її кількісних параметрів, засвідчує, що, незважаючи на всі декларації про тісний братерський союз робітників і селян, існувало суттєве відставання сільської медицини не лише за кількісними, а головне і за якісними показниками від стану справ у містах. Наприклад, в інформації про фінансово-господарський стан Монастирищенської районної лікарні зазначено: «В районній лікарні світяться каганцями тоді, коли маються в цехгаузі приладдя для ламп. Маються куплені тарілки та ложки, але вони не видаються, тоді коли хворих і хворозаразливих годують з однією посуду». Санітарний лікар Мележик стверджував, що «хворі в лікарні лежать в бруді, були випадки, що хворі лежали на полу, тому що не було місця де б поставити койку, та й койок нема. В цехгаузі по продуктам ходять коти та миші. Зустрічаються випадки, що лікарі за хворих за якими потрібен спеціальний уход, беруть по 15 крб., через те, хворі які не можуть заплатити гроші, не йдуть в лікарню мотивуючи це тим, що за ними не буде належного догляду». Звернено увагу й на те, що «селяни через розбиті вікна викрадали своїх дітей, бо було дуже холодно в лікарні». Невдоволення й обурення селяни висловлювали через те, «що померлі лежали в мертвецькій біля місяця, й селянство йшло до сільради, щоб остання вжила заходів, а то неможливо пройти біля лікарні» [17, 112].

Проаналізовані відомості доводять, що навіть у найбільш сприятливий для селянства період, у добу непу, в організації медичної допомоги на селі існувало чимало гострих нерозв'язаних проблем, які погіршували не тільки якість медичного обслуговування селянства, а й власне всю систему суспільних відносин між селом і містом.

здоровоохоронення на Україні (1920–1925) / А. М. Голяченко // Советское здравоохранение. – 1968. – № 9. – С. 70–73.

3. Соловьев З. П. Профилактические основы лечебного дела в деревне. Избранные произведения / З. П. Соловьев. – М., 1956. – С. 153–154.

4. Марзеев А. Н. Записки санитарного врача / А. Н. Марзеев. – К.: Киев, обл. типогр., 1965. – 174 с.

5. Ткаченко І. В. Санітарний побут українського населення в 20-ті рр. XX століття / І. В. Ткаченко // Український селянин: зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 11. – С. 341–343.

6. Очерки истории здравоохранения СССР (1917–1956 гг.). – М., 1957. – С. 30–33.

7. Хорош І. Д. Первые годы развития советского здравоохранения на Украине / И. Д. Хорош. – К.: Госмедиздат УРСР, 1963. – С. 48.

8. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. 5399. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 12.

9. Голяченко А. М. Роль Всеукраинских съездов здравоохранения в становлении сельского здравоохранения на Украине (1920–1925) / А. М. Голяченко // Вопросы социальной гигиены, организации здравоохранения и истории медицины. – 1970. – Вып. 4. – С. 210–218.

10. Сорок лет советского здравоохранения (1917–1957). – М., 1957. – 662 с.

11. Статистика України. – Харків, 1925. – (Статистика України; № 72). – (Серія VI. Статистика фінансів; Т. II, вип. 3).

12. ДАЧО. – Ф. 2113. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 7.

13. Праця в державних установах і торговельних закладах України в 1926/27 р. – Харків, 1928. – (Статистика України; № 139). – (Серія X. Статистика праці; Т. II, вип. 4).

14. Рух цін на Україні в 1926 р. – Харків, 1928. – (Статистика України; № 129). – (Серія XII. Статистика праці; Т. II, вип. 4).

15. Районовий бюджет України року 1925/26. – Харків, 1928. – (Статистика України; № 132). – (Серія VI. Статистика фінансів; Т. V, вип. 4).

16. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 52.

17. ДАЧО. – Ф. 2113. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 112.

О. Б. Комарницький

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ (20–30-ТІ РР. XX СТ.)

У статті проаналізовано підготовчу роботу, хід і результати проведення сільськогосподарської практики студентами педагогічних навчальних закладів Правобережної України в 1920–1930 рр., схарактеризовано низку нормативно-правових документів. На конкретних прикладах продемонстровано позитивні й негативні аспекти в організації практики, під час якої студентство в допоміжних господарствах вишів, колгоспах і радгоспах регіону демонструвало вміння застосовувати здобуті знання, допомагало селянам у проведенні весняної посівної кампанії тощо. Повідомлено про організацію екскурсій до сільськогосподарських дослідних станцій, на підприємства сільськогосподарського машинобудування, у колгоспи й радгоспи.

Ключові слова: сільськогосподарська практика, студенти, інститут, технікум, колгосп, радгосп.

The article describes the preparations, progress and results of agricultural practice by the students of pedagogical educational establishments of Right-bank Ukraine in 1920-

1. Хорош І. Д. Развитие охорони здоров'я на селі в Українській РСР / І. Д. Хорош. – К.: Здоров'я, 1969. – 172 с.

2. Голяченко А. М. К истории становления сельского

1930th analyzes relevant legal documents. The author shows the positive and negative aspects of the organization of practice, during which students in universities subsidiary farms, collective farms and state farms of the region demonstrated the ability to apply the acquired knowledge helped farmers in the spring sowing campaign and more. Reported excursions to agricultural research stations, in agricultural engineering enterprises, in collective farms and state farms.

Key words: agricultural practice, students, institute, college, collective farm.

У 1920 рр. у педагогічних навчальних закладах запровадили практику, пов'язану з індустріальним і сільськогосподарським виробництвом. Окремі аспекти цієї проблеми досліджували радянський учений Г. І. Ясницький [3], українські науковці Н. М. Дем'яненко [1; 2], А. Ф. Суровий [4], А. І. Гринько [5], автори колективної монографії «Вища школа Української РСР за 50 років» [6]. У пропонованій публікації на підставі низки архівних джерел, матеріалів тогочасної періодики зроблена спроба комплексно дослідити порушену проблему.

Запровадження сільськогосподарської практики пов'язане з практичним утіленням у навчальні плани шкіл політехнічної освіти, що передбачала активізацію роботи шкільних майстерень, виробничих музеїв, де учні мали набувати практичних елементарних виробничо-групових навичок, створення присадибних сільськогосподарських ділянок. У статуті Київського ІНО від 16 березня 1920 р. зазначено, що «при всіх інститутах [ІНО. – Авт.] повинні організовуватися трудові процеси в майстернях, на городі, фермі, полі і т. д. Трудові процеси слід поставити таким чином, щоб можна було наочно встановити живий зв'язок з природою і виробництвом. Одночасно з цим всі студенти безумовно повинні самі практично провести всі роботи в майстернях, на полі і т. д., які потім їм прийдеться самим організовувати і вести в школі з дітьми» [7, 3 зв.].

Після III Всеукраїнської педагогічної конференції (1924 р.) усі педагогічні вищі почали кваліфікувати як виробничо-педагогічні навчальні заклади. Це пояснювали тим, що майбутній учитель мав знати особливості регіону, де функціонував педвиш і де йому надалі доведеться працювати [2, 260].

Важливу роль у розв'язанні проблеми проходження студентами виробничої практики відіграла постанова оргбюро ЦК РКП(б) від 2 лютого 1925 р. «Про найближчі завдання в справі встановлення зв'язку вузів з виробництвом». У документі всебічно висвітлено питання про значення практики в справі підготовки висококваліфікованих спеціалістів. «Основним завданням вузів, – наголошено в постанові, – повинна бути підготовка працівників для практичної діяльності, для виробництва в широкому розумінні слова в усіх його галузях... Теоретичні заняття, практичні справи у вузі і робота на виробництві повинні бути тісно пов'язані одне з одним. Виробнича практика студентів, як складова частина, повинна входити в учбовий план вузів» [6, 122].

У грудні 1930 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про політехнізацію педагогічної освіти», а в березні наступного року «Про стан педагогічної освіти в Україні». У цих актах звернено увагу на незадовільну організацію політехнічного навчання студентів і

сформульовано завдання забезпечити належну політехнічну підготовку нового контингенту вчителів. У педвишах і технікумах збільшили час на виробничу практику, почали зосереджувати посилену увагу на організаційно-методичний бік її проведення [3, 218]. Зокрема, в Уманському ІСВ у 1932–1933 н. р. на політехнічну практику виділяли 170 год. [8, 17]. У Київському польському педтехнікумі в 1931–1932 н. р. кожен курс відпрацьовував по 30 год. індустріальної й сільськогосподарської практики [9, 34–35]. У пояснювальній записці Бердичівського ІСВ від 14 травня 1931 р. зазначено, що виробнича практика повинна забезпечити підготовку вчителя, який би мав «широкий політехнічний світогляд з теорії і практичні знання й звички для праці з політехнізму в умовах села. Практика мала підготувати педагога-організатора широких пролетарських і колгоспних мас на фронті культурної революції» [10, 33]. У цьому ж руслі висловлює думку З. Строкатів, стверджуючи, що одним із завдань педвишу є «виховання вчителя для школи виробничої – чи то індустріальної, чи то агрономізованої – де вчитель мусить бути, крім всього, і організатором та керівником трудових процесів» [11, 211]. М. Зотін так обґрунтував необхідність практики: «Часто у селах селянський вчитель буває єдиним найбільш освіченим робітником на селі. Здобуваючи знання у виші, вчитель повинен орієнтувати свої розумові надбання на цю сільсько-господарську дійсність, оскільки він буде за головного помічника в справі ліквідації агрономічної неосвіщеності селянського населення. Це не значить, що вчитель має працювати з дорослими. Він свою агропропаганду мусив здійснювати через школу, розповсюджуючи серед дітей ті знання, які надто потрібні молодому поколінню, щоб воно знайшло найкоротший шлях до більш культурних (а не доісторичних) способів обробки землі». Знання про сільське господарство потрібні були й у міських школах, де школярі мали «одержати потрібний запас знань про сільське господарство і й не бути одірваним від того оточення, що постачає нашу промисловість сировиною й дає головну масу харчових продуктів» [12, 107].

Перед проведенням практики студенти студіювали теоретичний курс «Енциклопедія сільського господарства» [13, 95 зв.]. У 30 рр. ця дисципліна мала назву «Основи сільськогосподарського виробництва» [8, 17; 14] або «Основи соціалістичного сільського господарства» [1, 241].

Частина навчальних закладів для проходження практики використовувала власні допоміжні господарства. У Кам'янець-Подільському ІНО роботу проводили під керівництвом лектора, що передбачало опрацювання й збирання культур. Перед виконанням кожного виду робіт студентів інструктували щодо раціональності застосування того чи того технічного засобу. У травні-червні 1925 р. студенти відпрацьовали загалом 4915 годин [15, 1 зв.; 16, 74; 17, 97 зв.; 18, 17; 19, 19 зв.]. Такі роботи в 1924/1925 н. р. під керівництвом викладача-агронома проводили й у Волинському ІНО [13, 95 зв.]. Студенти Житомирського українського педтехнікуму в 1925/1926 н. р. працювали в допоміжному господарстві вишубіля с. Станишівка. Під час практики в садку вони саджали дерева, обрізали й обкопували їх, збирали шкідників (гусеницю), на городі – садили картоплю,

просапували городні культури [20, 17]. У власних садово-польових господарствах практикувалися студенти Житомирського ІСВ [21, 71], Уманського [22, 186 зв.] і Проскурівського педтехнікумів [4, 159] тощо. Студенти Київського польського педтехнікуму використовували для проведення практики базу сільськогосподарського інституту [23, 31], Уманського педтехнікуму – господарство сільськогосподарського технікуму [22, 186 зв.].

У навчальних закладах проводили екскурсії до сільськогосподарських дослідних станцій, на підприємства сільськогосподарського машинобудування, у колгоспи й радгоспи (наприклад, у Волинському ІНО [13, 95 зв.], Київському [14] і Черкаському ІСВ [24, 89], Кам'янець-Подільському педтехнікумі [25, 17 зв.]).

У 30 рр. сільськогосподарська практика відбувалася в колгоспах і радгоспах. Студенти навчалися прийомів оранки, культивування, боронування, сівби, посадки, очищення зерна, набували навичок закладання парників, займалися садівництвом, скотарством, ознайомлювалися з роботою трактора тощо [26, 5]. Молодь виїжджала на сільськогосподарські роботи бригадами по 5-10, 10-15, 15-20 осіб. Бригади очолювали бригадири, обізнані з практичною роботою в селі [14].

Архівні джерела й матеріали тогочасної періодики повідомляють про хід практики студентів низки навчальних закладів. Зокрема, 70 першокурсників Вінницького ІСВ практикувалися з 20 квітня до 20 червня 1932 р. у радгоспах сіл Заливанщина та Калинівка Вінницького бурякотресту, а також на агробіостанції інституту [27, 373]. Того року практику студентів Київського ІСВ організували з 10 квітня до 20 червня в колгоспах 9 районів Київщини, у Михайлівській комуні (на Черкащині), Бобрівському радгоспі, Білоцерківській селекційній станції. Крім того, студентів закріпили за машинно-тракторними станціями Кагарлицького, Старинського, Яготинського й Кожанського районів [28, 189–190; 29, 65]. Студенти біологічного факультету Київського ІПО проходили практику в колгоспах, радгоспах і МТС Київщини. Крім того, вони практикувалися з дисциплін ентомології й фітопатології на дослідних станціях та опорних пунктах Українського науково-дослідного центру й Народного комісаріату землеробства [30]. Молодь Житомирського ІСВ працювала в приміських радгоспах і колгоспах, на дослідному полі Інституту технічних культур [21, 71], Кам'янець-Подільського ІСВ – у Басарабській комуні с. Ободівка [31, 25; 32, 33; 33, 10], Бердичівського ІСВ – у колгоспах сіл Семенівка, Великі Нізгурці, Бистрик, Кинишівка [10, 33], Черкаського ІСВ – у радгоспі «Гігант» [24, 88], Уманського ІСВ – на цукрокомбінаті, у колгоспах і радгоспах підшефних сіл, Калініндофському національному районі [1, 241; 34, 7; 35, 26].

Першокурсники Коростишівського педтехнікуму відбували 20-денну практику в радгоспі лікарських рослин ім. 1 Травня, радгоспі при гуральні Коростишівського району. Практиканти мали ознайомитися з організацією та управлінням радгоспної системи; закріпити на практиці засвоєний теоретичний матеріал; користуючись наочним процесом виробництва та беручи в ньому безпосередню участь, практично опрацювати різні

питання сільськогосподарського виробництва; допомагати радгоспам у проведенні весняної посівної кампанії. Через брак робочої сили студенти змушені були працювати по 10 і більше годин, тому від теоретичних занять довелося відмовитися [9, 27–29; 36, 82]. Студенти I курсу Корсунського педтехнікуму проходили практику в Миронівській селекційній дослідній станції, а другокурсники – у Мліївській садово-городній дослідній станції. Термін практики становив два тижні [37, 46].

Молодь Київського російського педтехнікуму на початку 30-х рр. практикувалася в артілях, радгоспах і колгоспах приміської смуги Києва, хоч, як зазначено у звіті закладу за 1930/1931 н. р., добре організованих колективних господарств тут було дуже мало. Як і коростишівські студенти, київські студенти у зв'язку з «напруженням з робочою силою в умовах приміської смугами, ділецькими тенденціями правління» артілі ім. Кагановича були зайняті сільськогосподарськими роботами і про теоретичне навчання не згадували [26, 4 5]. У 1932/1933 н. р. студенти педтехнікуму працювали трьома групами. Першу групу становили 14 осіб, які виробили 307 трудоднів: 6 осіб працювали в Крублицькій артілі, 4 – у радгоспах, 4 – в артілях. Під час другої зміни трудилися 19 студентів (виробили 554 трудодні), зокрема 5 – у Крублицькій комуні, 11 – у радгоспах, 3 – в артілях, у третій зміні – відповідно 10 (210), 3, 1 і 6 [38, 4 5]. Сільськогосподарська практика студентів Білоцерківського педтехнікуму відбувалася в колгоспі «Боротьба» [3, 218], Проскурівського – у радгоспі «Корчунок» [39, 4]. У колгоспах проходила сільськогосподарська практика Вінницьких українського [40, 22] і єврейського педтехнікумів [39, 68; 41, 164].

Сільськогосподарська виробнича практика мала низку недоліків. Студентам, крім виконання програми практики, доручали вести й громадську роботу в селі. Наприклад, у 1932 р. студентів Кам'янець-Подільського ІСВ під час весняної сівби в колгоспах сіл Пудлівці, Оленівка, Малі Боришківці зобов'язали роз'яснити колгоспникам та одноосібникам постанови партії й уряду, вести агрономічну пропаганду, перевіряти готовність до посівної кампанії, організовувати змагання за швидке виконання господарських завдань, кращий обробіток ґрунту, догляд коней [5, 288]. У Київському ІСВ молодь під час практики випустила 82 стінгазети, започаткувала 27 гуртків, ініціювала переобрання за бездіяльність чотирьох правлінь колгоспів. Працюючи в селах, студенти були зайняті роботою весь день. Наприклад, студент Сіренко 4 травня вдень виконував сільськогосподарські роботи, а ввечері проводив із піонерами репетицію п'єси «Новий світ». 10 травня студенти Приходько й Писаренко виступили перед селянами із доповіддю «Техніка – в маси», а Сіренко прочитав лекцію до Дня преси. Костюкова та Черватюк організували збори молоді. Студентство Уманського ІСВ прочитало низку доповідей, випустило 6 газет, провело два масові вечори, організувало гурток поточної політики [1, 241]. Студенти Вінницького ІСВ у 1931/1932 н. р. у радгоспі с. Калинівка виявили низку «безгосподарських явищ, порушень основних вимог партії та уряду щодо поліпшення побутових умов робітників тощо». Ці моменти вони висвітлювали в стінній і районній газетах, результатом чого стала заміна керівництва радгоспу. Крім того, молодь

організовувала випуск польових газет, готувала вистави, виголошувала доповіді, проводила читання, започаткувала ясла для сільських дітей тощо. Про свою роботу студентство звітувало на загальних зборах працівників радгоспів, після чого кожний студент одержав характеристику про проведення виробничої й громадсько-політичної роботи [27, 373–374].

Молодь Київського російського педтехнікуму видавала стінгазети, організовувала виступи («Віз'їзд Рад», «Єдиний сільгосподаток», «Організація бригад» та ін.), проводила культосвітню роботу під час обідніх перерв [26, 5].

Через певні обставини, зокрема з огляду на погану організацію, у багатьох випадках завдання практики не виконували в повному обсязі. Наприклад, у Волинському ІНО в 1929/1930 н. р. на випускних курсах агропрактику виконали на 50 %, на інших курсах – на 30 % [42, 8].

Отже, одним із важливих елементів навчального процесу в педагогічних навчальних закладах Правобережжя було проведення сільськогосподарської практики, у ході якої студентство в допоміжних господарствах вишів, колгоспах і радгоспах регіону демонструвало вміння застосовувати опановані знання, допомагало селянам у проведенні весняної посівної кампанії тощо.

1. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителів в Україні (XIX – перша третина XX ст.) : монографія / Н. М. Дем'яненко. – К. : ІЗМН, 1998. – 328 с.
2. Дем'яненко Н. Педагогічна парадигма вищої школи України: генеза й еволюція / Н. Дем'яненко // Філософія освіти : наук. журн. – К. : Ін-т вищ. освіти АПН України, 2006. – № 2 (4). – С. 256–265.
3. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.) / Г. І. Ясницький. – К. : вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 256 с.
4. Суровий А. Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках / А. Ф. Суровий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 147–171.
5. Гринько А. І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини в роки голодомору 1932–1933 рр. / А. І. Гринько // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 9. – С. 287–300.
6. Вища школа Української РСР за 50 років / [кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. – К. : Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1967. – 395 с.
7. Державний архів м. Києва. – Ф. Р. 346. – Оп. 1. – Спр. 2.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 148.
9. Там само. – Оп. 10. – Спр. 1490.
10. Там само. – Оп. 9. – Спр. 1794.
11. Строкатів З. Сільське господарство в інститутах народної освіти / З. Строкатів // Записки Ніжинського інституту народної освіти / [гол. ред. М. Петровський]. – Ніжин, 1930. – Кн. X. – С. 211–222.
12. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні / М. Зотін. – Харків : Держ. вид-во Укр., 1926. – 216 с.
13. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 289.
14. Гринюк. До виробничої ІСВ / Гринюк // За комуністичні кадри. – К., 1931. – 20 березня. – № 13 (28). – С. 1.
15. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 400.
16. Там само. – Спр. 564.
17. Там само. – Спр. 601.

18. Там само. – Спр. 710.
19. Там само. – Спр. 721.
20. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р. 344. – Оп. 1. – Спр. 132.
21. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1488.
22. Там само. – Оп. 6. – Спр. 207.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2930.
24. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р. 193. – Оп. 1. – Спр. 2.
25. Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р. 300. – Оп. 2. – Спр. 11.
26. Держархів міста Києва. – Ф. Р. 359. – Оп. 1. – Спр. 11.
27. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1546.
28. Там само. – Спр. 807.
29. Подобед О. А. Андрій Малишко – знаменитий випускник Київського інституту соціального виховання / О. А. Подобед // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 64 (9). – С. 64–69.
30. Виробнича й педагогічна практика в ППО // За комуністичні кадри. – К., 1931. – 20 березня. – № 13 (28). – С. 1.
31. Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 1385.
32. Там само. – Спр. 1631.
33. Там само. – Спр. 1841.
34. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1800.
35. Державний архів Вінницької області. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 20.
36. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1783.
37. Там само. – Оп. 6. – Спр. 415.
38. Держархів міста Києва. – Ф. Р. 359. – Оп. 1. – Спр. 43.
39. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1495.
40. Держархів Вінницької обл. – Ф. П. 249. – Оп. 1. – Спр. 15.
41. Там само. – Ф. П. 29. – Оп. 1. – Спр. 620.
42. Держархів Житомирської обл. – Ф. П. 211. – Оп. 1. – Спр. 35.

І. С. Корицький

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX СТ.

Статтю присвячено аналізу основних передумов виникнення сільськогосподарської кооперації на Півдні України наприкінці XIX ст. У роботі схарактеризовано весь комплекс чинників становлення кооперації в аграрному секторі.

Ключові слова: сільськогосподарська кооперація, кооперативний рух, артіль.

The present article is dedicated to the analysis of the main preconditions of agricultural cooperation arising in the South of Ukraine at the end of the XIXth century. It contains the description of complete complex of the factors of cooperation formation in agricultural sector.

Keywords: agricultural cooperation, cooperative motion, artel.

Актуальність теми дослідження зумовлена насамперед непростим економічним розвитком сучасної України, пошуком нових шляхів і моделей реформування української економіки в цілому та її аграрного сектору зокрема.

Одним із можливих варіантів розв'язання багатьох соціально-економічних проблем сучасного українського села може стати практичний досвід і

теоретичні напрацювання перших сподвижників української кооперативної справи XIX ст. Вивчення різних аспектів розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України наприкінці XIX ст. може допомогти уникнути багатьох помилок у реформуванні сучасного кооперативного сектору.

Мета статті полягає в дослідженні передумов виникнення й розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України наприкінці XIX ст.

Порушена тема частково висвітлена в працях таких учених, як М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, В. І. Марочко, А. Фаресов, Л. М. Божко, Ю. Павликовський та ін., які досліджували історію розвитку кооперативної справи, діяльність окремих теоретиків і практиків української кооперації. Проте спроба системного розгляду всього комплексу передумов становлення сільськогосподарської кооперації на Півдні України зроблена в пропонованій статті вперше.

Для початку слід звернути увагу на існування двох поглядів стосовно процесу формування української кооперації, зокрема сільськогосподарської. Згідно з першим, кооперація має давні традиції й сягає своїм корінням у глибоке минуле. Так, відомий український кооператор М. В. Левитський прирівнював історію кооперації до історії всього людства [1] і вважав спроби стародавніх людей об'єднатися для боротьби проти спільного ворога або для спільної праці природним прообразом кооперативного об'єднання [2].

Деякі дослідники зачатки української кооперації знаходять ще в Київській Русі, а вияви кооперативної справи – у громадській діяльності козацтва й економічному співробітництві чумаків [3, 47–48], а також у взаємодопомозі членів цехових організацій і православних братств [2].

За іншим підходом, до XIX ст. можна говорити лише про різні форми взаємодопомоги в суспільному житті, що не стосуються кооперативної діяльності [4, 18–19]. Кооперація як така на українських землях виникла тільки в другій половині XIX ст. під впливом соціально-економічних чинників. Реальними попередниками сільськогосподарського кооперативного об'єднання можна вважати такі форми асоціацій селян, як толока й супряга, що організовували на короткий термін для проведення певного виду роботи, та артіль, створювану ще не на кооперативних засадах [5, 229].

Можливо, більш правильною буде компромісна позиція, відповідно до якої європейський практичний досвід кооперативної справи поєднується з традиційною віковою схильністю українців до взаємодопомоги в суспільному й економічному житті, з одного боку, та особливими соціально-економічними умовами, що сформувалися в другій половині XIX ст. на українських землях, з іншого боку. Саме ці умови варто вважати реальними передумовами виникнення й розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України наприкінці XIX ст., що більш докладно характеризовані нижче.

У 80–90 роки XIX ст. остаточно утвердився капіталістичний лад в імперській економіці й відбувався прогрес практично в усіх галузях промисловості: розвивалося залізничне будівництво, металургійна та гірничодобувна промисловість,

зростала частка іноземного капіталу у вітчизняній економіці, велику роль почали відігравати міста й міське населення [6, 51].

Радикальні зміни охопили й аграрний сектор економіки. Селяни, які становили більшу частину населення Півдня України, були змушені пристосовуватися до нових умов господарювання. Землеробство поступово набувало товарного характеру, селян, попри їхню волю, утягували в ринкові відносини як виробників, продавців або покупців [3, 46]. Традиційні форми самоорганізації – толока, супряга, громада – усе ще відігравали певну роль в економічному житті найменш заможних селян, проте як учасники ринку ці структури були абсолютно неконкурентоспроможні [5, 235].

Найскладніше селянам було вийти з громади. Застаріла в економічному сенсі, але підтримувана адміністративним державним ресурсом, селянська громада стримувала радикальні зміни в способі сільськогосподарського виробництва, обмежувала самостійність і підприємницьку ініціативу селян [4, 14]. Незважаючи на всі державні заходи (заборона виходу з громади, наказ 1893 р.) зі збереження цієї рудиментної структури, нові реалії економічного життя, посилені потреби й бажання підвищити рівень життя змушували селян шукати нові форми самоорганізації [5, 235].

Наступним чинником виникнення й розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України, безперечно, можна вважати катастрофічне малоземелля селян і їхнє майнове розшарування. На думку більшості дослідників, аграрна реформа 1961 р. не тільки не ліквідувала соціальні суперечності на селі, а й посилила їх. Більш як 200 тис. селян були обезземелені, понад 100 тис. – отримали мізерні земельні наділи [4, 10].

Усе більше селян, не маючи землі, вимушено шукали заробіток як наймана робоча сила [5, 212], при цьому реальна плата с/г працівникам ставала все меншою, а ціни на продукцію постійно зростали [6, 54]. Ті ж господарники, які володіли невеликим земельним наділом, програли конкурентну боротьбу з великими виробниками, оскільки не мали коштів на купівлю с/г машин, удосконалення агрокультурної техніки, тому фактично були беззахисні перед будь-якими форс-мажорними обставинами [7, 5]. Наприклад, 38 % селянських господарств Катеринославського повіту не мали плугів, а складні машини були взагалі недоступні; 37 % господарств на Півдні України були безкінними [4, 11].

Попри це життєздатність невеликих малоземельних селянських господарств в настільки важких економічних умовах була досить високою. Поставши перед дуже складними соціально-економічними умовами, українські хлібороби почали захищати свої інтереси всіма можливими способами: від зовсім радикальних методів (відмова від сплати податків, незаконне вирубування лісу) [4, 11] до абсолютно мирних й економічно доцільних (створення селянських артілей) [8, 11].

Також передумовою виникнення селянської кооперації на Півдні України варто назвати непродуктивну діяльність Поземельного банку і як результат – відсутність у селянина реальної

можливості отримати дешевий кредит на купівлю землі [9, 7]. Так, земля, куплена селянами за допомогою Катеринославської філії банку з 1883 р. до 1892 р., становила лише 2,9 % від площі всієї губернії, при цьому умови продажу були настільки важкими, що левову частку відданої в кредит землі банк виставляв незабаром на публічні торги, оскільки землероби виявлялися неплатоспроможними [10, 207]. Співпраця ж із приватними фінансово-кредитними структурами вганяла боржника в ще більшу кабалу, оскільки річні відсотки могли доходити до 100-200 % [11, 40].

До того ж, на відміну від представників національних меншин (німці-колоністи, поляки), українські хлібороби не мали жодних пільг для купівлі земельних ресурсів і користування ними [4, 9–10].

Серед чинників, що стимулювали виникнення кооперації на селі, була дуже активна, часом агресивна, а подекуди й незаконна економічна діяльність представників середнього торгово-посередницького бізнесу. Численні факти обману, обважування, фальсифікації й нечесної конкуренції [12, 284] не залишали селянам іншого виходу, окрім як згуртуватися в організаційно-господарській протидії приватним підприємцям.

Справжніми ударами долі й безпосереднім приводом до активізації кооперативного руху вважають голод 1891 і 1897 рр. [6, 53]. Від голоду 1891 р. досить серйозно постраждала Херсонська губернія (1892, 1893, 1894 рр. також були неврожайними), особливо села Федвар і Сеїтово Олександрійського повіту [13, 153]. Селяни звернулися по організаційну допомогу до кооператора-початківця М. В. Левитського, унаслідок чого в 1894 р. була створена перша артіль у с. Федвар.

Підсумовуючи виклад, зазначимо, що до основних чинників становлення кооперації в українському селі XIX ст. належали: розвиток капіталістичних відносин в аграрному секторі, суперечлива фінансова політика держави, малоземелля й соціальне розшарування села [14, 3-3].

Також не варто забувати і про величезну роль підготовчої діяльності перших популяризаторів кооперативної ідеї в становленні української кооперативної справи – М. Драгоманова, І. Франка, С. Подолинського, які перенесли ідейний європейський досвід на український ґрунт [15, 6]; про піонерів українського кооперативного руху – Н. Балліна, В. Козлова, Н. Зібера, М. Левитського, що першими втілювали в життя нові ідеї [16, 196]; про загальний вагомий внесок української інтелігенції в становлення кооперації [17, 128], інтелігенції, яка була ініціатором, організатором, керівником та ідейним натхненником кооперативної справи.

Отже, серед основних передумов виникнення й розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України наприкінці XIX ст. варто виокремлювати цілий комплекс соціально-економічних, політичних і психологічних чинників. Матеріали дослідження можуть бути використані під час розроблення тем з історії українського селянства в цілому та розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України кінця XIX ст. зокрема.

2. Там само, № 144–145.

3. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелій. – Львів, 1996. – С. 48–49.

4. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. Марочко. – К.: М.Р. KotsPublishing, 1995. – 244 с.

5. Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть / О. М. Приймак. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – 458 с.

6. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації: у 2-х ч. / П. Височанський. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – С. 51.

7. Божко Л. М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки / Л. Божко. – Львів: З'друкарні І. Айхельберґера і Сп., 1909. – 14 с.

8. Павликівський Ю. Микола Левитський. В 50-ліття його громадсько-кооперативної праці. 1878–1928 / Ю. Павликівський. – Львів: [Б. в.], 1928. – С. 10.

9. Фаресов А. Народники и марксисты / А. Фаресов. – Санкт-Петербург: Тип-я М. Меркушева, 1899. – 56 с.

10. Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському Кооперативному інституті ім. В. Я. Чубаря. – К., 1928. – Вип. 4. – С. 207–208.

11. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. А. Фареній; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Наук. т-во істориків-аграрників. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 143 с.

12. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття: монографія / І. А. Фареній; Ін-т історії НАН України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

13. Хейсин М. Л. История кооперации в России. – Л., 1926. – С. 152.

14. ІР НБУВ. – Ф. 290. – № 2423.

15. Українські кооператори (історичні нариси). Кн. 1 / ред.: С. Гелій; Укоопспілка. – Л.: Коопосвіта, 1999. – 454 с.

16. Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху: підручник для кооперативних вузів / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелій, Я. А. Гончарук та ін. – Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 410 с.

17. Про роль інтелігенції в становленні кооперативного руху у Наддніпрянській Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / І. А. Фареній // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. 8. – С. 128–134.

С. В. Корновенко

СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1921 РР.: ЛІКВІДАЦІЯ ПОМІЩИЦЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНІ*

У статті схарактеризовано ліквідацію поміщицького землеволодіння в Україні під час революції 1917 – 1921 рр. Обґрунтовано, що Українська революція 1917 – 1921 рр. мала селянський характер. З'ясовано, що учасники – антагоністи революції мали схожі погляди й підходи стосовно шляхів розв'язання тогочасних актуальних соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Однією з таких була ліквідація поміщицького землеволодіння. Зазначено, що більшовики, Н. Махно, П. Врангель обирали пріоритетним завданням у реалізації своїх аграрних програм ліквідацію поміщицького землеволодіння. Якщо радянська ліквідація поміщицького землеволодіння трансформувалася в одержавлення земель, то махновська й врангелівська – у передання землі селянам із легітимізацією цього процесу.

Ключові слова: Українська революція, селянська революція, поміщицьке землеволодіння, більшовики, Н. Махно, П. Врангель.

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636)

This article deals with liquidation of landownership in Ukraine during the revolution of 1917 – 1921. It proves that Ukrainian revolution of 1917 – 1921 was peasant in character. It explicates that the revolution participants – antagonists had similar views and approaches to the solution of that time social-and-economic and social-and-political problems. One of such problems was liquidation of landownership. The article holds that in their agrarian programs the Bolsheviks, N. Makhno, and P. Wrangel gave top priority to liquidation of landownership. Contrary to the Soviet mode of landownership liquidation, which was nationalization of land, Makhno's and Wrangel's mode of landownership liquidation presupposed the transfer of land to peasants with its further legitimization.

Key words: *Ukrainian revolution, peasant revolution, landownership, the Bolsheviks, N. Makhno, P. Wrangel.*

Українська революція 1917 – 1921 рр. – подія, науковий інтерес до якої у вітчизняній і зарубіжній історіографії є посиленням та постійним [1, 5; 2, 2]. Це цілком закономірно з огляду на масштабність, радикалізм змін, зумовлених таким соціокультурним явищем. Помітними в новітній історичній науці є тенденції не лише до виявлення раніше невідомих або замовчуваних сторінок, а й до концептуального осмислення Української революції 1917–1921 рр. [3, 5–10]. Зокрема, з'являється дедалі більше прихильників концепції «Великої селянської революції», що свого часу представлена науковим доробком В. Данилова, Т. Шаніна. Неодноразово зазначену концепцію обговорено на наукових заходах різного рівня [4; 5, 156–162].

На нашу думку, слухним та обґрунтованим є розуміння Української революції 1917 – 1921 рр. як багатовимірного, цілісного історичного й соціокультурного явища. Однак вважаємо, що серед усіх її компонентів найвиразнішим був селянський [6], а активним суб'єктом Української революції 1917 – 1921 рр. – селянство. Це дає нам підстави говорити про селянський характер Української революції, водночас не суперечить тому, що Українська революція – національно-демократична.

Одним із доказів того, що Українська революція 1917 – 1921 рр. мала селянський характер є те, як учасники – антагоністи революції ставилися до поміщицького землеволодіння. Автор статті ставить за мету розкрити цей маловідомий аспект на прикладі діяльності Н. Махна, П. Врангеля, більшовиків щодо розв'язання аграрного питання, підтвердивши в такий спосіб правомірність концепції, відповідно до якої Українська революція 1917 – 1921 рр. вирізнялася селянським характером.

У сучасній історіографії аксіоматичним є судження про те, що з-поміж низки провідних чинників, які зумовили суспільно-політичні потрясіння в Російській імперії на початку ХХ ст., був аграрний фактор. Незважаючи на всі спроби властей його вирішити, напередодні Української революції 1917 р. аграрне питання трансформувалося в гостру соціально-економічну й суспільно-політичну проблему, яка суттєво вплинула на те, що Українська революція 1917 – 1921 рр. мала селянський характер. Одним із її складників, що найбільше спричинив, з одного боку, селянське невдоволення напередодні та під час Української революції 1917 – 1921 рр., а з іншого – спротив властей, було поміщицьке землеволодіння. Саме його трансформація чи недоторканність ставали предметом запеклих дебатів,

позначаючись на характері урядових аграрних ініціатив і заходів на початку ХХ ст., а також на спрямованості аграрних політик різних військово-політичних сил у роки Української революції 1917 – 1921 рр.

Одна з особливостей Української революції 1917 – 1921 рр., на нашу думку, полягає в тому, що її учасники – антагоністи, непримиренно ставлячись один до одного, мали однакові погляди й дотримувалися схожих шляхів розв'язання тогочасних гострих соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Таку тезу підтверджує ставлення більшовиків, Н. Махна, П. Врангеля до поміщицького землеволодіння.

Радянська історіографія, обстоюючи ідеологію правлячої партії, постійно наголошувала на тому, що лише більшовики під мудрим керівництвом В. Леніна ліквідували поміщицьке землеволодіння під час революції 1917 – 1921 рр. Як доказ наводили Декрет «Про землю», затверджений Другим Всеросійським з'їздом рад у ніч із 8 на 9 жовтня 1917 р., Закон «Про соціалізацію землі», ухвалений Третім з'їздом рад 23 – 31 січня 1918 р., та інші законодавчі ініціативи радянської влади, спрямовані на ліквідацію як приватної власності на землю загалом, так і поміщицького землеволодіння зокрема. Окрім того, нав'язували тезу про те, що, по-перше, радянська аграрна політика відповідала корінним інтересам усього селянства; по-друге, більше ніхто з учасників революції землі селянам не роздав [7–9]. У такий спосіб утверджувалася думка про те, що більшовики – єдина політична сила, яка зуміла задовольнити спокоєві прагнення всього селянства. У зазначеній радянській міфологемі не звернено уваги на інших учасників революції. Із погляду тогочасної ідеології – логічно й виправдано; із позиції об'єктивності та історичної правди – замовчували роль опонентів, створюючи їхній образ як недолугих суб'єктів історії.

Такий спрощений погляд на перебіг подій Української революції 1917 – 1921 рр. почали справедливо критикувати дослідники наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Наприклад, Т. Осипова, навівши переконливі аргументи, поставила під сумнів тезу про те, що Декрет «Про землю» відповідав інтересам усього селянства [10]. Імовірно, цей документ, якщо говорити про українські реалії, став каталізатором не стільки ліквідації поміщицького землеволодіння, скільки селянських самозахоплень, самопереділів. Вважаємо, що Декрет юридично започатковував ліквідацію поміщицького землеволодіння, але не легітимізував її результати. Ми переконані, що ліквідація поміщицького землеволодіння – цілеспрямована політика влади / властей, компонент земельної політики, що складається із законодавчої бази й діяльності уповноважених органів влади, спрямована на ліквідацію поміщицького землеволодіння, супроводжувана легітимізацією результатів.

Радянська влада в Україні в 1917 – 1918 рр. не проводила цілеспрямованої політики з ліквідації поміщицького землеволодіння. Спроби її реалізації в Україні були лише в 1919 р. Як відомо, вона завершилася фіаско, що визнавали радянські дослідники [7], убачаючи причину в тому, що радянська влада не стільки ліквідувала поміщицьке землеволодіння, скільки одержавлювала

землекористування. Споконвічні прагнення селян володіти / розпоряджатися / користуватися землею на практиці більшовики ігнорували. На зміну поміщицькому землеволодінню прийшло державне. Такий характер заходів суттєво послабив позиції радянської влади в Україні [11]. Це негативно позначилося на її перебуванні в краї. Фактично напередодні наступу Збройних сил Півдня Росії більшовики залишилися без підтримки тилу – селянства.

Набагато результативнішою політика з ліквідації поміщицького землеволодіння була в Н. Махна. Виходець із селянського середовища, він напрочуд тонко розумів психологію селян, їхні прагнення й бажання: «Я бачив перед собою своїх друзів селян, – цих безіменних революційних анархістів-борців, які у своєму житті не знали, що значить дурити один одного. Вони були чистими селянськими натурами, яких важко було переконати у чомусь, однак, якщо переконав, якщо вони зрозуміли тебе і, повіривши у це поняття, переконалися що саме так, – вони звеличували цей ідеал на кожному кроці, будь-де, де з'являлася можливість... Ми пізнали наше село на досвіді...» [12, 10, 42].

На думку «батьки», селянство, зневірившись в аграрній політиці Тимчасового уряду, Центральної Ради, вимагало швидко і справедливо розв'язати земельне питання. Селяни, за переконанням Н. Махна, виступали за ліквідацію приватної власності, за усупільнення землі та проти влади й переваг одних над іншими. Розроблений ним план дій охоплював чотири основні моменти: 1) об'єднання селян зі створеною Н. Махном групою; 2) ізоляція селян від впливу інших партій; 3) поступовий перехід влади на місцях до виборних селянських органів; 4) формування політичної культури селян, «...щоб у справі завоювання землі й права на свободу самоуправління [воно] ... покладалося на самого себе...» [12, 11].

Останньому пункту селянський лідер надавав неабиякого значення, прекрасно розуміючи, що лише тісний контакт між ним, тією силою, що він представляв, і селянством дасть змогу, хоча б у межах Гуляй-Поля, реалізувати програмні положення махновців і задовольнити віковічні прагнення селян. «...щоб вжити нам у Гуляй-Полі рішучих кроків по розгону урядових установ і оголосити поза всякими правами на існування у нашому районі приватної власності на землю, фабрики, заводи та інших видів підприємств, ми повинні були, крім того, щоб прислухатися до голосу нашого руху в містах, підійти до селянської маси, переконатися у стабільності її революційної сили, дати селянам відчуття нас біля себе відданими тим ідеям, тим думкам, які ми перед ними виголошуємо на селянських сходах і мітингах» [12, 11].

Свої програмні положення махновці оприлюднювали й закріплювали в резолюціях з'їздів різних рівнів. Наприклад, із приводу земельного питання, що активно обговорювали делегати II з'їзду представників селянських і робітничих рад 35 волостей Гуляйпільського району й махновців, ухвалили постанову такого змісту: «...земля нічия, і користуватися нею можуть лише ті, хто трудиться на ній, хто обробляє її, земля повинна перейти у користування трудового селянства України безкоштовно по нормі зрівняльно-грудовій» [13, 128].

Зіставивши цю резолюцію зі змістом III Універсалу, можна побачити ідейну схожість двох документів, з іншого боку – ворожість політичних сил, що їх готували. На III Всеукраїнському з'їзді рад їхні представники виступили з такою пропозицією: «...я лише наполягаю на тому, щоб селянам, які до цього часу вели своє господарство, самим надати широке право розпоряджатися землею, як вони хочуть на місцях, хоча б на цей єдиний сезон, в противному разі і селяни, і робітники залишаться без хліба. Кажуть, що наше сільське господарство зруйноване: не вистачає знарядь і тощо, а я повинен сказати, що тут є невелике перебільшення. Дійсно, дещо поламано, і коней не вистачає, але все ж таки, якщо селянам дати землю і сказати, що скільки ви працюєте, стільки буде ваше, то, безумовно, вся земля буде засіяна» [13, 129].

Селяни беззастережно довіряли Н. Махну, до того ж – вірили в нього. «Симпатії цих селян, – писав білогвардійський офіцер І. Герасименко, – були на боці Махна, і коли з корінним махновцем можна було вести будь-яку розмову з дуже злою критикою Махна, при селянинові-махновцеві у такому разі можна було б чекати смерті» [14, 34–35]. Відповідь на причини фанатичної відданості селянському ватажку лежить у багатьох площинах. По-перше, як справедливо зауважує С. Семенов, у Росії, що зазнала глибоких революційних потрясінь, знедолені та озлоблені низи мріяли про земний рай, а молоді – вони завжди поспішають – бажають всього і негайно; анархізм підкуповував своєю прямою і простою планів [15, 55]. По-друге, тоді як Тимчасовий уряд, Центральна Рада зволікали, а в більшовиків ще не було влади, махновці провели конфіскацію й перерозподіл поміщицьких земель, на практиці ліквідувавши поміщицьке землеволодіння. По-третє, воюючи проти всіх режимів, Н. Махно завжди і скрізь обстоював інтереси селянства, захищаючи його від австро-німецьких окупантів, більшовиків, білогвардійців, петлюрівців. По-четверте, він точно знав, чого хочуть селяни і як цього досягнути.

Н. Махно намагався реалізовувати політичні принципи, прихильником яких він був. Червень – серпень 1917 р. – період активного обговорення й ухвалення рішень селянами контрольованої махновцями території з найважливішого для них – із земельного питання. На травневому з'їзді в Олександрівську вони ухвалили резолюцію, де йшлося про перехід землі без викупу в користування трудящих, що відображене й у декларації Гуляйпільського Селянського Союзу [12, 31–32]. У червні 1917 р. селяни відмовилися виконувати свої орендні зобов'язання, вимагаючи після жнив відібрати в поміщиків і куркулів землю, розподіливши її між собою [12, 44]. Під час збройного виступу Л. Корнілова в Гуляйполі працював черговий з'їзд рад, де, крім іншого, обговорювали практичну ліквідацію поміщицького й куркульського землеволодіння. Із доповіддю перед делегатами виступили анархісти-комуністи, які запропонували не лише негайно перерозподілити угіддя, а й організувати по маєтках вільні сільськогосподарські комуні за участю і селян, і поміщиків, і куркулів. Останніх у разі відмови планували наділити трудовою нормою землі для ведення власними силами індивідуального господарства [12, 70–71]. У такий спосіб махновці здобували неабияку популярність серед селян,

заручаючись їхньою підтримкою. Н. Махно, на відміну від своїх опонентів, які всіляко зволікали з перерозподілом землі й боялися селянських виступів, зрозумівши, що їх не можливо придушити й відтермінувати в часі, очолив селянський рух, роздавши землю тим, хто на ній працював. Стосовно цього він пригадував: «...я скликав усіх поміщиків, куркулів і відібрав у них документи про придбання землі у власність. За цими документами Земельний відділ зробив точний облік всіх земельних багатств, що належали поміщикам і куркулям. Організували при Раді Робітничих і Селянських Депутатів Комітет Батраків і створили батрацький рух проти поміщиків і куркулів...» [12, 40].

У середині серпня 1917 р. за ініціативи Н. Махна, який на той час очолював місцеву раду, був проведений і переоблік інвентарю, що залишився від поміщиків та куркулів: «Революційні трудящі жадали дій. Я запропонував селянам делегувати із свого складу на допомогу Земельному Комітету осіб і поспішив розділити церковні, поміщицькі та державні землі, які необхідно засівати на озимину і орати, готуючи до весни» [12, 84]. 25 вересня 1917 р. він підписав декрет повітової ради про усунування землі та її розподіл між селянам [16, 44]. Не гаючи часу, селяни розпочали реалізацію щойно підписаного документа. «Селяни активно взялися за справу, але коли вони виїхали у поле і почали ділити землю, то з'ясувалося, що необхідно залишити за кожним селянином на цей рік ту землю, яку він уже засіяв озиминою, з підрахунком у нього суми на користь громади, щоб таким чином урівняти громадський фонд, який витрачався на громадські потреби, у який ті, хто не взяв і не обробляв землі, не будуть цей рік вносити своєї частки. У цілому селяни забрали землю, яку потрібно було зорати на зиму, розподілили її, не зважаючи на погрози державних агентів» [12, 84].

Отже, як засвідчує виклад, політика з ліквідації поміщицького землеволодіння в Україні, яку реалізовував Н. Махно, по-перше, була результативнішою за радянську. Вона не породжувала спротиву з боку селян різних статків; по-друге, її впроваджували до приходу до влади більшовиків; результати легалізовували за рішеннями з'їзді.

Політику з ліквідації поміщицького землеволодіння на території, підконтрольній Російській Армії в 1920 р., проводив П. Врангель. За сутністю вона була схожою з радянською й махновською. Водночас від радянської вона якісно різнилася такими ознаками: 1) мала більш продуманий, системний, цілеспрямований характер; 2) Урядові Півдня Росії вдалося відійти від декларативності й на практиці ліквідувати поміщицьке землеволодіння; 3) майбутнє державності, за яку воювала Російська Армія, П. Врангель чітко пов'язував із селянством; 4) він не ототожнював приватну власність на землю з поміщицьким землеволодінням. Останнє розуміли як компонент інституту приватної власності на землю. П. Врангель вважав, що володіти, користуватися й розпоряджатися землею – сутність правічних прагнень селян до володіння землею, тому ліквідації зазнало лише поміщицьке землеволодіння.

Аграрне законодавство Уряду Півдня Росії було опубліковане за старим стилем 25 травня 1920 р. До цього пакету документів входили: «Повідомлення

уряду із земельного питання», «Наказ про землю», «Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли», «Тимчасове Положення про земельні установи» [17; 18].

В урядовому повідомленні роз'яснено сутність аграрної реформи: земля – господарям, що на ній працюють. Вона зумовлена метою уряду П. Врангеля: 1) охороняти землеустрій у тій формі, у якій він склався на момент проведення інновацій; 2) передати господарям, які працюють на землі, угіддя сільськогосподарського призначення, казенні та приватновласницькі; 3) створити на селі належні умови для економічного розвитку і зростання добробуту, щоб селяни не страждали від зазіхань, невизначеності.

Ішлося й про механізм реалізації аграрної реформи: від колишніх власників землю відчужували, однак за ними зберігали угіддя, розміри яких, залежно від регіональних особливостей, визначали місцеві земельні установи, до складу яких входили селяни. Уряд лише затверджував їхні рішення. У повідомленні виокремлено категорії землі, що підлягали й не підлягали відчуженню. До останніх належали: 1) угіддя, придбані через Селянський Поземельний Банк, які не перевищували чинної норми; 2) відруби й ділянки, відведені під хутори; 3) церковно-приходські наділи, садибні та висококультурні угіддя; 4) землі сільськогосподарських дослідних і навчальних закладів; 5) володіння, що не перевищували визначених розмірів.

Землі, що відчужували, закріплювали за тими селянами, які їх обробляли на час виходу і закону, і повідомлення. Розміри цих угідь визначали місцеві земельні установи, але вони не могли бути меншими за норми, затверджені Селянським Поземельним Банком. Такий розподіл закріплювали в акті, який визнавав беззаперечне володіння. На його основі видавали документи, що остаточно закріплювали право володіння землею за новими власниками після виплати всієї її вартості державі. Землі, хоч і без негайного розмежування, передавали в довільну, спадкову власність за викуп через те, щоб вони дісталися економічно міцним господарям, спроможним її обробляти [17, 75–79].

П. Врангель вважав, що розв'язувати аграрне питання повинні були самі селяни через створені ними вповноважені органи. Влада білого Криму, конструюючи систему управління, переглянула роль, місце і значення селянської ініціативи та самоорганізації. Волосні й сільські структури розуміли як опору влади на місцях, фундамент, на якому зводили каркас оновленої російської державності. Така позиція передбачала, що провідна роль у реалізації владних ініціатив у політичній та економічній сферах на місцях належатиме органам селянського самоврядування. Саме тому влада білого Криму не чинила перешкод селянській ініціативі з відновлення сільських і волосних сходів, інституту сільських та волосних старшин. Принаймні цього не зафіксовано в залучених нами до дослідження джерелах. Навпаки, історичні відомості засвідчують, що командири військових частин, розташованих у повітах Північної Таврії, отримували чіткі інструкції

від Головнокомандувача про те, як поводитися з органами селянського самоврядування. Так, начальники цивільних частин діючої армії зобов'язувалися всіляко підтримувати діяльність волосних старшин і сільських старост, зорганізовані ними сходи [19, 24–24 зв.]. На це спрямований і зміст «Тимчасового положення про земельні установи».

У такий спосіб П. Врангель та його оточення намагалися вибудувати модель «діалогу» із селянством, за якої актуальне для останнього аграрне питання розв'язували б саме через «волосні та повітові земельні ради, до складу яких входили б селяни» [20, 61]. Собі урядова влада відводила значно скромнішу роль і функції. Як зазначав у листі В. Маклакову Г. Глинка, «урядова влада не вказує і не розпоряджається у земельній справі місцевим органам, а лише допомагає та сприяє їм у цій справі, упереджуючи, у разі потреби, втручання в неї антидержавницького елементу ...» [21, 66]. Так, у телеграмі начальника Джанкойського повіту наказано: «Надайте всіляку підтримку повітовому земельному посереднику у поступовому відкритті по волостям виборчих волосних сходів для виборів повітових земельних рад». Подібні інструкції стосовно передвиборчої роботи в Сімферопольському, Євпаторійському та Перекопському повітах отримав Сімферопольський губернський земельний посередник В. Шлейфер [22, 81, 83]. Невдовзі, переконавшись на досвіді в правильності власних думок, у кінці липня 1920 р. наказом Головнокомандувача посади сільських комендантів скасовували. Так власті усували військових від впливу на роботу органів самоврядування на селі [23, 41 зв.].

Органами, що взяли на себе легітимні функції з ліквідації поміщицького землеволодіння під час проведення врангелівської аграрної реформи, стали волосні й повітові земельні ради, рішення яких затверджувала губернська земельна рада. Волосні земельні ради мали виконувати важливу місію – проводити попередні роботи зі з'ясування умов майбутнього розподілу земель сільськогосподарського призначення між господарями, які на них працювали. Тому серед першорядних завдань, на реалізацію яких спрямовували діяльність цих органів, був опис розташування, складу й кількості угідь, що здавали в оренду, не обробляли власники, перебували без належного догляду. Крім того, потрібно було з'ясувати, хто саме, у якій послідовності та в якій кількості має право отримати землю. Отже, альфою й омегою діяльності волосних земельних рад стали: 1) облік фонду землі сільськогосподарського призначення, що підлягає розподілу насамперед; 2) розроблення й представлення на затвердження повітових рад позицій щодо розмірів наділів, закріплених за новими власниками; 3) складання списку осіб, яким запропоновано відвести землю; 4) землеволодіння; 5) визначення максимальних меж, що залишалися за экс-власниками; 6) підрахунки середньої врожайності за останні 10 років [24, 50–51].

Становлення цих органів місцевого земельного управління, що мали достатньо широкі повноваження, на нашу думку, було вагомим кроком на шляху залучення селян до державного будівництва. Цим юридично закріплювали наміри лідерів білого Криму перетворити селян на дієву силу як у проведенні аграрної реформи, так і загалом

державного будівництва оновленої моделі російської державності.

Зауважимо, що Н. Махно під час ліквідації поміщицького землеволодіння також широко залучав селянську ініціативу й самодіяльність. Так, виступаючи проти влади, він докладав чимало зусиль з організації Селянського Союзу, який створив би умови для того, щоб селяни самі підійшли до питання землі й оголошення її усуспільненою. Саме в цьому полягав махновський ідеал селянської свободи: самі вирішили, самі дають собі раду. Крім того, через Союз селянство активно долучалося б до революції, розсунуло ширше її береги, поглибило б її, розчистило б шляхи до її розвитку, визначило б її сутність. Це також відображало розуміння ними складних суспільно-політичних перипетій 1917 – 1921 рр. Рішення про розподіл і власне процедуру реалізовували відповідно до махновської доктрини – самі селяни, тобто їхні представники, делеговані на районний з'їзд земельних комітетів. Останній виділив поміщицькі маєтки, їхні угіддя для організації добровільних сільськогосподарських комун [25, 22; 12, 173].

Здебільшого угіддя великих поміщицьких економій під час проведення врангелівської аграрної реформи підлягали відчуженню й розподілові у приватну власність між селянами, які потребували додаткових наділів. Зокрема, у маєтку Азек, розташованому в Тав-Бадракській волості, що належав Б. Бекман, за рішенням волосної земельної ради, до власності селян переходило 60 дес. орної й 91 дес. необроблюваної землі. У маєтку Молла Ель цієї ж волості, що належав С. Сафронову, до нових власників переходило 403 дес. польової орної землі сільськогосподарського призначення, 155 дес. Пасовиськ [26, 3]. Рішенням Кабарійської волосної земельної ради негайному розподілові підлягали угіддя маєтків, власники яких самостійно їх не обробляли. Насамперед це стосувалося таких економій: Тетій, Біюк, Кучук-Токсаба, Катеринівка [22, 4].

Активно розподіл угідь поміщицьких маєтків відбувався в прифронтових повітах, наприклад Дніпровському. Ново-Троїцька волосна земельна рада в присутності інженера Рудіна ухвалила рішення про відчуження в маєтку Гінзбурга 600 дес. і передання їх у приватну власність 18 орендаторам. Громовська волосна земельна рада з маєтку Фальц-Фейна планувала передати в приватну власність 60 орендаторам 2 тис. дес., 2 тис. дес. орендованої землі маєтку Шейнер відходило до приватної власності 85 селянам, які на ній працювали, 320 дес. із маєтку Машкалова – 15 орендаторам, що її обробляли [27, 87].

Позитивний суспільно-політичний резонанс серед селянства мав розподіл землі в маєтку Атманай. Рішенням волосної земельної ради за 22 селянами були закріплені 500 дес. землі цієї економії [22, 173]. Селяни Катеринославської губернії, які приїхали по сіль до Укльзького лиману та в Атманай, не могли повірити, що панська земля переходить до власності селян. Тоді їх повели в поле, де вони побачили землемірів. Останні прокладали межі закріплених ділянок [27, 92]. Це вразило катеринославських селян. Вони на власні очі побачили, що П. Врангель не лише декларує, а й реалізовує на практиці аграрну реформу. На тлі суспільно-політичної нестабільності й соціально-

економічної кризи в Радянській Україні ситуація в Північній Таврії та Криму якісно вирізнялася в кращий бік. Не помітити цього катеринославі селяни не могли.

Отже, П. Врангель не лише задекларував відчуження надлишків землі у великих землевласників, а й реалізував цю ідею на практиці через волосні та повітові земельні ради. За поміщиками залишався мінімум придатної до обробітку землі, більшу частину перерозподіляли за викуп між селянами. За нашими підрахунками, які збігаються з даними, що наводить В. Цветков [28, 370], урізний спосіб землю на користь селян перерозподілили більше ніж у 20 великих поміщицьких маєтках. У середньому розміри селянських угідь, за інформацією, що подає Н. Росс, зросли до 100 дес., а поміщицьких – зменшилися від 100 до 600 дес. [29, 183]. На нашу думку, зважаючи на опрацьовані історичні джерела, корективи, внесені в норми землерозподілу 4 жовтня 1920 р., максимум поміщицького землеволодіння варто обмежити 400 дес., а селянське коливалося від 60 до 250 дес.

Узагальнюючи виклад, констатуємо, що Українська революція 1917–1921 рр. мала селянський характер. Одним із доказів цього слугує те, що всі без винятку учасники революції ставили за мету розв'язати аграрне питання. Ситуація з ліквідацією поміщицького землеволодіння як складника аграрного питання переконали, що учасники – антагоністи Української революції 1917–1921 рр. мали спільні підходи як до розуміння цієї проблеми, так і до шляхів її розв'язання. Більшовики не були єдині, хто проголосив ліквідацію поміщицького землеволодіння як пріоритетний напрям проведення аграрної реформи. Одним із перших, хто не лише задекларував, а й на практиці ліквідував поміщицьке землеволодіння в Україні під час революції 1917–1921 рр., був Н. Махно. У 1920 р. поміщицьке землеволодіння в Україні ліквідували під час проведення врангелівської аграрної реформи. Якщо радянська ліквідація поміщицького землеволодіння трансформувалася в одержавлення земель, то махновська й врангелівська – у передання землі селянам із легітимізацією цього процесу.

1. Верстюк В. Передмова / В. Верстюк // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін. – К., 2003. – С. 5–12.

2. Панчук А. М. Історіографія Західно-Української Народної Республіки (1918–2000 рр.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / А. М. Панчук; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – 20 с.

3. Див., наприклад, Верстюк В. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2-х кн. / В. Верстюк, В. Головенко, Т. Осташко, Р. Пиріг, В. Солдатенко, В. Сокальський. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – 390 с. 4. Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення: збірник наукових праць за наслідками теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників 13 червня 2013 р. / Черкаський нац. ун-т; Наук. тов. істориків-аграрників. – Черкаси: Вертикаль, 2014. – 62 с.

5. Фареній І. А. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова / І. А. Фареній //

Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 162–166; Солдатенко В. Ф. Чинник «українського хліба» в Громадянській війні (1917–1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 156–162 тощо. 6. Докладніше див. Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор / С. В. Корновенко // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 142–146.

7. Див., наприклад, Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: в 2-х томах / С. П. Трапезников. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – 567 с.

8. Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России / Е. Иллерицкая. – М.: Наука, 1981. – 165 с.

9. История крестьянства СССР. История советского крестьянства: в 5 т. / под ред. В. Шершобитова. – М.: Наука, 1986. – Т. 1. Крестьянство в первое десятилетие советской власти. 1917–1927. – 455 с.

10. Осипова Т. Обманутый класс / Т. Осипова // Родина. – 1990. – № 10. – С. 24–25.

11. Докл. про це див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 306 с.; Кульчицький С. В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919–1920 рр. / С. Кульчицький // Історичні зошити. – 1992. – № 8. – 40 с.; Корновенко С. В. Аграрна політика більшовиків в українському селі в 1919 р. (до причин тимчасових невдач) / С. В. Корновенко // Україна Соборна. – Переяслав-Хмельницький. – 2005. – Вип. 2. – С. 81–85.

12. Махно Н. Русская революция на Украине: в 3-х кн. / Н. Махно. – Париж, 1929. – Кн. 1 (От марта 1917 г. по апрель 1918 год). – 216 с.

13. Цит. за Верстюк В. Ф. Махновщина: селянсько-постанський рух на Україні (1918–1921) / В. Ф. Верстюк. – К., 1992. – 368 с.

14. Цит. за Волковинський В. М. Батько Махно / В. М. Волковинський. – К., 1992. – 48 с.

15. Семанов С. Махно. Судьба атамана / С. Семанов. – М., 2004. – 320 с.

16. Волковинський В. Н. Нестор Иванович Махно / В. Н. Волковинський // Вопросы истории. – 1991. – № 9–10. – С. 38–58.

17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 428.

18. Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х тт. / П. Врангель. – М., 1992. – Т. 1. – 480 с.

19. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР. 3801. – Оп. 1. – Спр. 2. – 28 арк.

20. Сведения об осуществлении земельного закона Врангеля 25 мая 1920 года к 15 сентября / Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – Т. 1. – С. 61–65.

21. Письмо Начальника Управления земледелия и землеустройства Глинки В. А. Маклакову 16 сентября 1920 г. / Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – Т. 1. – С. 65–68.

22. ДАРФ. – ФР. 355. – Оп. 1. – Спр. 5. – 264 арк.

23. Російський державний військовий архів. – ФР. 101. – Оп. 1. – Спр. 174. – 328 арк.

24. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – ФР. 1668. – Оп. 1. – Спр. 1а. – 55 арк.

25. Лобачов В. Был ли батька Махно анархистом? / В. Лобачов // Наука и религия. – 2001. – № 1. – С. 22–24.

26. ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 322. – 3 арк.

27. Доклад Таврического губернского посредника по земельным делам начальнику управления земледелия и землеустройства 4 октября 1920 г. / Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – Т. 1. – С. 80–93.

28. Цветков В. Генерал-лейтенант барон П. Н. Врангель / В. Цветков // Белое движение. Исторические портреты. – М.: Астрель, 2006. – С. 346–383.

29. Росс Н. Врангель в Крыму / Н. Росс. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – 362 с.

А. А. Кухаренко

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ (1906 – 1914 ГГ.)

В статье раскрыта роль благотворительности Крестьянского поземельного банка в реализации столыпинской аграрной реформы на территории Беларуси. В благотворительной деятельности белорусских отделений банка выделены основные формы, направленные на оказание экстренной помощи крестьянам, которые отдали предпочтение хуторскому и отрубному землевладению. Можно утверждать, что благотворительные акции способствовали укреплению финансового положения крестьян накануне Первой мировой войны.

Ключевые слова: крестьянский поземельный банк; благотворительные акции; льготы; сельскохозяйственные курсы; показательные поля и хозяйства.

The role of Bank charity in the realization of the Stolypin agrarian reform on the territory of Belarus is shown in the article. The basic forms aimed at rendering an emergency help to the peasants who have preferred the farm forms of landed property were opened in the Bank charity. It is possible to assert, that the charity events promoted strengthening of peasants' financial position on the eve of the First World War.

Key words: Peasant Land Bank; charity events; benefits; agricultural courses; demonstration fields and farms.

Благотворительность в Российской империи в начале XX в. была довольно распространенным явлением. Ей занимались частные лица, фонды, организации. Не была чужда благотворительность и банкам. Активной благотворительностью на территории Беларуси отличался, например, Крестьянский поземельный банк. В современной историографии рассмотрены отдельные аспекты деятельности Крестьянского поземельного банка. Вместе с тем, малоизученной является благотворительная деятельность Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси во время реализации столыпинской аграрной реформы. Цель данной статьи – изучить этот малоисследованный аспект в деятельности Крестьянского поземельного банка.

Одним из приоритетных направлений деятельности Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси стала благотворительность. Среди основных ее форм необходимо выделить передачу в собственность или безвозмездное пользование строений, земли и другого имущества, льготы при выдаче и возврате ссуд, а также распространение агрономических знаний путем открытия бесплатных сельскохозяйственных курсов и организации показательных полей и хозяйств.

Наиболее распространенной формой благотворительности белорусских отделений Крестьянского поземельного банка стала передача в собственность или безвозмездное пользование банковского имущества. Например, лесные земли, пригодные для покоса, сдавались крестьянам на 1–2 года бесплатно. Причем дровяной лес, который находился на этих площадях, или переходил крестьянам в безвозмездное пользование за работу по расчистке, или в зависимости от его ценности делился между экономией имения и крестьянами. В течение 1910 г. в хозяйственном управлении

Витебского отделения банка находились 76 588 десятин, с которых в бесплатном пользовании покупателей и администрации имений банка – 4878 десятин (6,4 % от общей площади земли) [1, 74–75].

Часть земельного фонда Крестьянского поземельного банка была предназначена на благотворительные цели. В 1907–1910 гг. Минское отделение банка уступило безвозмездно и в обмен 164 десятины земли [2, 63]. Еще одним примером является безвозмездная уступка усадьбы из банковского имения Граблино для устройства сельской лечебницы или другого общепользовного благотворительного учреждения. Так как данная усадьба принадлежала Витебскому отделению банка, витебский губернатор был вынужден написать просьбу во второе отделение хозяйственного департамента министерства внутренних дел, которое, в свою очередь, вступило в сношение для принятия окончательного решения с министерством финансов. Среди построек, отданных на благотворительные цели, числились: жилой деревянный дом на кирпичном фундаменте, амбар, конюшня, сарай и три деревянных флигеля, требующих ремонта. В целом усадьба была оценена банком на общую сумму в 5750 руб. [3, 4–5].

Следовательно, Крестьянский поземельный банк был наделен правом передачи в собственность или безвозмездное пользование принадлежащих ему строений, земель и другого имущества. При этом оказываемая помощь могла быть предназначена как для конкретных крестьян, так и для всего сельского населения. Прежде всего, этот выбор зависел от решения местных землеустроительных комиссий и земских учреждений, которые занимались изучением местных условий ведения крестьянского хозяйства. Такое сотрудничество способствовало укреплению материального положения крестьян.

Крестьянский поземельный банк разработал систему льгот, которая использовалась при выдаче и возврате ссуд. Данная система включала в себя особые условия кредитования крестьянских хозяйств: безвозвратные пособия, списание пени, отсрочка недоимок и т.д.

В годы столыпинской аграрной реформы белорусские отделения Крестьянского поземельного банка и местные землеустроительные комиссии оказывали денежную помощь хуторянам. Согласно правительственным правилам, безвозвратные ссуды выдавались лишь в «тех исключительных случаях, когда предполагавшиеся на участках единоличного владения хозяйственные улучшения имеют показательное или общепользовное значение» [4, 54].

4 апреля 1913 г. было принято постановление Гродненского ликвидационного отдела, которое определило сумму в размере 2000 руб. для оказания денежного пособия хуторянам Гродненской губернии на покупку, доставку и посадку садовых саженцев [5, 25]. 26 июля 1913 г. было принято аналогичное постановление в отношении хуторян имения Ляховичи Кобринского уезда, которым понадобилось 300 руб. на устройство маслодельни в одном из хуторов этого имения [5, 29].

Просроченные платежи по банковским ссудам считались недоимкой, по ним взыскивалась пеня. Последняя могла быть списана по просьбе заемщика, если просрочка была вызвана «особыми бедствиями», которыми могли стать неурожаи, град, пожар, падеж скота, уничтожение посевов вредными

насекомыми, смерть или тяжелая болезнь заемщика. Кроме этого, Крестьянский поземельный банк предоставлял отсрочку на год или рассрочку на три года выплат не более двух полугодовых платежей. Например, за 1904–1911 гг. Витебское отделение Крестьянского поземельного банка отсрочило или рассрочило платежи по ссудам на общую сумму 25 624 руб. 77 коп. [1, 101].

В качестве еще одного примера может служить постановление Гродненского ликвидационного отдела № 209 от 11 октября 1912 г. Принимая во внимание, что у крестьянина Слонимского уезда К.К. Семенюка движимого имущества, на которое можно было бы обратить взыскание присужденной суммы, не имеется и уплатить ее он не в состоянии ввиду понесенных расходов на возведение построек на купленном им хуторе, Гродненский ликвидационный отдел постановил допустить рассрочку выплаты К.К. Семенюком денежного долга банку [6, 2].

Некоторые случаи рассматривались даже Советом Крестьянского поземельного банка. Например, в январе 1910 г. Совет банка рассмотрел ходатайство Витебского отделения о возвращении бывшему заемщику банка Павлу Фоддееву земельного участка, который предполагалось продать с публичных торгов. Крестьянин выплачивал часть недоимки, накопившейся после окончания льготного срока, и расходы отделения банка по торгам. Основными причинами накопления недоимки стали неурожаи предшествующих лет и расстройство семейных дел заемщика. В связи с этим Совет банка постановил ходатайствовать перед министром финансов о разрешении вернуть земельный участок его прежнему владельцу [7, 2046].

Следовательно, система банковских льгот при выдаче и возврате ссуд имела целевую направленность. В первую очередь, Крестьянский поземельный банк оказывал помощь тем крестьянам, которые оказались в тяжелом материальном положении. Особое внимание также уделялось хуторянам, которым необходимо было оказать дополнительную поддержку при переселении и создании нового хозяйства.

Организация Крестьянским поземельным банком бесплатных сельскохозяйственных чтений и бесед должна была содействовать распространению агрономических знаний в крестьянской среде. Однако спорадические лекции агрономов не могли удовлетворить запросов деревни, не охватывали всех желающих и не давали полного и законченного цикла знаний о передовых методах аграрного производства. Возникла необходимость в устройстве сельскохозяйственных курсов. В связи с этим, ликвидационный отдел Витебского отделения банка принял постановление о выделении из урочища Петергофское болото в имении Крейцбург 5 десятин земли. Выделенный участок, оцененный в 160 руб., безвозмездно передавался Ливенгофскому высшему начальному училищу для открытия при нем сельскохозяйственных и строительных курсов. Предполагалось, что на сельскохозяйственных курсах училища будут учиться дети хуторян-заемщиков банка из имения Крейцбург. В свою очередь, культура торфяников могла сыграть положительную роль в повышении уровня местного крестьянского земледелия [8, 7–8]. Кроме этого, распространению

агрономических знаний среди крестьян должно было помочь строительство биологической станции за счет средств Витебского отделения банка.

Белорусские отделения Крестьянского поземельного банка оказывали агрономическую помощь крестьянам. Она включала в себя показательные мероприятия: хозяйства, поля и участки, призванные знакомить хуторян и отрубников с приемами ведения рационального хозяйства. Показательные хозяйства демонстрировали наиболее выгодное сочетание отдельных отраслей сельского хозяйства, а поля знакомили с многопольными севооборотами и с сельскохозяйственной техникой. На показательных участках применялись современные методы полеводства. С осени 1910 г. такие участки стали создаваться Витебским отделением банка. Для этого в 10 различных местах имения Крейцбург были намечены опытные участки на площади до 10 десятин земли [1, 79].

Следовательно, Крестьянский поземельный банк принял участие в распространении агрономических знаний среди крестьян путем открытия бесплатных сельскохозяйственных курсов и организации показательных полей и хозяйств. Банку удалось добиться позитивных сдвигов в реорганизации крестьянского хозяйства: более тщательная обработка пашни и посевов, употребление удобрений, применение усовершенствованных орудий труда и машин. Однако в отношении к разным социальным группам крестьянства значение агрономической помощи было неодинаково. Для массы сельской бедноты она имела незначительные итоги.

Таким образом, белорусские отделения Крестьянского поземельного банка приняли активное участие в благотворительных акциях, которые были направлены на оказание экстренной помощи крестьянским хозяйствам. Все основные формы благотворительности банка преследовали общую цель, которая заключалась в содействии мобилизации индивидуальной земельной собственности крестьян и повышении уровня культуры крестьянского земледелия. Выбор адресата благотворительной деятельности банка зависел от позиции землеустроительных комиссий и земских учреждений, которые занимались изучением местных условий быта крестьян. Поэтому можно утверждать, что тесное сотрудничество белорусских отделений Крестьянского поземельного банка, местных землеустроительных комиссий и земских учреждений способствовало укреплению финансового положения крестьян накануне Первой мировой войны.

1. 25-летняя деятельность Витебского отделения Крестьянского поземельного банка / Губ. стат. ком. – Витебск : Губ. тип., 1912. – 142 с.

2. Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка по покупке и продаже земли за 1906–1910 гг. – СПб. : Тип. Глав. упр. уездов, 1910. – 116 с.

3. Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ). – Ф. 1430. – Оп. 1. – Д. 44571.

4. Солодков Т. Е. Борьба трудящихся Белоруссии против царизма (1907–1917 гг.) / Т. Е. Солодков. – Минск : Наука и техника, 1967. – 371 с.

5. Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно (далее – НИАБ в г. Гродно). – Ф. 29. – Оп. 1. – Д. 601.

6. НИАБ в г. Гродно. – Ф. 29. – Оп. 1. – Д. 553.

7. НИАБ. – Ф. 2510. – Оп. 1. – Д. 4796.

8. НИАБ. – Ф. 2510. – Оп. 1. – Д. 3425.

В. М. Лазуренко

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО ФЕРМЕРСТВА В РОЗВИТКУ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ДОБУ НЕПУ

Проаналізовано політику держави щодо забезпечення українського села сільськогосподарськими машинами та знаряддями. Зосереджено увагу на участі фермерських господарств у поліпшенні матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: техніка, знаряддя, селянство, машинопостачання, сільське господарство, реманент.

It was analyzed the politic of the state concerning to the supply with agricultural machines and implements the Ukrainian village and the participation of the farming in their buying. The author concentrated particular attention on the farming participation in the improvement of material and technical supply of the farming.

Key words: equipment, agricultural implements, peasantry, supply with agricultural machines, agriculture, agricultural implements.

Занепад інвентарного оснащення селянських господарств за період війни та революції, що тривав і на початку 1920-х рр., створив несприятливі обставини для підвищення виробничої культури, а отже, і для продуктивності сільського господарства. З економічного погляду, країні потрібно було передусім подолати кризу в сільському господарстві, відбудувати його, а для цього необхідно було вжити комплекс заходів із реконструкції матеріально-технічної бази селянських господарств.

У свій час до порушеної нами проблеми зверталися В. Качинський, М. Гуревич, А. Морозов, В. Калініченко [1]. Сучасні можливості дослідників у доступі до джерел дають змогу висвітлити раніше маловідомі сюжети окресленої проблеми.

У цей період машинопостачання села початково перебувало в руках Наркомзему (Техснаб) і Наркомпроду [2, 16–17]. Залежно від надходження, сільськогосподарські машини внутрішнього й закордонного виробництва розподіляли на місцях через наявні машинно-торговельні організації.

Водночас посилено відбувався ліквідаційний розпродаж старих запасів численних складів сільськогосподарських машин і знарядь різних державних та громадських закладів (військкопи, робкопи, Главриба, ЄПО, губторги та інші), що, однак, не мало нічого спільного з централізованим машинопостачанням. Це створювало на ринку таку кон'юнктуру, за якої відновлювальні ціни держзаводів у 2-3 рази переважали ліквідаційні, природно, що їх стримано сприймало селянство і в урожайних районах.

Для належного насичення селянських господарств України знаряддями виробництва потрібно було 300 млн. крб. золотом (за цінами 1913 р.). Проте на початку 1920 рр. науковці оцінювали попит на техніку для сільського господарства в розмірі лише 6 млн. крб. [3, 6–7]. Тобто селянство, з огляду на свою фінансово-економічну слабкість, було просто неспроможне придбати техніку й знаряддя для своїх господарств. За цих умов потрібна була дієва підтримка держави. Виникло замкнуте коло: селянство не могло купувати потрібні йому машини через свою

економічну слабкість, а відсутність машин і реманенту породжувала низьку продуктивність праці, отже, й економічну слабкість селянських господарств.

У пошуку виходу з цього складного становища 22 травня 1922 р. на сесії ВУЦВК був затверджений план заходів із відбудови сільського господарства республіки. У виступі Г. Петровського зазначено, що відбудова сільськогосподарського виробництва та його подальший розвиток можливі лише в тому разі, якщо будуть узгоджені в оптимальному співвідношенні основні елементи селянського господарства: земельна площа, виробничі кошти, трудові ресурси, агротехніка й організований ринок [4, 52].

Сесія ВУЦВК висловила за передання заводам сільськогосподарського машинобудування в Україні максимуму наявної сировини, продовольчих пайків для робітників, необхідних обігових коштів для негайного відновлення їхньої роботи [4, 54]. Невдовзі наступна постанова РНК УСРР від 12 червня 1922 р. «Про торгівлю сільськогосподарськими машинами й знаряддям» надала населенню, тобто селянству, право придбання складного сільськогосподарського реманенту [5, 574]. Отже, із середини 1922 р. були зроблені перші дієві кроки на шляху скасування конфіскаційних настроїв попередніх років і налагодження нормального постачання сільськогосподарського реманенту для села.

Відродження конкретного механізму сільськогосподарського машинопостачання в Україні розпочалося зі створенням спеціального машинно-торговельного акціонерного товариства «Село-Техніка», що сконцентрувало всі машини, які були на складах різних органів Наркомзему, та організувало сітку своїх контор і складів по всій Україні [2, 16–17]. У цілому для «Село-Техніки» 1922 р. був організаційним періодом, коли формувалися акціонерні капітали, центральний апарат і загальноукраїнська мережа контор, відділень, комісіонерств [6, 14].

Організація центрального й місцевого апарату товариства «Село-Техніка» і його подальша діяльність суттєвою мірою залежали від формування основного капіталу. Радянське керівництво запланувало передбачити для цих потреб 5 млн. крб. золотом, що й виконало через розміщення 100 тис. акцій. Також була затверджена підписка на акції, зокрема: від НКЗ – 20 тис. на суму 1 млн. крб., сільськогосподарської кооперації – 20 тис. на суму 0,5 млн. крб. [7, 85]. У такий спосіб були розміщені до 40 % акцій. До реалізації врожаю правління «Село-Техніки» передбачало розмістити загалом до 60 % випуску, а решту – до 1 січня 1923 р. [7, 86].

Спочатку місцевий апарат акціонерного товариства «Село-Техніка» у 1922 р. мав лише 4 базові склади у великих промислових центрах (Харків, Запоріжжя, Одеса й Київ), де й виготовляли сільськогосподарські машини. Проте належно розгорнути роботу вдалося тільки на перших трьох із них. До функцій базового складу належало приймання та розсилання товарів. Торговельний апарат становили 23 районні контори, розташовані переважно при залізничних вузлах і великих торговельних сільськогосподарських центрах. Своєю чергою при кожній райконторі були передбачені в середньому по 5 відділень. На липень 1922 р. були відкриті районні контори в Харкові, Одесі, Запоріжжі, Полтаві,

Ромодані, Жмеринці, Сумах, Бахмачі, Коростені, Куп'янську, Дебальцеві, Синельникові, Христинівці. Не вдалося вчасно відкрити контори в Знам'янці, Первомайську, Миколаєві, Бобринському, Лозовій, Проскуріві, Мелитополі, Волновасі, Кременчуці, Долгінцевому [7, 85].

Розвиток місцевої мережі суттєвою мірою залежав від кількості товарів, асортименту сільгоспмашин та інвентарю, але відкриття районних контор мало на меті й агітаційні завдання, тому часто «випереджало розвиток самої торгівлі на місцях», тобто їх відкривали й тоді, коли фактично вони ще не були забезпечені необхідною кількістю реманенту для організації торгівлі та постачання товарів селу.

Аналізуючи процес налагодження машинопостачання села, розвиток масштабів торгівлі, слід звернути увагу на фінансовий стан «Село-Техніки», оскільки її складне фінансове становище гальмувало нормальне постачання сільського господарства «мертвим інвентарем». Певною мірою давалося взяти й те, що на момент організації райконтор і відділень місцеві земоргани прагнули до найбільш прибуткових торговельних організацій, а тому здебільшого поспішно розпродавали ходовий товар. «Село-Техніка» передавали машини, що мали менший попит, або й узагалі непридатний інвентар та непотрібні запчастини [7, 86].

Безпосередніх збитків це не завдавало, але зменшувало обігові кошти, збільшуючи ту їхню частину, яка була через кредитування пов'язана на кілька сезонів. Розширюючи під собою такий ненадійний комерційний фундамент, «Село-Техніка» не мала змоги, тобто обігових коштів, для того, щоб закупити у виробників у необхідній кількості такий інвентар, який не був товаром першого попиту, наприклад, плуг, борона, коса. Водночас його впровадження в сільське господарство було не лише бажаним, але й необхідним, оскільки мало максимальний економічний ефект (кукурудзяна молотарка, крушилка для кукурудзи, дешеві кінні паровозики та кінні граблі). Необхідне було додаткове фінансування для організації постачання саме такої техніки. Обігові кошти «Село-Техніки» перебували в такому стані, що не давали змоги зробити необхідні закупівлі на закордонному ринку в потрібному якісному й кількісному співвідношенні. Через це вона змушена була робити лише епізодичні перекупки техніки в торговельного відділу Наркомзовнішторгу [7, 86].

За таких умов «Село-Техніка» не могла належно справлятися з покладеним на неї завданням – забезпеченням селянства необхідним для ведення господарства реманентом. У 1921/22 р. селу вдалося поставити/надати реманенту лише на 700 тис. крб. [8, 45]. Це становище добре ілюструє повідомлення «Селянської правди» про роботу з машинопостачання на Луганщині. Так, «Село-Техніка» працювала тут украй погано. За весь 1923 р. продали лише 1 косарку, 1 лобогрійку, 2 плуги, 1 двигун. Водночас на її складах зберігалося до 20 вагонів різного сільськогосподарського знаряддя, незважаючи навіть на те, що Луганська округа мала таких пільгових покупців 96 сільських і 10 районних органів КНС, де перебувало до 4 тис. членів, господарства яких особливо потребували хоч мінімально необхідного виробничого оснащення [9].

Слід зазначити, що попри загальну обмеженість ресурсів держава все ж зуміла створити достатньо пільгові умови для колективних господарств, що, обробляючи не більше як 10 % земельної площі, за цими даними отримували понад 30 % машин, які надходили через «Село-Техніку».

Варто звернути увагу й на промовисті дані щодо продажу за основними групами інвентарю в процентних співвідношеннях груп до загальної суми проданого протягом 1922 – 1923 календарних років (таблиця 1 [6, 15]).

Таблиця 1

Характер та обсяги поповнення парку сільськогосподарських машин протягом 1922 – 1923 календарних років

Назви груп	1922		1923	
	Маш. крб.	%	Маш. крб.	%
I. Ґрунтообробні знаряддя	35112	17,3	180687	17,4
II. Сівалки	17550	8,7	39220	3,8
III. Збиральні машини	70530	20,0	391647	37,7
IV. Молотилки	87990	43,4	351660	33,8
V. Зерноочистки	9456	4,7	66800	6,5
V. Машини з оброблення кормів	12013	5,9	8240	0,8
Результати за основними групами	202651	100	1038254	100
Інші сільськогосподарські машини та запчастини	104423	51,6	304419	29,3
Усього	307074	–	1342673	–

До категорії «Інші сільськогосподарські машини та запчастини» належали двигуни, машини з перероблення сільськогосподарської продукції – просорушки, маслوبيйне обладнання, молочний і городній інвентар. Якщо порівняти ці показники з довоєнним обсягом продажу, помітними стають характерні риси, традиційно властиві українському сільському господарству, які воно намагалося відновити, формуючи характер машинопостачання 1922 – 1923 рр. У цілому машинопостачання початку 1920-х рр., на відміну від довоєнного періоду, вирізнялося зниженням попиту на ґрунтооброблявальні знаряддя й сівалки, що вможливило кількісний ефект, і підвищенням попиту на збиральні машини та молотарки, які мали вже якісний ефект. У тих умовах це було логічно, оскільки селянство потребувало швидкої економічної віддачі. Однак учені-аграрники зауважували: «Саме на відновлення споживання ґрунтооброблявальних знарядь та сівалок повинна бути спрямована агрономічна пропаганда, а в планах на найближчі роки необхідно зважати на поступове повернення до довоєнної норми групових співвідношень інвентарю» [6, 16].

У цілому продаж «Село-Технікою» становив 70 % від усього спожитого протягом 1922 – 1923 рр. сільським господарством інвентарю України. Однак, як зазначено вище, обсяги його були дуже малі. Так, усе споживання 1923 р. дорівнювало 2,5 млн. крб., тобто було катастрофічно мале. Для порівняння:

довоєнне річне споживання інвентарю сільським господарством України наближалось до 40 млн. крб. [6, 15].

Прагнучи пришвидшити процес ліквідації безреманентних господарств, підвищити їхню економічну ефективність, а отже, зрештою розширити базу податкових надходжень, радянська влада вирішила зобов'язати всі торговельні установи й кооперативні організації знизити цінові надбавки та продавати знаряддя для оранки й сівби за цінами, які не перевищували б ціни 1913 р. [9]. Це рішення було закріплене постановою ВЦВК СРСР від 11 січня 1924 р., згідно з якою ціни на сільськогосподарські машини зменшувалися так, щоб вони не перевищували довоєнні [10]. Це мало такі результати: протягом 1924 р. при збільшенні виробництва сільгоспмашин за кількістю на 76 % і за вартістю на 47 % ціни на них порівняно з попереднім роком були знижені на 17 % [9].

Відбулися зміни й в організації машинно-торговельної справи. «Село-Техніку» замінив власне виробник – «Укртрестсільмаш». Водночас виробництво продукції сільськогосподарського машинобудування в Україні почало розвиватися швидкими темпами. У 1923/24 р. на підприємствах виробництва «Укртрестсільмашу» становило вже 12,5 млн. довоєнних крб., що дорівнювало 17 млн. черв. крб. І вже в подальшому з кожним роком воно зростало. У 1924/25 р. обсяги виробництва заводів Українського об'єднання сільськогосподарського машинобудування перевищили у фізичних одиницях довоєнний, досить інтенсивний, рівень на 27 % [11, 194]. Вартість усього обсягу виробництва «Укртрестсільмашу» уже в 1924/25 р. становила 25 млн. крб. [10].

Для підвищення якості продукції ця організація, що об'єднувала практично всі українські підприємства сільськогосподарського машинобудування, запровадила на всіх заводах спеціальну технічну прийомку, працівники якої пильно стежили за якістю виготовлених машин і знарядь. Крім того, «Укртрестсільмаш» зобов'язав всі заводи та трести, що торгували сільськогосподарськими машинами, замінювати як частини сільськогосподарських машин, так і цілі машини, якщо вони в перший же сезон робіт виявилися непридатними до роботи через провину заводу [12, 448]. Це позитивно позначилося на якості нових машин.

машин та знаряддя» // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 32. – С. 574.

6. Львов А. С. Потребление сельско-хозяйственных машин и орудий на Украине в 1922 – 1923 гг. / А. С. Львов // Українська сільсько-господарська газета. – 1924. – Ч. 8–9. – С. 14–16.

7. В «Село-технике» // Бюлетень народного комисариата земледелия. – 1922. – № 13–14. – С. 85–86.

8. Уман Ю. Наші підсумки / Ю. Уман // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. – 1928. – № 1. – С. 3–7.

9. Селянська правда. – 1924. – 22 січня.

10. Укртрестсільмаш – селу // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 26 листопада.

11. Савченко-Бельский А. А. Пути коллективизации / А. А. Савченко-Бельский // Сам себе агроном. – 1929. – № 34. – С. 1074–1076.

12. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.

13. Сельскохозяйственная хроника // Сам себе агроном. – 1926. – № 14. – С. 447–448.

Т. В. Малиновська

ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО В КОЛОНІЯХ ІНОЗЕМЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Проаналізовано питання про цивільне судочинство як форму діяльності сільських й окружних правлінь у колоніях іноземців на території Російської імперії. Вибірні адміністрації як органи судочинства мали розглядати дрібні цивільні справи. З усіх складних питань, що стосувалися сфери судочинства, колоністські старшини були зобов'язані звертатися по роз'яснення до опікунських установ.

Ключові слова: колонія, колоністи, судочинство, правосуддя, Російська імперія.

The article dwells upon legal proceedings as a form of activity of rural and district governments in foreign colonies on the territory of the Russian Empire. The elected administrations as organs of justice had to consider small civil cases. Among all complicated questions related to legal proceedings colonies' leaders had to take clarification in boards of guardians.

Key words: colony, colonist, justice, legal proceedings, the Russian Empire.

Нормативні документи про внутрішні розпорядки в колоніях іноземців на території Російської імперії закріплювали за колоністськими виборними адміністраціями – сільськими та окружними приказами – повноваження у сфері судочинства, тобто затвердженого законом порядку провадження в цивільних і кримінальних справах [1, 718–719]. Мета нашого дослідження – схарактеризувати сферу компетенції колоністських виборних правлінь як органів цивільного судочинства. Іноземними колоністами в Російській імперії називали представників утвореної з іммігрантів особливої станової спільноти, що існувала в 1763–1871 рр. Права та обов'язки осіб, які належали до цієї спільноти, регламентувала низка законів, норми яких систематизовані в Статуті про колонії іноземців (Т. 12, Ч. 2 Зводу законів Російської імперії).

Судова вертикаль у колоніях складалася з трьох рівнів. Нижчий рівень утворювали сільські прикази, що діяли в кожному окремому селищі (колонії). Окружні прикази (головні установи округів, що

1. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи / В. Качинский // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 98–106; Гуревич М. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. – Х. : ЦСУ, 1927. – 191 с.; Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.; Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.

2. Кооперована громада. – 1929. – № 21–22. – С. 16–17.

3. Сільський господар. – 1924. – № 7. – С. 6–7.

4. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1991. – 129 с.

5. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР за 11 серпня 1926 р. «Про сільськогосподарський реманент, що його націоналізовано за постановою РНК УСРР за 6 квітня 1920 р. «Про облік та розподіл сільсько-господарських

об'єднували кілька колоній) являли собою другу інстанцію. Вони розглядали «суперечки і позови, що не завершилися примиренням у сільських приказах» [2, 83]. Нарешті, третій ступінь судової системи в колонії представляли опікунські установи – державні органи, що управляли колоніями в межах певного регіону. Наприклад, у середині XIX ст. поселення іноземців на Півдні України підпорядковувались Опікунському комітетові про іноземних поселенців Південного краю, а колоніями Поволжя управляла Саратовська контора опікунства іноземних поселенців. Ці установи поєднували адміністративні й судові функції [2, 83].

У сфері цивільного судочинства прикази могли розглядати тільки малозначущі справи. У Тимчасовій юрисдикції 1769 р., що стосувалася колоній Поволжя, про право колоністських старшин ухвалювати рішення у зв'язку з майновими спорами між колоністами безпосередньо нічого не сказано, визнане право здійснювати «рішення різних справ» [3, XXV XXVII]. В Інструкціях 1800–1803 рр. про внутрішні розпорядки в Новоросійських, Саратовських і Санкт-Петербурзьких колоніях зазначено, що до повноважень виборних належали «розправа і примирення в маловажних між колоністами сварках і позовах». Такі самі повноваження надавав колоністським приказам Статут про колонії іноземців у Російській імперії [2, 83].

Прикази зверталися до опікунських органів у тих випадках, коли потребували роз'яснення, чи є справа «маловажною» (оскільки в Інструкціях 1800–1803 рр. були відсутні критерії, що давали змогу виокремити малозначущі справи), а також коли судові рішення, ухвалені старшинами, оскаржувала та чи та сторона або коли судові рішення з певної причини не виконували ті, кого воно стосувалося.

Суду виборних старшин підлягали тільки колоністи, жителі відповідних колоній або округу. справи, у яких однією зі сторін поставали представники інших станів, належали до компетенції опікунських органів. Нормативні документи чітко регламентували це питання. Згідно з положеннями Тимчасової юрисдикції 1769 р., конфлікти між колоністами та представниками інших станів («сварки зі старими мешканцями росіянами і малоросіянами, також і з калмиками») мали залагоджуватися за посередництва («допомоги») окружного комісара [3, XXVII]. Відповідно до Інструкцій Саратовській та Новоросійській конторам опікунства (1797 і 1800 рр.), ці установи «всякі сварки між [...] чужинцями і Російськими різного звання підданими» мали розглядати спільно з тими судовими органами, яким за своєю станою належністю була підсудна особа, що протистояла колоністам на судовому процесі [4, 94]. У Статуті про колонії іноземців у Російській імперії 1857 р. зазначено: «Справи колоністів із природними російськими обивателями чинять у загальних судових установах, куди для спільного розгляду таких справ із боку колоністського начальства відраджають депутата» [2, 84].

На практиці прикази ухвалювали рішення й у справах, що стосувалися колоністів і представників інших станів. Прикладом може слугувати розгляд справи, описаний у рапорті хортицького голови П. Сіменса до Контори опікунства новоросійських поселенців 11 березня 1801 р. Сторонами в майновій суперечці були колоніст Шенвізе Авраам Янцен та

один із жителів Олександрівська (у рапорті він зазначений як «Олександрівського посаду м'ясник»). Янцен позичив у цієї людини 25 крб., але ні борг, ні відсотки за минулі після цього два роки так і не повернув. Кредитор подав скаргу шувльцу Шенвізе Еверту. Ухвалені приказом рішення було ним же і виконані: «Під задоволення якої [скарги], оскільки Янцен належних грошей не має, вирішено куплені Янценом на позичені гроші 15 колод такому м'ясникові таки віддати, що й виконані» [5, 33].

Подібна компетенція у сфері судочинства була характерна і для виборних адміністрацій в інших категорій сільського населення Російської імперії [6, 83 91; 7, 21 33]. Виборні старшини в поміщицьких селах, як і в колоніях іноземних поселенців, зазвичай, могли ухвалювати рішення щодо незначущих справ. Той самий комплекс повноважень був наданий старшинам у селах приписних селян. У поселеннях приписних селян Карелії XVIII–XIX ст. їхній сільський адміністрації «ставилося в обов'язок проводити перший розбір селянських позовів про земельні ділянки і за всіма дрібними злочинами, чинити суд і розправу на місці «при зібранні кращих людей» [8, 47].

Закон 1797 р. про внутрішні розпорядки в державних селах закріплював за їхніми виборними адміністраціями право ухвалювати судові рішення щодо незначущих цивільних справ. Ця норма сформульована так само, як і в Інструкціях 1800–1803 рр. для колоністів: голови мали право «у маловажних між селянами сварках і позовах чинити розправу й примиряти». Цей же закон 1797 р. і деякі інші нормативні акти давали виборним право стягувати покарання за несуттєві вчинки. Зокрема, указ Сенату 24 серпня 1797 р. надавав право волосному голові вирішувати на сході справи про крадіжки, що не перевищували суму 5 крб. [9, 128].

Отже, важливою формою діяльності виборних старшин у колоніях іноземців було судочинство. Виборні адміністрації як органи судочинства мали розглядати дрібні цивільні справи (незначущі майнові суперечки між жителями колонії). З усіх складних питань, що стосувалися сфери судочинства, колоністські старшини були зобов'язані звертатися по роз'яснення до опікунських установ.

1. Сірий М. І. Судочинство / М. І. Сірий, В. М. Тертишник // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2003. – Т. 5: П – С. – С. 718 719.

2. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи // Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1857. – Т. 12. – Ч. 2. – С. 1 100.

3. Инструкция, по которой все новопоселенные иностранцы поступать должны, с показанием, каковыя преступления зависяют от главного правительства, то есть Канцелярии опекунов иностранных и ее конторы, и что оставляется внутреннему разбирательству их начальникам // Варшавские университетские известия. – 1913. – № 9. – Приложение. – С. I XLIV.

4. Инструкция Конторе опекунов Новороссийских иностранных поселенцев, 26 июля 1800 г. // Немцы в истории России : Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917. – М. : МФД : Материк, 2006. – С. 93 95.

5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 134 Контора опікунства Новоросійських іноземних поселенців (1781–1818) та Катеринославська контора іноземних поселенців (1818–1857). Спр. 43. Докладные регистры (журнал) с кратким содержанием рассмотренных в

Конторе дел по расселению колонистов, Т. 3: 1.03. – 29.03. 1801 г., 57 арк.

6. Громыко М. М. Территориальная крестьянская община Сибири (30-е гг. XVIII – 60-е гг. XIX в.) / М. М. Громыко // Крестьянская община в Сибири XVII – начала XX в. – Новосибирск : изд-во «Наука» Сибирское отделение, 1977. – С. 33–103.

7. Миненко Н. А. Традиционные формы расследования и суда у русских крестьян Западной Сибири в XVIII – первой половине XIX в. / Н. А. Миненко // Советская этнография. – 1980. – № 5. – С. 21–33.

8. Балагуров Я. А. Приписные крестьяне Карелии в XVIII–XIX вв. / Я. А. Балагуров. – Петрозаводск : Карельское книжное издательство, 1962. – 352 с.

9. Хайрутдинов Р. Р. Управление государственной деревней Казанской губернии (конец XVIII – первая треть XIX в.) / Р. Р. Хайрутдинов. – Казань : изд-во Института истории АН Республики Татарстан, 2002. – 224 с.

Б. В. Малиновський

ПОЧАТОК ПЕРЕГОВОРІВ ПРО НАДАННЯ ЦЕНТРАЛЬНИМИ ДЕРЖАВАМИ ВІЙСЬКОВОЇ ДОПОМОГИ УНР (БРЕСТ-ЛИТОВСЬК, ЛЮТИЙ 1918 Р.)

Статтю присвячено початковому етапові переговорів у Брест-Литовську щодо надання Німеччиною й Австро-Угорщиною військової допомоги УНР (лютий 1918 р.). Обговорювали можливість посилити армію УНР, приєднавши до неї Легіон українських січових стрільців і сформовані в Німеччині та Австро-Угорщині частини з українців – військовополонених. Також було порушене питання про введення в УНР власне німецьких і австро-угорських військ.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Німеччина, Австро-Угорщина, Брестський мир, військова допомога, Перша світова війна.

The article is devoted to the initial phase of negotiation in Brest-Litovsk about giving military assistance to the Ukrainian People's Republic by Germany and Austro-Hungary (February, 1918). Possibility to strengthen the UPR army by adding the Legion of Ukrainian Sich Riflemen and units of Ukrainian prisoners of war formed in Hungary and Austro-Hungary is discussed. The question of arrival of German and Hungarian troops in the UPR is touched upon.

Key words: Ukrainian People's Republic, Germany, Austria-Hungary, Brest Peace, military aid, World War I.

На переговорах у Брест-Литовську «питання про збройну допомогу поставлене було не зовсім ясно», про це писав у своєму нарисі історії революції в Україні Д. Дорошенко [1, 97]. Чого саме прагнула українська сторона, розпочинаючи переговори про військову підтримку? Яка форма підтримки влаштовувала уряд УНР? Пропонована розвідка є спробою знайти відповіді на ці запитання. Окремлену тему раніше спеціально не вивчали, хоч перебіг переговорів про введення в УНР військ Центральних держав неодноразово висвітлювали в науковій літературі [2, 267–273; 3, 83–101; 4, 93–96; 5, 105–110; 6, 63–66].

Рішення звернутися до Центральних держав по військову допомогу було ухвалене вищими посадовцями УНР, імовірно, наприкінці січня 1918 р., коли до Києва наближалися загони більшовиків. Певно, ініціатива належала голові Центральної Ради М. Грушевському [2, 267]. Принаймні, він активно підтримував це рішення [7, 36], переконував незгодних

у керівництві УНР. Так, начальник штабу Київського військового округу О. Греків став свідком суперечки з цього приводу між М. Грушевським і представниками командування армії УНР. У суперечці С. Петлюри та командувача округу М. Шинкаря, які пропонували покладатися лише на власні сили, Грушевський доводив, що без сприяння союзників українська держава встояти не зможе. «Ясно було, що він розумів під тим німців, але не називав їх», – писав у спогадах О. Греків [8, 24].

Складно з'ясувати, яку форму допомоги вважали бажаною очільники УНР. Очевидно, про введення в Україну власне німецьких та / або австро-угорських військ спершу не йшлося. Точніше, таку можливість не відкидали, але розглядали її як крайній засіб. М. Грушевський зазначав: «З різних поглядів це не була приємна перспектива. Можна було наперед знати, що вступ німецьких військ на Україну дасть привід до агітації проти Центральної Ради з різних сторін, може викликати тривогу і невдоволення серед широких кіл людності, серед селянства – цієї головної підстави української державності» [7, 36].

З огляду на такі міркування більш прийнятним здавався інший варіант – домовитися з керівництвом Центральних держав про формування підрозділів із вояків – українців, яких утримували в австро-угорських і німецьких таборах для військовополонених. Загалом планували залучити до 30 тис. вояків [1, 97], однак цей план також мав вади. По-перше, становила сумнів надійність нових військ: було невідомо, чи погодяться колишні полонені битися за УНР і чи вони взагалі будуть згодні (і здатні) воювати. По-друге, могло виникнути тертя між рядовими й офіцерами, які в полоні перебували в різних таборах. Нарешті, залишалося без відповіді основне запитання: «Як скоро можуть бути ці частини зорганізовані і чи досить буде цих частин для піддержання ладу на Україні» [9, 206].

Крім колишніх полонених, на захист УНР зі згоди австро-угорського командування мали стати частини з українців на австро-угорській службі, насамперед Легіон українських січових стрільців [9, 211–212].

Узяти участь у переговорах про створення частин із військовополонених погодився член президії Співки визволення України О. Скоропис-Йолтуховський, який у січні 1918 р. перебував у Києві. Коли він вирушав до Бреста, М. Грушевський і міністр судових справ УНР М. Ткаченко дали йому доручення «добиватись у німців дозволу на негайне формування з полонених військових частин, які б йшли рятувати український уряд» [10, 37].

Основну роль у переговорах мали відігравати члени делегації УНР на мирній конференції в Бресті О. Севрюк, М. Любинський і М. Левитський. Перед від'їздом до Бреста вони отримали настанови від М. Грушевського [11, 67; 12, 159–160]. Ішлося про зміст майбутнього мирного договору, а також, очевидно, і про умови надання військової допомоги. О. Севрюк наголошував у спогадах, що можлива участь у воєнних діях в Україні власне австрійських, угорських або німецьких військ не обговорювали: «Про можливість «приятельського» приходу німців на Україну ніколи, оскільки пригадую, до 9-го лютого 1918 р. в делегації не говорилося й ніколи (це я підкреслюю) не було про це мови з австро-німецькими делегатами до заключення миру; не було про це мови й під час нашого побуту в Києві» [12,

159–160]. Очевидно, вказівки М. Грушевського стосувалися лише питання про частини з військовополонених і січових стрільців.

О. Севрюк та М. Любинський виїхали з Києва 29 січня 1918 р. і вранці 1 лютого прибули до Бреста [10, 304]. Під час зупинки у Львові О. Севрюк через В. Панейка передав прохання до галицьких політиків сприяти наданню військової допомоги – «домагатися помочі УСС» [11, 68].

Тим часом становище уряду УНР погіршувалося. Із 28 січня 1918 р. у Києві точилися вуличні бої між прихильниками і противниками Центральної Ради. 5 лютого штурм міста розпочали «армії» Муравйова. Збройні сили УНР загалом нараховували не більше 2 тис. вояків. Сподіватися на прибуття до Києва додаткових сил з інших регіонів України уряду УНР було годі: Південь, Лівобережжя та значну частину Правобережжя контролювали радянські війська [13, 127–172]. 5 лютого 1918 р. голова Ради народних міністрів УНР В. Голубович у телеграмі до членів делегації УНР на переговорах у Бресті підтвердив необхідність військової допомоги [11, 316].

Напередодні підписання мирного договору В. Голубович відвідав Брест і провів нараду з членами делегації УНР. Очевидно, була остаточна домовленість, яким чином і в якій формі українська сторона мала забезпечити собі збройну підтримку [14, 135–136]. Судячи з подальших дій українських дипломатів, вони не мали відразу безпосередньо просити про допомогу, їм доручали спочатку провести попередні консультації, з'ясувати, чи можна взагалі розраховувати на підтримку. Українські представники мали спершу домовлятися не про захист УНР силами німецьких та австро-угорських військ, а про постачання зброї, про створення частин із військовополонених і про переведення до України підрозділів австро-угорської армії з галичан, насамперед Легіону українських січових стрільців.

Церемонія підписання договору про припинення війни між країнами Четвертного союзу та УНР відбулася в ніч із 8 на 9 лютого 1918 р. 9 лютого 1918 р. під натиском радянських військ рештки армії УНР залишили Київ. 9 або 10 лютого 1918 р. («або на перший, або на другий день після підписання мирового договору») [14, 136] українські дипломати в Бресті провели перші консультації з представниками Центральних держав щодо надання військової допомоги. Крім членів делегації УНР О. Севрюка, М. Левитського та М. Любинського, у переговорах із боку УНР брали участь західноукраїнські політики М. Залізняк і П. Плевако, які отримали від української делегації формальні повноваження [14, 136–137].

Під час перших нарад українські дипломати применшували масштаби поразок армії УНР, прагнучи створити в представників Центральних держав враження, що потреба УНР у військовій підтримці хоч і справді існувала, але не була гострою й нагальною. О. Севрюк запевняв австро-угорського представника Ф. Візнера в здатності української армії самотужки здолати наявні в Україні сили більшовиків. Допомога ж з боку Центральних держав начебто була необхідна для того, щоб завадити більшовикам залучити до агресії проти УНР війська, які вивільнялися після виходу Росії зі Світової війни [15, 276].

Представники УНР також спробували зіграти на страхах союзників перед підступами Антанти. О. Севрюк «строого конфіденційно» розповів австрійським дипломатам, що, як стало відомо урядові УНР, більшовики в Україні діяли за наказами французьких і британських агентів. Саме ними, запевняв О. Севрюк, були утворені та на їхні гроші споряджені загони червоних в Україні, які склалися з усілякого наброду, «пропащих, зовсім позбавлених засобів до існування елементів» [15, 276]. Зі слів українського дипломата випливало, що Австро-Угорщина із союзниками, сприяючи звільненню України від радянських військ, зробили б послугу не так українській державі, як самі собі.

Навряд чи українські дипломати вірили в те, що казали своїм партнерам під час переговорів: про міць армії УНР та про вплив Антанти на більшовиків в Україні. Українська сторона сподівалася завдяки цим хитрощам керувати діями партнерів – спонукати їх задовольнити прохання про мілітарну підтримку, зробити це якнайшвидше й водночас утриматися від затвердження завищеної ціни за її надання.

Перші результати переговорів розчаровували. Заявивши, що розгляд таких питань – у компетенції військових, німецькі дипломати в Бресті направили О. Севрюка і його колег до генерала М. Гофмана, начальника штабу головнокомандувача німецького Східного фронту. Гофман, який свого часу сам пропонував набрати війська з полонених, і тепер вважав цю справу здійсненою, але доволі складною [9, 206].

У розмові з Гофманом також було порушене питання про безпосередню військову допомогу – силами німецьких військ. За свідченням М. Залізняка, ідею захоплено не сприйняли: «Генерал Гофман відповів, що це справа незвичайно тяжка, вимагає довгої підготовки, казав навіть, що на зорганізування успішної боротьби проти більшовиків і похід до Києва треба витратити два місяці, пустився в різні технічні і стратегічні міркування» [14, 136].

Перші переговори з австро-угорськими делегатами стосувалися формування підрозділів із полонених і переведення до УНР австро-угорських частин з українським особовим складом. Австро-угорські посадовці виявилися неготові відповісти негайно. Ф. Візнер, який представляв у Бресті дипломатичне відомство Австро-Угорщини, і представник верховного командування майор Е. Глейзе самі нічого не вирішували, єдине, що могли, – передати запит української сторони своєму керівництву. За твердженням Е. Глейзе, підготовка операції мала забрати близько півроку. Його співрозмовникам здалося, що він навмисно представляв справу надзвичайно важкою. М. Залізняк у спогадах не добирав слів: «Показалося, що це або був тупоумний дурень, або мав інструкцію такого з себе удавати» [14, 137]. Насправді ж у своїй доповіді керівництву Е. Глейзе радив виконати прохання уряду УНР [15, 277].

Що ж стосувалось участі у війні на боці УНР власне військ Центральних держав, то в розмові з Ф. Візнером О. Севрюк «характеризував це питання як таке, яке в теперішній час зовсім не актуальне, що в колі членів української делегації могло обговорюватись лише теоретично» [15, 277].

Однак зовсім згодом саме це питання стало основною темою переговорів. 12 лютого 1918 р. Рада народних міністрів УНР ухвалила рішення про те, щоб дозволити «введення німців» у межі УНР. 13 лютого 1918 р. Коронна рада Німецької імперії затвердила рішення верховного командування про проведення наступальної операції на Східному фронті, яка мала охопити й українські терени. Переговори про створення частин із військовополонених і відправлення до УНР січових стрільців тривали, але відійшли на другий план.

Отже, українські дипломати в Брест-Литовську, очевидно, мали інструкції насамперед домовлятися про створення частин із військовополонених і про залучення до бойових дій в Україні австро-угорських частин з українців, зокрема Легіону січових стрільців. Водночас у полі зору перебувала й інша можливість – відправити в Україну власне війська Центральних держав. Перші консультації з представниками цих держав мали дати відповідь на запитання, який із трьох варіантів допомоги (силами військ Центральних держав, підрозділів із полонених або австро-угорських частин із галичан) реалізувати було б простіше, швидше та на найбільш вигідних для УНР умовах. Також попереднє з'ясування мало засвідчити, із ким найкраще мати справу: з урядом Німеччини, чи з урядом Австро-Угорщини, чи з ними обома.

1. Дорошенко Д. И. Война и революция на Украине / Д. И. Дорошенко // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград : Госиздат, 1930. – С. 64–98.
2. Кураев О. О. Политика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрям / О. О. Кураев. – К., 2009. – 456 с.
3. Малиновский Б. В. Военная помощь Центральных держав Украине (переговоры в Бресте, февраль 1918 г.) / Б. В. Малиновский // Вопросы германской истории. – Днепропетровск: РИО ДНУ, 2006. – С. 83–101.
4. Шеставецка Л. В. Проблема надання німецької військової допомоги УНР та її вирішення у Брест-Литовську / Л. В. Шеставецка // Магістеріум. – К., 2001. – Вип. 7: Історичні студії. – С. 93–96.
5. Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918 / О. Федюшин. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 334 с.
6. Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen) / P. Borowsky. – Luebeck, Hamburg, 1970. – 316 s.
7. Грушевський М. С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / М. С. Грушевський. – К., 1992. – 46 с.
8. Греків О. П. Весна 1918 року в Україні / О. П. Греків // За державність : матеріали до історії Війська Українського. – Торонто, 1964. – 36. 10. – С. 23–26.
9. Любинський М. М. Як прийшли німці / М. М. Любинський // Літературно-науковий вісник. – 1918. – № 12. – С. 202–216.
10. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. / Д. І. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – 437 с.
11. Севрюк О. Галичина в Берестейських переговорах / О. Севрюк // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1939 рік. – Львів, 1938. – С. 61–70.
12. Севрюк О. О. Берестейський мир (Уривки із споминів) / О. О. Севрюк // Берестейський мир: Спомини та матеріали. – Л.; К. : Червона Калина, 1928.
13. Тинченко Я. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2009. – 480 с.
14. Залізняк М. К. Моя участь у мирних переговорах в Берестю-Литовському / М. К. Залізняк // Берестейський мир : Спомини та матеріали. – Л.; К. : Червона Калина, 1928.
15. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe / Hgb. von T. Hornykiewicz. – Philadelphia, 1967. – Bd. 2. – 484 s.

Я. М. Мартинюк

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Статтю присвячено дослідженню інституту місцевого самоврядування, що функціонував на Волині в міжвоєнний період. У роботі на підставі аналізу опублікованих та архівних джерел, наукової літератури сільського самоврядування. Описано їхню організаційну структуру, а також окреслено шляхи й методи урядового контролю за їхньою діяльністю.

Ключові слова: Волинське воєводство, територіальне самоврядування, гміна, громада, солтис, повіт.

The article is dedicated to the investigation of the institute of the local self-governing, which functioned in Volyn during the period between wars. Based on the analysis of the published and archival documents, the science literature the research describes the main stages of the self-governing body's foundation. Their organization structure are presented in the article. In the research the ways and methods of the realization of the government's control over self-governing bodies work are investigated.

Key words: Volyn principality, local self-governing, gmina, povit, sejm, community, Soltys, voit.

Пропоноване дослідження стосується того історичного періоду, коли частина західноукраїнських земель, зокрема Західна Волинь, входили до складу Другої Речіпосполитої. Цей порівняно короткий у хронологічному вимірі період надзвичайно насичений різноманітними подіями в економічному, суспільно-політичному, культурному житті краю. Його історію досліджували багато українських і зарубіжних істориків, проте на сьогодні існує низка важливих аспектів історії цього періоду, що потребує більш ґрунтовного розгляду, нових підходів та оцінних суджень щодо аналізу тих чи тих процесів, подій і явищ, діяльності історичних персоналій. Одним із таких аспектів є становлення й функціонування на Волині в окреслений історичний період інституту самоврядування.

Польська історіографія теми – значно багатша [1–12], однак автори переважно не порушують питання українсько-польських відносин у площині самоврядування. Україн недостатньо досліджені особливості урядової політики щодо самоврядних інституцій на теренах Волині. Не стала ще предметом спеціального вивчення й позиції провідних українських політичних партій стосовно органів самоврядування. Донині не з'ясовано й особливостей проведення виборів до рад різних рівнів. Усе це дає підстави вважати, що досліджувана в статті тема є актуальною в науковому аспекті.

Згідно із законодавством Другої Речіпосполитої, сільська гміна була одночасно територіальною одиницею й інституцією самоврядування та діяла на правах юридичної особи [13, 1]. Членами сільської гміни вважали осіб, які народилися на території Речіпосполитої, постійно проживали в гміні принаймні десять місяців і володіли нерухомістю на її території. Особи, які відповідали названим умовам, мали право брати участь у виборах до гмінних самоуправ, користуватися (у разі потреби) майном

гміни та її опікою. До обов'язків члена гміни належали: неухильне виконання рішень і розпоряджень органів гмінного самоврядування, своєчасна сплата необхідних податків, виконання повинностей на користь гміни.

Функції сільської гміни описані в першому розділі цього розпорядження: будівництво на її території й підтримка в належному стані доріг і мостів, водопроводу та каналізації, шкіл і бібліотек, медичних закладів й установ, що провадили доброчинну діяльність. Серед обов'язків сільської гміни також виокремлювали підтримку на місцевому рівні сільського господарства, торгівлі, ремесла й кооперації; охорону громадського здоров'я; піклування про освітній рівень її населення [13, 5].

Керівним і законодавчим органом гміни була рада, а виконавчим – управа. Рада регламентувала правила і способи користування майном гміни, затверджувала її бюджет і зміни в ньому, призначала розмір податків на користь гмінних самоуправ. Окрім цього, рада контролювала діяльність управи сільської гміни, обирала її членів, а також затверджувала штати працівників гміни. До ради входили члени управи сільської гміни й радники. Останніх обирали на три роки. Якщо радника обирали членом управи, він втрачав свій мандат і його місце посідав заступник. Член ради не міг виконувати свої обов'язки, якщо розпочинав правові відносини з гміною як підприємець чи орендар; також не мав права обіймати будь-яку адміністративну посаду.

Засідання гмінної ради вїт скликав раз у квартал, попередньо повідомляючи порядок денний. Крім цього, вїт був зобов'язаний збирати раду на вимогу четвертої частини її членів. Зазвичай, рада проводила відкриті засідання та обов'язково під час обговорення бюджету й фінансових операцій гміни. У разі, коли член ради або його родич були матеріально зацікавленими в обговорюваній на засіданні справі, вони не могли брати участі в її розгляді й голосуванні. Із більшості питань проводили відкрите голосування, однак за бажанням присутніх членів ради та під час виборів могли застосовувати й таємне голосування. Ухвали гмінної ради подавали на затвердження державною адміністрацією. Їх упродовжували в життя, якщо остання протягом двох тижнів із моменту отримання тексту цих рішень не відмовлялася їх затверджувати та не скасовувала.

До компетенції гмінної управи як виконавчого органу належали: підготовка рішень ради сільської гміни, а також опис способів їх виконання; розподіл податків і повинностей згідно з чинним законодавством, розпорядженнями й рішеннями гмінної ради; складання проектів бюджету гміни та перевірка її фінансових рахунків [13, 5]. Ця інституція мала право розпоряджатися майном гміни й проводити його інвентаризацію; призначати працівників органів гмінного самоврядування та надавати їм відпустки; подавати позови до суду й відповідати перед судом у справах самоуправ.

Діяльність управи суворо контролювала рада гміни. Наприклад, кожен член гміни мав право подати скаргу до гмінної ради на роботу як управи, так і окремих її членів. Управа сільської гміни зобов'язана була систематично звітувати перед радою про свою діяльність і діяльність підлеглих установ, про виконання бюджету й стан майна гміни.

Управа сільської гміни складалася з вїта, його заступника й одного лавника, яких обирали на три роки. Обов'язковою умовою для вїта та його заступника було вміння читати й писати польською мовою. Новообраних керівників гмінних самоуправ затверджувала державна адміністрація, а в разі їх відхилення проводили нові вибори. Якщо ж радники знову обирали кандидата, який не отримав схвалення, влада призначала вїта та його заступника самостійно. Призначені виконували свої функції до обрання радниками особи, яка б задовольняла вимоги урядовців. Були випадки, коли рада гміни зволікала з вибором вїта та його заступника. Тоді владні структури, згідно із законодавством, зобов'язували самоуправ провести вибори в призначений термін. Коли вибір не проходив, адміністрація на рік призначала вїта та його заступника [13, 4].

Посада вїта була оплачуваною, розмір платні призначала рада гміни з тією умовою, щоб вона не перевищувала суми, затвердженої державною адміністрацією. Рада могла з фондів гміни призначити платню заступникові вїта й лавнику як членам гмінної управи. На рівні гміни вїт був одночасно головою адміністрації та керівником самоврядування. Як державний службовець він зобов'язаний був виконувати всі розпорядження й накази вищих органів державної влади, забезпечувати охорону громадської безпеки та правопорядку. Вїти були зобов'язані повідомляти власті про злочинців, запобігати бродяжництву й жебрацтву, піклуватися про протипожежну безпеку, охорону здоров'я та добробут населення гміни. Як представник державної адміністрації вїт був наділений і правом застосування карних санкцій щодо правопорушників [14, 42]. Окрім цього, вїт був виконавцем судових вироків, відповідальним за стягнення державних податків і поборів на користь самоврядування.

Як представник гмінного самоуправління вїт від імені гміни вів переговори з установами і приватними особами, виконував рішення управи й ради. До його компетенції належало зберігання гмінної документації, асигнування витрат самоуправ і нагляд за їхньою діяльністю. Вїт мав право самостійно вирішувати всі справи, які належали до сфери діяльності управи, але в такому разі необхідним було схвалення її членів, отримане на найближчому засіданні. Для допомоги вїтові, а також гмінній управі у виконанні своєї роботи в кожній гміні існувала посада гмінного писаря, який працював під безпосереднім керівництвом вїта [15, 1].

Гміна як одиниця самоуправління була поділена на сільські громади. Сільську громаду становило кожне окреме село, колонія, маєток, фільварок чи об'єднані названі частки.

Керівником сільської громади був солтис. Солтиса і його заступника обирали збори сільської громади терміном на один рік [13, 6]. Солтис підпорядковувався безпосередньо вїту. Його основний обов'язок виконання розпоряджень і наказів вїта та рішень громадських зборів, а також співпраця з поліцією. Солтиса вважали представником сільської громади в гміні, він головував на громадських зборах. Участь у них брали всі члени сільської громади (як чоловіки, так і жінки), які досягли 21-річного віку, окрім осіб, позбавлених прав чи обмежених у правах судовим рішенням, а також, що цікаво, членів громади,

які утримували шинки [15, 5]. Солтис скликав збори сільської громади в разі потреби, за дорученням війта та на вимогу десятої частини осіб, які мали право брати в них участь.

Нагляд над гмінами й сільськими громадами проводили: у першій інстанції – повітовий комісар, у другій та останній – окружний комісар. Але після утворення Волинського воєводства наглядові функції перейшли до повітових старост і воєводи. Останній мав право розпуску гмінної ради. Протягом трьох тижнів із моменту розпуску проводили вибори, а новообрані радники обирали управу сільської гміни. До того часу, поки раду не укомплектували в повному складі, її обов'язки виконувала гмінна управа, обмежуючись розв'язанням несуттєвих питань [16, 3].

Державна адміністрація особливо ретельно контролювала бюджет гмінних самоуправ. Вона мала право видавати вказівки й розпорядження щодо способів забезпечення фінансових потреб гміни. У тому випадку, коли рада сільської гміни взагалі не затверджувала бюджет, то останнє слово було за органами державної влади, які доручали його виконання самоуправам [13, 8]. Адміністрація мала право перевіряти виконання бюджетів гмінними самоуправами. Працівників самоврядування з обійманих посад могли звільнити органи державної влади.

Польська адміністрація залишила на Волині чотириступеневу структуру органів місцевого самоврядування, що існувала ще від земської реформи 1864 р. у Росії: громадське, гмінне, повітове й воєводське самоуправління. Це відрізнялося від Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств, де територіальне самоврядування було організоване на основі австрійського законодавства, відповідно до якого структура органів місцевого самоврядування мала триступеневий характер (гмінне, повітове й воєводське).

Аналіз процесу законодавчого та організаційного становлення самоврядування на Волині в міжвоєнний період дає змогу стверджувати, що інститут самоуправління як на цих теренах, так і в цілому в Другій Речіпосполитій мав своєрідний характер. Згідно із законодавством, обсяг його діяльності був надзвичайно великим. Самоуправи для забезпечення найнеобхідніших потреб населення краю були покликані виконувати широке коло завдань. При цьому як виборні інституції вони зобов'язані були зважати на громадську думку. З іншого боку, ціла низка законів, приписів, розпоряджень державної адміністрації обмежували незалежність/суверенність самоуправ, ставили їх у залежність від урядової політики Польщі.

Подібна двозначність самоуправління стала причиною того, що досить важко було знайти рівновагу між цими двома його особливостями. Надання самоуправам переваги громадським інтересам часто суперечило інтересам державної адміністрації; а надмірний вплив останньої призводив до розходження з інтересами населення.

Специфіка територіального самоврядування Волинського воєводства міжвоєнного періоду була зумовлена ще й тією обставиною, що більшість населення краю становили національні меншини польської держави. У містах це були євреї, а на селі –

українці. Отже, перед урядом відразу поставало питання про задоволення польських національних інтересів. З огляду на те, що державна адміністрація Другої Речіпосполитої не була зацікавлена у створенні для так званих східних кресів виняткового права, вона знаходила інші можливості для контролю держави за діяльністю самоуправ. При цьому зникала необхідна рівновага між їхніми адміністративними й самоврядними функціями. Це було не на користь як місцевого населення, так і польської влади та ускладнювало ефективне виконання завдань інституціями самоуправління.

1. Ajnenkiel A. *Polskie Konstytucje* / A. Ajnenkiel. – Warszawa, 1982. – 234 s.
2. Antczak S. *Samorząd miejski Poznania w latach 1919–1933* / S. Antczak // *Kron. M. Pozn.* – 1996. – q 1. – S. 288–300.
3. Chojcecka E. *Śląskie tradycje samorządowe* / E. Chojcecka / *Myśl Protestantka*. – 1997. – q 1. – S. 25–31.
4. Dalecki M. *Ustrój samorządowych władz miejskich Przemysła w latach 1918–1939* / M. Dalecki // *Rocznik Przemysławski*. – 1997. – T. 33. – S. 73–80.
5. Heliasz A. *Ustrój samorządu miejskiego w Galicji i w b. zaborze pruskim u progu II Rzeczypospolitej* / A. Heliasz // *Dzieje Najnowsze*. – 1973. – S. 15–20.
6. Litwin A. *Samorząd w Polsce burżuazyjno–obszarniczej w latach 1918–1939* / A. Litwin. – Warszawa : PWN, 1954. – 263 s.
7. Łuczak A. *Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1939* / A. Łuczak. – Warszawa : PWN, 1973. – 346 s.
8. Łuczak B. *Kształtowanie się samorządu terytorialnego* / A. Łuczak // *Dyrektor Szkolny*. – 1995. – q 12. – S. 2–14.
9. Marczuk J. *Rada Miejska i Magistrat Lublina 1918–1939* / J. Marczuk. – Lublin, 1984. – 125 s.
10. Nartowicz-Kot M. *Oblicze polityczne samorządu miejskiego Łodzi w latach 1919–1939* / M. Nartowicz-Kot // *Rocznik Łódzki*. – T. XXXI. – 1982. – S. 102–103.
11. Siwierski A. *Zakresy zadań realizowanych przez samorządy terytorialne w latach 1918–1990* / A. Siwierski // *Zeszyt Naukowy Ekonomiczny*. – 1994. – Z. 20. – S. 45–53.
12. Szwed R. *Polska Partia Socjalistyczna w wyborach samorządów terytorialnych w latach 1919–1939* / R. Szwed. – Częstochowa, 1993. – 133 s.
13. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. – 1919. – q 21. – Poz. 215. – 1346 s.
14. Ciołkosz A. *Ustawa o wyborze radnych miejskich (Komentarz, przepisy związane, okólniki, wzory)* / A. Ciołkosz. – Kraków, 1938. – 128 s.
15. *Державний архів Волинської області (ДАВО)*. – Ф. 46. – Он. 1. – Спр. 934.
16. *ДАВО*. – Ф. 46. – Он. 1. – Спр. 1108.

3. В. Священко

ПРОБЛЕМА РЕФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО УПРАВЛІННЯ В ПРОЕКТІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті проаналізовано проблему реформування селянського управління в проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Зроблено висновок про те, що другорядні за сутністю поступки суттєво не сприяли інтеграції селян у загальноімперський соціально-правовий простір.

Ключові слова: аграрне питання, Редакційна комісія, селянське управління, сільський схід, волосний схід, волость.

The paper analyzes the reform of governance in peasant agrarian reform project of the Editorial Committee of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire. It was concluded that, in substance, minor concessions were not significantly contribute to the integration of farmers to general social and legal space.

Key words: *agrarian question, Editorial Commission, the peasant management, rural east, east township, parish.*

Розв'язання аграрного питання в Російській імперії на початку ХХ ст. набувало першорядного значення з огляду на ті соціально-економічні, політичні й соціально-психологічні обставини, які склалися в той час. Тому воно перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл, що засвідчує створення урядом різних надзвичайних комісій, які, зазвичай, мали виконувати завдання з перегляду попереднього законодавства про селян відповідно до соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку країни. Ідеться, зокрема, про Редакційну комісію Міністерства внутрішніх справ.

Одне із завдань Редакційної комісії, сформульоване її очільником В. Плеве, стосувалося реформування селянського управління й мало такий зміст: «Зміни, доповнення та узгодження між собою діючих узаконень, що стосуються селянського управління, відповідно до сучасних потреб сільського населення» [1, 107–110].

Окреслена тема опосередковано порушена в працях вітчизняних і зарубіжних учених, що присвячені аграрній політиці Російської імперії на початку ХХ ст. та діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ (В. В. Леонтович [2], М. С. Симонова [3], С. М. Сидельников [4], І. К. Щербакова [5] та ін.). Однак цілісного дослідження запропонованої теми поки що не маємо, тому в межах запропонованої розвідки автор ставить за мету вивчити проблему реформування селянського управління в проєкті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії.

Восени 1903 р. Редакційна комісія завершила роботу над законопроектом аграрної реформи, підготувавши нове Положення про селян. Документ складався із семи частин, серед яких було «Положення про селянське громадське управління» [1, 134].

Автором проєкту перебудови селянського управління став В. Гурко (у той час начальник Земського відділу в Міністерстві внутрішніх справ). Перебуваючи у відрядженні в Курській, Катеринославській і Нижегородській губернії, він виявив низку серйозних недоліків у роботі системи селянського управління [6, 287]. Найсуттєвіший із них полягав у тому, що сільський сход був переобтяжений різноманітними справами, які стосувалися розрізнених за своїм змістом адміністративних, господарських, поліцейських, земельних та інших питань. Часто сільські громади не збігалися за своїм складом із земельними общинами. Одні з них у своєму складі мали кілька земельних общин, інші – лише частину членів якоїсь однієї земельної общини. Траплялися великі села, які до Великої реформи 1861 р. належали різним власникам, а тому складалися з кількох окремих земельних общин і мали кілька сходів. З огляду на це виникала парадоксальна ситуація, за якої був відсутній уповноважений орган, що мав би розглядати справи всього села [7, 3–8].

У зв'язку з цим В. Гурко висловився за вдосконалення чинної системи управління селянами,

вважаючи за доцільне розподілити повноваження сільського сходу. Відповідно до його бачення стосовно покращення ситуації з селянським управлінням, запропоновано ліквідувати адміністративно-господарську одиницю – сільську общину. Замість неї мали створити дві нові: земельну общину й сільську общину. Компетенцію першої структури обмежували справами, пов'язаними зі спільним володінням надільною землею. Сфера повноважень другої була окреслена адміністративно-господарськими функціями [8, 163]. До діяльності керівного органу сільської общини – сільського сходу – планували долучити, окрім селян, представників інших соціальних верств, які проживали на селі.

У такий спосіб, за замислом В. Гурко, у майбутньому могло б сформуватися безстанове місцеве управління [6, 288 зв.]. На наш погляд, ця ідея була цілком конструктивною. Завдяки її реалізації, з одного боку, хоча й повільно, але проходила б інтеграція селян у загальноімперський соціально-правовий простір. З іншого, це сприяло б нівеляції антагонізмів на селі між різними соціальними шарами сільських жителів.

Проєкт також передбачав: 1) порядок розподілу велелюдних та об'єднання малолюдних сільських общин; 2) забезпечення права вільного виходу з общини за умови відмови від користування общинними землями; 3) розв'язання на селянських сходах адміністративних питань і питань землекористування чи землеволодіння; 4) заміну у велелюдних сільських общинах сільських сходів із господарів сходом обраних для розв'язання маловажливих справ; 5) заходи, спрямовані на впорядкування діяльності та складу сільських і волосних сходів; 6) оподаткування мирськими зборами міщан, посадських, ремісників, цеховиків, у яких є майно в межах волості; 7) правила про вибори, проходження служби та звільнення посадових осіб селянського общинного управління; 8) порядок визначення й розверстки мирських повинностей, розпорядження мирським майном і капіталом; 9) визначення 10-тирічного терміну для осіб, які залишили общину, після чого їх позбавляли права володіти землею [9, 247].

Крім іншого, голова Земського відділу Міністерства внутрішніх справ пропонував реорганізувати волосний схід, що мав стати малочисельним. До участі в його роботі залучали обраних від волості делегатів. Суттєво обмежували права земського начальника. За проєктом, його позбавляли права заарештовувати волосного старшину. Уперше в практиці імператорської Росії посаду волосного старшини повинні були оплачувати. До того ж виборним від сільських общин, волосним і сільським писарям, волосним старшинам, сільським старостам та збірникам податків за трирічний бездоганний стаж роботи на посадах гарантували звільнення від тілесного покарання [9, 230–231].

Передбачено укрупнення волості через злиття дрібних в одну одиницю. У майбутньому такі укрупнені волості мали стати основою для дрібної земської одиниці. Планували також чітко окреслити кордони волості, зважаючи на кордони всіх земель, що входили до складу волості. Це було справжньою новинкою в системі територіально-адміністративного поділу Російської імперії. До складу волості мали входити всі сільські общини, розташовані в її межах, а також усі селяни, які володіли в общинах нерухомим майном. Також соціальний склад волості

розширювали завдяки зарахуванню до неї міщан, посадських, ремісників, цеховиків, що, як і селяни в межах общини, яка входила до складу волості, володіли нерухомою власністю, незалежно від постійного місця проживання [8, 201].

Проект В. Гурко мав компромісний характер. З одного боку, це можна вважати позитивом, оскільки в такий спосіб його автор намагався певною мірою представити інтереси як консерваторів, так і лібералів. З іншого – В. Гурко наразив себе на серйозні неприємності: його критикували і ліберали, і консерватори. Перші за малу поступливість, другі – за поступливість загалом. Долю проекту вирішило особисте втручання В. Плеве, який його підтримав [10, 102 зв., 106 зв.-107, 109 зв.].

Тогочасна громадськість, преса пильно стежили за результатами роботи Редакційної комісії, публічно їх коментуючи. Так, наприклад, ліберально налаштована преса, зокрема «Вісник права», критикувала проект В. Гурко, звинувачуючи автора в непослідовності обстоювання принципу всестановості. Свою критику ліберали будували на суперечності, уміщеній у проекті стосовно визнання волості суцільною одиницею та обмеження складу колишніх податних станів. У статті зазначено, що сучасне життя «вимагає нові форми, а замість них проект комісії містить лише дріб'язкові доповнення» [11].

Критики зазнавали й суперечності, наявні в змісті положень пояснювальної записки та власне проекту В. Гурко. Насамперед йшлося про таку фразу пояснювальної записки: «...Ті інтереси справи, які доручаються волосним общинам, є інтересами общинного господарства та правління; у цьому сенсі волосна організація має певні риси земської організації, а тому належність до волосних общин має визначатися наявністю власності на майно у межах волості» [9, 205]. Дописувачі ліберального «Вісника Європи» акцентували увагу на тому, що з цього можна зробити один логічно обґрунтований висновок: «...волость ... повинна бути всестанова, однак Редакційна комісія, не пояснюючи нічого, обмежує склад общини особами податних станів» [12].

В одній зі статей, опублікованих у «Новому часі», зауважено, що «у народі формуються паростки нищівного соціалізму, оскільки умови та порядки общинного побуту передбачають існування лише общинної власності, а не індивідуальної». «Російське багатство» безапеляційно стверджувало, що проект нового Положення спрямований на штучне розширення селян, збереження общини [13, 29].

В. Розенберг, докладно аналізуючи проект нового Положення в частині, що стосувалася волості, однозначно розкритикував його авторів. Під сумнів був поставлений наріжний камінь ідеологічної змістової проекту нового Положення – «адміністративна опіка над закладами общинного управління». За його словами, «помилковість основного начала ... чітко простежується в логіці його викладу». Передбачувану проектом «волость», на його думку, не можна назвати селянською. «Швидше за все, – підсумовував дослідник, – вона заслуговує на те, щоб її називали кріпосною або підначальною, тобто такою, що не самоуправляється, а нею керує начальствующий над нею представник повітової адміністрації» [14, 315, 325, 328].

Підсумовуючи, констатуємо, що впродовж порівняно короткого терміну на розсуд імператора, урядовців, громадськості Редакційна комісія

Міністерства внутрішніх справ запропонувала проект нового Положення про селян, де посутня увага зосереджена на реформуванні селянського управління. У проекті запропоновано вдосконалити чинну систему управління селянами через розподіл повноважень сільського сходу; передбачено укрупнення волості завдяки злиттю дрібних в одну одиницю; заплановано також чітке окреслення кордонів волості, розширення її соціального складу.

Проект мав компромісний характер, ліберали критикували його за малу поступливість, а консерватори – за поступливість загалом. На наш погляд, ідейно-змістове наповнення проекту законодавства про селян повністю відобразило назву інституції, що його розробила. У ньому не було нічого нового, лише редакція аграрного законодавства 1880-х – 1890-х рр. Другорядні за сутністю поступки суттєво не сприяли інтеграції селян у загальноімперський соціально-правовий простір. Не наважившись із селян зробити повноцінного суб'єкта соціально-правового поля, політична еліта Російської імперії позбавила себе надійного союзника – селянства, яке становило 2/3 тогочасного російсько-імперського соціуму. Ставка на консервацію селян своїм результатом мала зворотний ефект – їхню політизацію антимонархічного забарвлення. Саме тому ті, кому відводили місію бути оплотом імперії, перетворилися на її опозиціонерів.

1. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1291. – Оп. 122. – Спр. 70. – Ч. 1. – 04.06.1910. – 27.02.1910. – 271 Арк.

2. Леонтович В. В. История либерализма в России 1762–1914 / В. В. Леонтович. – М.: Русский путь, Полиграфресурсы, 1995. – 550 с.

3. Симонова М. С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции / М. С. Симонова. – М.: Наука, 1987. – 254 с.

4. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С. М. Сидельников. – М.: изд-во Московского университета, 1980. – 289 с.

5. Щербакова И. К. Особое Совецание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902–1905 гг.): диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Щербакова Ирина Константиновна; Московский государственный педагогический университет. М., 2003. – 282 с.

6. РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 101. – 25.11.1904. – 09.02.1905. – 611 Арк.

7. Протокол № 1 // Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности: Протоколы по крестьянскому делу. – СПб., 1904. – 450 с.

8. Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого: правительство и общественность в царствовании Николая II в изображении современника / В. И. Гурко. – М.: Новое лит. обозрение, 2000. – 808 с.

9. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: в 6-ти т. – СПб., 1903. – Т. II. – 263 с.

10. РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 122. – Спр. 70. – Ч. 2. – 125 Арк.

11. Вестник права. – 1904. – № 2.

12. Вестник Европы. – 1904. – № 2.

13. Отзывы печати на труды Редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах. – СПб., 1905. – 360 с.

14. Розенберг В. Проекты Редакционной комиссии по пересмотру законодательства о крестьянах / В. Розенберг // Очерки по крестьянскому вопросу: собрание статей под ред. А. А. Мануилова. – М., 1905. – С. 311–328.

В. А. Сливенко

**ЗАХОДИ БОРОТЬБИ ЗІ СЛУЖБОВОЮ
ЗЛОЧИННІСТЮ В ОРГАНАХ МІЛІЦІЇ УСРР
У 1920 РР.**

Статтю присвячено аналізу маловивченого аспекту організації правоохоронної системи УСРР у 1920 рр. На основі широкого кола джерел схарактеризовано заходи боротьби зі службовою злочинністю в період становлення робітничо-селянської міліції.

Ключові слова: міліція, службова злочинність, правоохоронна діяльність, правові норми.

The article is devoted to the analysis of unknown period of law enforcement organizations of Soviet Ukraine in the 1920's. Based on many research author describes aspects of combating of malfeasance during the organization of national police.

Key words: police, malfeasance, law enforcement, legal norms.

Викорінити службову злочинність поки що не вдалося в жодній країні світу. Особливо актуальним для нашої держави це питання стає сьогодні, коли розпочався новий етап реформування правоохоронних органів. Основною метою перетворень має стати вдосконалення системи та структури органів внутрішніх справ, критичне переосмислення їхніх функцій і повноважень, а також упровадження нової ідеології взаємин із населенням на засадах пріоритетності прав та інтересів людини.

Зазначена тема загалом привертає увагу багатьох дослідників, однак деякі аспекти функціонування правоохоронної системи в умовах соціальних перетворень донині недостатньо вивчені.

Окремі питання аналізу провадження правоохоронної діяльності в досліджуваній період запропоновано в роботах В. М. Алтуєва, Д. В. Галкіна, Ю. Ф. Кравченка, О. А. Мартиненка, П. П. Михайленка, О. І. Олійника.

Метою цього дослідження є аналіз методів і правових підстав боротьби з посадовою злочинністю в правоохоронній системі в період становлення радянського режиму. Обрання теми зумовлене тим, що для успішного реформування правоохоронних органів, підвищення ефективності їхньої діяльності, утвердження чітких принципів взаємодії з місцевими органами влади та населенням суттєву допомогу може надати історичний досвід, який дасть змогу уникнути помилок минулого та зважити на позитивні напрацювання.

Створення правоохоронних органів нової формації відбувалося у складних умовах. Відповідно до марксистської теорії більшовиків, після перемоги пролетарської революції ліквідації підлягали насамперед царська армія й поліція, їхні функції передавали озброєному народові. Сутність діяльності Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), організованого в 1917 р., неодноразово перетворювалася зі змінами в поглядах політиків на зміст правоохоронної діяльності. Апарат НКВС не раз реформували, що не завжди призводило до поліпшення роботи його підрозділів на місцях. Дискусія в радянському керівництві до 1924 р. ставила під сумнів доцільність існування НКВС, пропонуючи розформування «зайвого» силового відомства й

передання його функцій Народному комісаріатові юстиції (НКЮ) та Державному політичному управлінню (ДПУ) [1, 94].

У таких непростих умовах керівництву НКВС треба було розв'язувати й менш глобальні, але не менш важливі завдання з боротьби зі службовою злочинністю, стрімке зростання якої в умовах Громадянської війни та військової інтервенції мали для влади вкрай негативні наслідки.

Завдання комплектування міліції було розв'язане через призов до лав міліції всіх охочих робітників і селян. Ставлячись до представників інших соціальних верств як до потенційних ворогів радянської влади, керівництво НКВС суворо стежило за тим, щоб кількість вихідців із буржуазного класу не перевищувала в середньому 11-12 % від усього особового складу [2, 217]. Замість залучення «старих фахівців» почали проводити політику їх виявлення та звільнення з міліції (т. зв. «чистки»). Як результат загальна кількість службовців колишньої поліції стала мізерною. У кримінальному розшуку Катеринослава, наприклад, у 1922 р. із 93 співробітників тільки двоє раніше служили в поліції [3, 49]. Такий метод комплектування кадрів завдав нищівного удару стану внутрішньої дисципліни в усій правоохоронній системі республіки. Загальна чисельність співробітників міліції в 1919-1920 рр. в УСРР досягла 200 тис. осіб, причому міліціонери являли собою здебільшого «натовп людей, абсолютно недисциплінованих, ненавчених, без кваліфікованого командного складу» [4, 70]. Унаслідок такої кадрової політики виник найбільший за всю історію існування вітчизняних органів правопорядку спалах службової злочинності, що досягла катастрофічних розмірів.

Серед правопорушень, які існували на той час в органах внутрішніх справ, найбільшого поширення набули хабарництво, брутальність, незаконні методи проведення обшуків, арештів і допитів. Саме проти них і були спрямовані основні зусилля керівництва НКВС, причому хабарництво було основним «бичем» не тільки міліції, а й усіх державних органів. Причинами того стали недосконалість системи державного управління в період непу та матеріальна незабезпеченість співробітників. Так, у 1923 р. керівництво НКВС розробило інструкцію для боротьби з хабарництвом, де зазначено, що в міліції це ганебне явище найбільш поширене: в органах постачання; паспортних столах; районах, які обслуговують базари; серед дільничних; у підвідділах з адміністративних покарань [5, 193]. У діях оперативного складу і слідчих помітні наслідки «воєнного комунізму», коли мета виправдовувала засоби, а всездозволеність була нормою в боротьбі зі злочинністю. Архівні матеріали того періоду містять численні вказівки керівників міліційних підрозділів щодо необхідності уважного й увічливого ставлення до громадян, недопущення в поведінці співробітників брутальності, «чванства» і пихатості [6, 173].

Ступінь поширення посадових правопорушень серед співробітників міліції того часу засвідчують архівні матеріали. Так, у Першотравневому повіті Одеської губернії, у другому кварталі 1921 р. зареєстровано 184 злочини, які скоїли місцеві жителі, і 114 злочинів, скоєних міліціонерами, тобто службова злочинність правоохоронців становила 62 % від загальнокримінальної [7, 84]. Серед посадових

злочинів у Запорізькій міліції в 1921 р. домінували: перевищення влади (37 %), хабарництво (21 %), грабежі (9 %) і вбивства (5 %) [8, 26]. У Харківській губерній міліції в 1921 р. переважали невиконання службових обов'язків (66,4 %), службова недбалість (10,5 %), пияцтво (6,9 %) [3, 64].

Під час спеціального опитування, проведеного начальником Головного управління міліції УСРР К. Федоровим у березні 1922 р., жоден із голів губвиконкомів не міг поручитися за те, що місцева міліція благонадійна та не поверне зброю проти радянської влади [3, 97]. Тільки завдяки екстремним і жорстким заходам вдалося стабілізувати, а потім поступово знизити рівень правопорушень у міліції.

Одним із вирішальних чинників, який допоміг зберегти нові органи внутрішніх справ як керовану силу, стала її переорієнтація на військову модель. Так, 4 серпня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У, схваливши ідею тимчасового приєднання міліції до РСЧА, запропонувало народному комісарові внутрішніх справ України М. О. Скрипнику й командувачеві збройних сил України та Криму, заступнику голови Раднаркому України М. В. Фрунзе розробити, конкретизувати й узгодити питання про воєнізацію міліції [9, 82]. 12 серпня 1921 р. РНК УСРР ухвалив постанову «Про тимчасову передачу міліції в підпорядкованість військовому командуванню України». Згідно з цією постановою головне командування збройних сил України зобов'язували протягом п'яти місяців «провести військове навчання, озброєння, поповнення кадрів командним персоналом, поповнення всіх видів оснащення міліції УСРР» [1, 86.]. При цьому міліція мала набути ознак армійської структури через реорганізацію своїх бойових одиниць у полки, батальйони, роти і взводи на кшталт РСЧА. Військовому відомству доручали вжити заходів, спрямованих на організаційне зміцнення міліції, підвищення її бойової та ідейно-політичної підготовки [9, 83]. Результати воєнізації правоохоронці оцінювали позитивно – у міліціонерів прокинувся інтерес до служби, з'явилося почуття обов'язку й відповідальності, спільності інтересів і внутрішня згуртованість.

Також на зміцнення дисципліни ефективно вплинуло введення позитивних стимулів заохочення співробітників і посилення контролю за діяльністю підрозділів. За військовим зразком були введені заохочення за зразкове виконання службових обов'язків: подяка, додаткова чергова відпустка, грошова винагорода та державні відзнаки [6, 94]. Стан дисципліни й дотримання законності в підрозділах міліції контролювали за допомогою «зовнішніх» і «внутрішніх» інстанцій. До перших зараховували прокуратуру, суди, ДПУ та органи місцевого самоврядування. Функції «внутрішніх» контрольних органів виконували спеціальні підвідділи НКВС із нагляду за станом дисципліни. За вчинені злочини міліціонери несли кримінальну відповідальність на рівних підставах з усіма громадянами.

Не маючи повного контролю за станом справ на місцях, керівництво НКВС у перші роки радянської влади було вимушене звертатися до такого специфічного феномену радянського періоду, як «чистки» (кампанії з масової перевірки та звільнення своїх співробітників для тимчасової стабілізації дисципліни). Першою «чисткою» в українській міліції

стала кампанія 1921 р. зі звільнення від «темного елементу, шкурників, хабарників, спекулянтів та інших злочинців, які своїми діями дискредитують органи». У 1923 р. почалася велика всеукраїнська «чистка» міліції з радикальним скороченням штатів, унаслідок фінансових труднощів радянської держави, після якої чисельність особового складу скоротилася більше ніж у 10 разів [4, 61]. Завдяки масовому скороченню штатів міліція стала більш керованою, однак поліпшення її працездатності не відбулося через майже повну відсутність професіоналізму та досвіду.

Крім «чисток», увагу керівництва республіки привернуло найбільш актуальне питання – матеріальне становище правоохоронців. Заробітна плата та продовольчі пайки видавали несвоєчасно. Багато міліціонерів не мали службового обмундирування й навіть білизни. Про це, наприклад, повідомляли Головному управлінню міліції України з Першотравневого повіту Миколаївської губернії, Криворізького повіту Катеринославської губернії та інших місць у 1921 р. [10, 43]. Жахливе становище з матеріальним забезпеченням співробітників констатували й у звіті про діяльність Головного управління міліції УСРР за 1921 р.: «... в усіх губерніях міліція одягнута на 15-25 %, взута – на 10-15 %, забезпечена білизною – на 20-35 %» [3, 14]. Заборгованість держави з грошового забезпечення міліціонерів тільки за 1922 р. становила близько 500 млрд. крб. Подекуди співробітники не отримували заробітну плату сім місяців [2, 217]. У такій ситуації навіть проведена всеукраїнська «чистка» органів міліції не змогла стримати поширення хабарництва та плінності кадрів серед особового складу.

Після утворення СРСР і введення твердої внутрішньої валюти заробітна плата співробітників міліції стала поступово збільшуватися. У 1924 р. був затверджений мінімальний рівень зарплат для командного складу міліції, а протягом 1925–1926 рр. майже вдвічі збільшили зарплату молодшим міліціонерам. Із 1931 р. для працівників міліції були призначені періодичні надбавки до заробітної плати за «вслугу років» [6, 102].

Позитивно вплинуло на зниження рівня посадових правопорушень у міліції і створення основ професійної етики, покликаної втілити моральні вимоги суспільства до правоохоронної діяльності нової держави. У документах того періоду наголошено: «Міліція своїм зразковим служінням інтересам трудящих на підставі суворості і справедливої пролетарської законності повинна довести, що вона не схожа на царську поліцію, в середовищі якої процвітало хабарництво, беззаконня і свавілля, а також повна відсутність поваги до особистості людини. У населення поняття про міліціонера, як про стража особистої і майнової безпеки, має бути обов'язково пов'язане тільки з чесністю, справедливістю, законністю, ввічливістю та іншими кращими якостями бездоганних людей» [4, 73].

Формуванню належного рівня дисципліни в підрозділах було покликане сприяти вдосконалення системи професійної підготовки, що до 1924 р. перебувала в неналежному стані. Для цього створили Всеукраїнську школу командного складу міліції й розшуку. Склад курсантів формувався лише з осіб командного складу, які мають стаж роботи не менше від одного року, при цьому більшість курсантів були

членами партії. Випускники, за своїми теоретичними знаннями, були цілком готові до практичної роботи [2, 245].

Результатом проведених заходів стало суттєве зниження до кінця 1920 рр. кількості службових злочинів у міліції як в абсолютних цифрах, так і у відсотковому співвідношенні [5, 150]. Велика частка розслідувань посадових правопорушень «через невелику значущість» закінчувалася накладенням дисциплінарних стягнень.

Отже, реформування органів внутрішніх справ протягом 1920-х рр. сприяло переважно розв'язанню проблеми посадової злочинності в діяльності міліції. Однак службова дисципліна правоохоронців все ж мала відчутні недоліки з огляду на недостатню визначеність їхнього правового статусу, низький рівень професійної та загальноосвітньої підготовки, незадовільне матеріально-побутове забезпечення.

1. Галкін Д. В. Організаційно-структурна побудова міліції УСРР у 1918–1934 роках : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Галкін Дмитро Вікторович ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 211 с.
2. Михайленко П. П. Історія міліції України у документах

і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Генеза, 1997. – Т. 1: 1917–1925. – 504 с.

3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 1881. Доповідь про діяльність міліції України, 1923 р. – 152 арк.

4. Кравченко Ю. Ф. Міліція України / Ю. Ф. Кравченко. – К. : Генеза, 1999. – 432 с.

5. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Олійник Олександр Іванович ; Університет внутрішніх справ. – Х., 2000. – 213 с.

6. Мартыненко О. А. Историко-криминологический анализ становления системы предупреждения правонарушений в деятельности ОВД Украины (1880–1936 гг.): учебное пособие / О. А. Мартыненко. – Х., 2002. – 231 с.

7. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-1774. – Оп. 1. – Спр. 569. Довідки про події, 1921–1922 рр. – 113 арк.

8. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-641. – Оп. 1. – Спр. 10. Доповіді про діяльність міліції, 1921 р. – 146 арк.

9. Алтуєв В. М. Організаційне зміцнення та підвищення бойової готовності міліції та кримінального розшуку УСРР / В. М. Алтуєв // Науковий вісник ДДУВС. – 2003. – № 2 (11). – С. 81–92.

10. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-407. – Оп. 1. – Спр. 24. Доповіді про діяльність, 1921–1922 рр. – 170 арк.

Особливості аграрного розвитку у 40-80-х рр. XX ст.

Т. Д. Булах, А. Г. Морозов

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОЇ КІНОМЕРЕЖІ В ДОБУ «ВІДЛИГИ» (НА ПРИКЛАДІ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР)

Досліджено становлення та розвиток сільської кіномережі, проаналізовано стан кінообслуговування сільського населення центральних областей Української РСР, методи керівництва кінофікацією та пропагандою, проаналізовано недоліки у роботі сільського кінопрокату.

Ключові слова: доба «відлиги», «кінофікація», «пропаганда».

This article researches the establishment and development of the rural cinematographic network and analyses the state of cinematographic services for the population of the central USSR regions, methods of its management and propaganda and the drawbacks in the work of the rural film services.

Author show the dynamics of the cinematographic coverage of rural areas and the attitude of peasants/villagers to it. The article also analyses the popular back then repertoire plans of the rural cinematograph.

Key words: Khrushchev-thaw (dütente), cinematograph, propaganda, film services, mobile cinema units.

У системі культурно-освітньої роботи у радянські часи кіно завжди посідало важливе місце як дієвий пізнавально-виховний засіб та форма дозвілля сільського населення. Та насамперед, державно-партійними органами кіно розглядалося як дієвий засіб агітаційно-пропагандистського інформування широких верств сільського населення в дусі пануючої ідеології. У добу «відлиги», коли було поліпшено життя селян, значно зросла увага партійно-державного керівництва до кінофікації села. У такий спосіб влада прагнула посилити свій вплив на маси та продемонструвати успіхи у вирішенні соціальних проблем селянства. Процес кінофікації села був доволі динамічним, однак непозбавлений проблем та недоліків.

Окремі аспекти обраної нами для вивчення теми відображено у вітчизняній історіографії [1-7]. Водночас розвиток сільської кіномережі у центральних областях УРСР у роки «відлиги» до тепер не став об'єктом спеціального вивчення.

Автори статті ставлять за мету розкрити цей маловідомий епізод із історії кінофікації українського села у роки «відлиги».

У повоєнний період відвідування сільських кіносеансів перетворилося на один із найпоширеніших видів дозвілля на селі. При клубах працювали як стаціонарні, так і пересувні державні кіноустановки. Партійне керівництво покладало на кінематограф важливе завдання ідеологічного виховання українського селянства. Кіно вважалося одним із важливих засобів пропаганди комуністичних ідей та

радянського способу життя. Як зазначав М. Хрущов, «по мірі впливу на почуття та розум людей, по охопленню широких мас народу нічого не може зрівнятися з кіномистецтвом» [8].

XX з'їзд КПРС у своїх рішеннях вважав за потрібне, «враховуючи значення кіно як найбільш масове мистецтво», вжити заходів для збільшення та розширення кіномережі. Перед кінематографом було поставлено завдання сприяти «найшвидшій побудові комунізму». Засобами кіно населення мало інформуватися про успіхи в економічному, соціальному та культурному розвитку країни. Завдяки кіно здійснювався активний вплив на ідейно-моральне становлення та розвиток молодих громадян, виховувалася в них лояльність до пануючої ідеології.

Враховуючи таку мету, розвиток кіномережі у добу «відлиги» мав забезпечувати цілеспрямоване використання можливостей з метою морального, естетичного та військово-патріотичного виховання; організацію широкого показу населенню кращих кінофільмів; створення сприятливих умов для демонстрацій кінофільмів у сільській місцевості. Кіно прагнули використовувати як потужний засіб пропаганди впровадження досягнень агробіологічної науки, передового досвіду в сільськогосподарське виробництво. Також кіно визнавалося засобом виховання трудящих у дусі комунізму та мобілізації «трудівників села» на виконання завдань, поставлених партією та урядом.

Загалом у роки «відлиги» спостерігається позитивна динаміка розвитку кіномережі. Для кращого обслуговування працівників колгоспів у весняно-літній період у селах будували літні кіномайданчики за рахунок місцевих коштів [9, 11]. Так, якщо на кінець 1953 р. за даними І. Романюка, на селі працювало 5697 кіноустановок, що в середньому становило одну пересувку на 3-4 населені пункти [281, 196], то на кінець 1956 р. ця цифра зросла до 7400 [10, 464]. У 1959 р. забезпеченість сільських клубів кіноустаткуванням ще покращилася і майже в кожному другому клубі була в наявності стаціонарна кіноапаратура [5, 227].

Проте на досягнутих показниках не зупинялися й кіномережа на селі продовжувала зростати й на початку 1960-х рр. Так, у Черкаській області у 1960 р. в кожному районі працювали 1-2 пересувні кіноустановки, обладнані вузькоплівковою кіноапаратурою. Вони обслуговували трудівників тваринницьких ферм безпосередньо за місцем їх

роботи [9, 11]. На тій же Черкащині за 5 місяців 1960 р. 26 таких пересувних кіноустановок провели 4128 кіносеансів, відповідало понад 40 тис. глядачів. На виконання спеціальної Постанови Ради Міністрів УРСР «Про прискорення кінофікації сільської місцевості» у 1960 р., наприклад, у Черкаській області було введено в дію 121 сільську стаціонарну кіноустановку, широкоекранні кінотеатри та 15 літніх кіномайданчиків [9, 7]. На 1961 р. стаціонарних кіноустановок в усіх сільських клубах України вже нараховувалося 12844 одиниць [11, 1]. З того часу кінофільми могло переглядати набагато більше населення.

На початку 1960-х рр. понад 90 % кіноустановок державної кіномережі працювали саме в сільській місцевості. Так, у Черкаській області з 585 кіноустановок на 1 червня 1960 р. 537 працювало саме у сільській місцевості [9, 38]. Серед більшості селян кіносеанси були дуже популярними, адже це була можливість залучитися до великого мистецтва та й просто відпочити від звичайних проблем [7, 173].

Оскільки кінофікація перебувала у системі пропаганди, широко практикувалися тематичні покази радянських кінокартин, тематичні фестивалі, зокрема сільськогосподарських фільмів, огляди-конкурси аматорських фільмів, кінолекторії тощо.

Особливу увагу радянське керівництво звертало на демонстрацію у селах науково-популярних та документальних кінофільмів, що пропагували досягнення радянської науки, техніки і культури. Наприклад, такі хроніко-документальні та науково-популярні фільми демонструвалися для селян Черкащини у 1961 р.: «Новости дня» (Московська кіностудія), «Новини сільського господарства України», «Один на сто», «Двоє на великому полі», «Євгеній Долинюк», «Ярослав Чиж», «З досвіду українських буряководів», «Наземное силосование», «Сільські винахідники», «Створимо міцну кормову базу», «Рослині білки», «Мала механізація в тваринництві», «Збільшуємо виробництво гречки», «Автомашина і сільське господарство», «Бджоли та врожай», «Профілактика захворювання птиці», «Механізація свиноферм», «Хліб семирічки» (Українська кіностудія) [12, 7].

Фільми у сільські клуби надходили із районного кінопрокату відповідно до репертуарного плану, який узгоджувався між сільським кіномеханіком і кінопрокатом. З метою залучення більшої кількості кіноглядачів, завідувач клубом чи кіномеханік ознайомлювали селян із планом показу фільмів, написаним власноруч, який зазвичай вивішували на дошці оголошень [7, 173]. Населення села пильнувало за оголошеннями про показ фільмів і обирало найбільш популярні кінострічки. З великим ентузіазмом і зацікавленістю до кінофільмів ставилася молодь села. Вона збиралася гуртом і ходила пішки ґрунтовими дорогами на кіносеанси навіть з сусідніх сіл, розташованих за 2 – 3 км від сільського клубу. Натомість сільське населення зрілого та літнього віку набагато рідше відвідували кіносеанси [7, 174].

Для школярів часто у сільських школах проходили навчальні кінопокази, організовувалися тематичні покази по 2 сеанси на тиждень. Перед кожним кіносеансом обов'язково виступали лектори або

члени правління колгоспу, бригадири з доповідями на господарчі або суспільно-політичні теми [13].

Загалом збільшення чисельності глядачів відбувалося як за рахунок зростання кількості кіносеансів, так і зростання популярності кіно та покращення умов кінопоказу.

Однак, процес кінофікації села центральних областей Української РСР мав недоліки та прогалини. Темпи зростання кіномережі та кінообслуговування в різних районах були неоднаковими. Лишалось ще чимало сіл, жителі яких, як і раніше, не дивилися фільмів. Сільськими стаціонарними установками були оснащені лише населені пункти із чисельністю мешканців більше 500 осіб.

Загалом у республіці існувало понад 4 тис. сіл, що налічували 50 і більше дворів, які через відсутність приміщень не мали можливості переглядати кінофільми. У Запорізькій області таких населених пунктів у 1957 р. було – 35, у Полтавській – 24, у Кіровоградській – 21 [14, 81]. Один із найбільших по республіці відсотків населених пунктів, неохоплених кінофікацією, у 1962 р. був у Полтавській області – 12,8 % [6, 199]. У Кіровоградській області у 100 населених пунктах зовсім не демонструвалися фільми, тому що їх ніде було переглядати. У цій же області на середину 1950-х рр. існувало всього 135 кінопересувок, а населених пунктів по 30-40 дворів нараховувалось 1700 [6, 197]. Якщо у 1962 р. у середньому на одного жителя в містах та селищах міського типу припадало 20 відвідувань кіносеансів, то в сільській місцевості цей показник становив лише 14 [6, 199].

Навіть партпрацівники відзначали, що сільська кіномережа в областях працює незадовільно. Наприклад, на Черкащині незадовільною визнавалася робота у Драбівському, Маньківському, Христинівському і Шполянському районах. У них «недообслуговано кінопоказом сотні тисяч глядачів і заборгованість державі по цих районах становить близько мільйона карбованців» [9, 38].

Робота кіномережі не була налагоджена достатньою мірою і через брак спецтранспорту, а той, що був, використовувався не за призначенням. Так, у Немирівському районі Вінницької області більше 10 днів на місяць кінопересувні автомобілі були зайняті на інших роботах або простоювали [6, 197]. Залишалася гострою проблема забезпечення сільських населених пунктів якісною кіноапаратурою, оскільки у більшості випадків сюди направлялась уже застаріла техніка і не в кращому стані. У ряді клубів взагалі не було необхідної техніки, не вистачало якісних динаміків.

Основна увага була зосереджена на змісті трансляцій, вкрай мало приділялось уваги якості самих кінопоказів. Сільські мешканці скаржилися, що в ряді клубів демонстрація фільмів проходить погано, картини перериваються на частини, кіноапаратура в незадовільному стані [15]. Це пояснювалось й тим, що частково фільми показували на застарілій вузькоплівковій апаратурі, тоді як більшість нових кінокартин випускалося на широкій плівці, котра значно поліпшувала їхню якість.

Ряд клубів не мав апаратних. У зв'язку з цим фільми демонструвалися у приміщеннях, непристосованих

для кінопоказу. Часто приміщення не були забезпечені достатньою кількістю місць для сидіння. Клубні приміщення у багатьох селах були малого розміру, зали для глядачів на 80 – 90 місць в укрупнених колгоспах аж ніяк не задовольняли культурні потреби населення [7, 174].

Траплялися випадки, коли у радгоспах та колгоспах не було приміщень для культурно-масової роботи з людьми. Кінопокази влаштовували у їдальнях, які ставали глядацьким залом. Якщо глядачів виявлялося більше, то кінокартину доводилося дивитися стоячки або селяни мусили приносити стільці з собою. Приміщення, призначені для кінопоказу, часто використовували не за призначенням. У деяких районах сільські клуби займали під різноманітні господарські потреби: засипка зерна та овочів, їдальні чи навіть курятники.

Органи кінофікації та кінопрокату не приділяли належної уваги питанням репертуарного планування для сільських кіноустановок і це надзвичайно гальмувало систему кінообслуговування сільського населення УРСР. Зазвичай надходження фільмів із фільмобазы затримувалось, приходила заміна одного фільму на інший. Здебільшого замість нових фільмів демонструвалися старі. У випадку заміни фільмів траплялися кумедні випадки. Наприклад, в одному з районів Черкащини фільм «Лев Толстой» був замінений фільмом «Великий концерт», у той час як там проводився тематичний вечір, присвячений 50-річчю з дня смерті Л. Толстого [13].

На відвідування сеансів впливала й надмірна заідеологізованість кінопоказів. Хоча партійні працівники пояснювали надзвичайно низьке відвідування кінофільмів «відсутністю належної організаторської роботи з глядачем». Особливо це стосувалося таких «високоідейних і високодуховних творів радянського кінематографа, як «Сім'я Ульянових», «Розповіді про Леніна», «Кочубей», «Добровольці», які мали «величезне виховне значення», але на кінопокази яких збиралися в окремих селах буквально десятки людей [9, 38].

Розвиток системи кінообслуговування на селі зробив свій внесок у формування комуністичного світогляду, моральних переконань, тому кіно в добу «відлиги» визнавалося потужним засобом ідейного виховання. Цілеспрямована пропагандистська діяльність працівників відділів кінофікації призвела до збільшення кількості сеансів та глядачів. Розвиток сільської кіномережі Центральних областей Української РСР відбувався значними темпами, стрімко зростала кількість кіноустановок, а також збільшувалася частота відвідувань місць кінопоказу глядачами. Цей вид мистецтва приваблював сільських глядачів своєю доступністю і користувався великою популярністю серед них. Організація кіносеансів була чи не найголовнішою формою отримання сільським населенням інформації як у сфері культури, так і освіти.

Однак навіть на середину 1960-х рр. не вдалося досягти 100% забезпечення клубів кіноапаратурою, а рівень кінообслуговування поліпшувався дуже повільно. Більшість сільських населених пунктів обслуговувалася кінопересувками, забезпеченими застарілою апаратурою, що спричиняло низьку

якість демонстрування фільмів. Негативний вплив на роботу сільської кіномережі мала значна заідеологізованість тематики та небажання бюрократичного апарату враховувати потреби та прагнення глядачів.

1. Беренштейн Л. Ю. В авангарді трудівників села (колгоспні і радгоспні партійні організації України між XX і XXIII з'їздами КППС) / Л. Ю. Беренштейн. – К., 1968.
2. Маланчук В. А. Нове в культурі і побуті колгоспного селянства / В. А. Маланчук. – К. : Наукова думка, 1970. – 189 с.
3. Талан Є. П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.). / Є. П. Талан. – К. : Наукова думка, 1958 с.
4. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 652 с.
5. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991 рр.) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.
6. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття / І. М. Романюк. – Вінниця : Книга – Вега, 2005. – 256 с.
7. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності 1950 – 1960-х рр. XX ст. / В. Ф. Лисак. – Донецьк, 2013. – 290 с.
8. М. С. Хрущов і Україна. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 200 с.
9. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р. 2631 – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 36.
10. Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. Київ: держстатвидав, 1956. – 535 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5116. – Оп. 8. – Спр. 217. – 141 арк.
12. ДАЧО. – Ф. Р. 2624. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 1-7.
13. Особистий архів автора. Спогади про життя. Коломієць Д. М. (20.01.1944), що мешкає у с. Косари, Черкаська обл.
14. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2856. – 230 арк.
15. Особистий архів автора. Спогади про життя. Штефан В. А. (1939 р. н.), що мешкає у с. Мартиновка, Кіровоградська обл.

П. В. Киридон

ПОРУШЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ СІЛЬСЬКОЇ ПРАВЛЯЧОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПОВОЄННЕ ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ (1945 – 1964 РР.)

У публікації акцентовано увагу на порушеннях законності та зловживаннях владою партійно-державної номенклатури в сільських районах Української РСР протягом 1945 – 1964 рр., характеризується способи номенклатурного підпорядкування українського села в умовах тоталітарної системи.

Ключові слова: Українська РСР, сільське господарство, повоєнне двадцятиріччя, партійно-державна номенклатура, порушення законності, зловживання/надзловживання.

Attention at violations of the law and abuse of power of the party-state nomenclature in the rural areas of Ukrainian SSR in 1945 – 1964 is accented in this article. Methods of nomenclature subordination of Ukrainian village under the totalitarian system are shown in the paper.

Key words: Ukrainian Soviet Socialist Republic, agriculture, postwar twentieth anniversary, the party-State nomenclature, violation of the law, abuse.

Колгоспно-радгоспна мережа в повоєнні роки була ареною панування тоталітарно-номенклатурної системи. Відновлення більшовицького господарювання на селі переважно завершилося (крім західних регіонів) 1947 р., коли в Українській РСР постало 27 160 колгоспів [1, 216]. Після укрупнення господарств їхня чисельність наприкінці 1951 р. скоротилася до 16 506 [2, 552]. Надалі показник зменшувався через нові зміни та переформатування колгоспів на радянські господарства. Після війни відновили діяльність Ради депутатів трудящих. Так, 1946 р. у республіці функціонувало 452 селищні та 13 952 сільські ради [3, 65].

Зауважимо, що до керівництва колгоспів і рад одразу постали члени Компартії. Вони мали гарантувати партійний контроль за діями цих структур як в економічному сенсі, так і (що не менш важливо) у політичній сфері. Засилля комуністів визначало номенклатурну систему управління в сільському господарстві. Понад усе для влади було важливо організувати керівництво колгоспами. Особливість їхнього функціонування полягала в демократичних засадах управління. «Зразковий статут сільськогосподарської артілі», ухвалений 1935 р., передбачав вищим органом управління цієї структурної ланки загальні збори. Вони обирали на два роки правління, голова якого здійснював «повсякденне керівництво роботою артілі та її бригад» [4, 519–520]. Але після війни, зазвичай, ці норми формування колгоспного керівного складу ігнорували, господарські структури розбудовували переважно адміністративними методами. Колгоспною демократією відверто нехтували. Явище набуло масштабності, спричинивши навіть утручання центру, зокрема в ситуацію, що склалася в Українській РСР. Основною причиною була загроза аграрної катастрофи. Тому не стільки голодомор 1946 – 1947 рр., скільки критичний дефіцит хліба зумовив посилену увагу центру до республіки.

За таких обставин 19 вересня 1946 р. постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» констатувала повсюдні відхилення від демократичних засад: «... Загальні збори колгоспників для виборів правління, голови колгоспу і ревізійної комісії по кілька років не збираються, встановлені Статутом терміни виборів ... не витримуються. Справа доходить до такого неподобства, що голови колгоспів призначаються й знімаються районними партійно-радянськими організаціями – без відома колгоспників» [5, 15–16].

В атмосфері відвертого адміністрування звичним явищем стало самоуправство начальства, а найпоширенішим способом номенклатурно-управлінської практики – покарання голів колгоспів (у важкі часи голоду саме останніх найчастіше притягали до кримінальної відповідальності). Протягом 1946 р. і п'яти місяців 1947 р. у республіці (не рахуючи звільнених із посад) засуджено 2 230 голів колгоспів (8,2 % складу) [6, 17, 21]. Кримінальних переслідувань зазнавали й інші колгоспні управлінці, зокрема агрономи та ветеринари, яких звинувачували за кризу в сільському господарстві.

У подальшому влада продовжувала надуживати адмініструванням. Так, 1951 р. для контролю над колективними господарствами їхніх керівників

зараховували до номенклатури обкомів, а голів найбільших господарств вводили до переліку ЦК КП(б)У [7, 242]. Проте кадровий потенціал керівництва колгоспами залишався слабким. Станом на вересень 1950 р. у республіці на 26 849 колгоспів припадало лише 1 945 спеціалістів сільського господарства, тобто щонайменше 92,8 % господарств зовсім не мали фахівців. Усього в колгоспах УРСР працювали тільки 964 агрономи, 285 зоотехніків, 50 ветеринарів. Аграрну освіту здобули лише 13,4 % голів господарств [8, 244; 9, 243].

Посилена увага влади до колгоспного виробництва виявлялася в номенклатурному забезпеченні колективних господарств. Головування в них, зазвичай, вважали неprestижним з огляду на апаратний статус посади, оскільки колгоспи посідали найнижчий щабель в ієрархії виробничих установ. До цієї категорії демонструвало зверхнє ставлення районне та обласне начальство. За відсутності захисту від утручання партійно-державного чиновництва колективні господарства були об'єктами визиску й матеріальної експлуатації. Командна система часто зневажала демократичні засади сільськогосподарських артілей. Різні вповноважені, перевіряльники, інспектори та ін. із району й області нерідко вдавалися до відвертого адміністрування на селі. Так, у колгоспі Новострілищанського району Львівської області 1955 р. протягом одного дня побувало п'ять різних комісій і представників райкому партії, райвиконкому та МТС. При цьому всі вивчали одне й те саме питання [10].

Чинний порядок прийому високопосадовців передбачав вияв шанобливого ставлення, однак здебільшого такі «прийоми гостей» (як і їхня зухвала поведінка) породжували невдоволення з боку селян. Так, перший секретар Кишеньківського райкому партії на Полтавщині Ф. Капустян обурювався обласним чиновництвом: «Приїжджає такий уповноважений, меле, що йому збагнеться з питання заготівлі молока, ... нахапає різних фактів і від'їжджає, щоб швидше доповісти бюро обкому партії про наявні недоліки» [11, 26]. Зважаючи на потужність командних аграрних утворень (на початку 1960-х рр. у Міністерстві сільського господарства СРСР було близько 250 управлінь і відділів [12, 232]), можна уявити масштабність номенклатурного «гвалтування» сільськогосподарського виробництва.

Залежачи від районного партійного керівництва, голови господарств одержували посаду з його волі й мусили постійно розплачуватися за можливість надалі управляти колгоспом. На голів артілей перекладали відповідальність за невдачі та порушення в аграрній сфері. «Не може бути поганих колгоспів, а можуть бути погані керівники, нездатні подолати відставання», – йшлося в постанові ЦК ВКП(б) 9 липня 1950 р. Тому констатували: «Зміцнення складу голів колгоспів – невідкладна задача» [13, 325–326].

Попри це керівники колгоспів часто обходилися з колективною власністю як зі своєю, ставилися до селян на кшталт поміщиків у феодальному суспільстві. Варто звернути увагу на своєрідне компенсування особистих втрат голів колгоспів, яких оминували привілеями, завдяки майже необмеженій одноосібній владі в межах артілі. Очільники колективних господарств були безпосередньо долучені до

матеріальних благ аграрного виробництва й могли зловживати правом розпоряджатися цими цінностями.

Колгоспно-радгоспна сфера, незважаючи на неодноразові спроби реформування й перебудови, залишалася в повоєнне двадцятиріччя регресивною формою господарювання. Станом на 1963 р. влада республіки офіційно визнала такими, що відстають, 1 311 колгоспів і 87 радгоспів. Збитковість виробництва, нерентабельність діяльності, заборгованість господарств перед державою – ці явища радянської дійсності 50 – 60-х рр. XX століття характеризували важкий стан колгоспної системи. Влада вживала певних заходів для покращення справ, однак перелому так і не сталося.

Колгоспники, як і раніше, залишалися найупослідженішою соціальною групою, приниження якої місцевими номенклатурними ставлениками здається найбільш показовим у взаєминах привілейованих представників влади й безправних громадян. Голодного 1947 р. голова колгоспу Барвінківського району на Харківщині зайняв із сім'єю дитячі ясла: три кімнати – під помешкання, їдальню – для корови, кухню – для свиней, повиймавши вікна, щоб викидати гній. Захопивши колгоспний овочевий погріб і комору з хлібом, він із дружиною торгував продуктами на базарі. Від голоду в селі тоді померло 10 колгоспників, сотні хворіли через дистрофію [14, 43–45].

У 1951 р. голова й секретар сільради в Самгородському районі на Вінниччині після п'ятики владштували в чужому помешканні дебош, зв'язали й підвісили на поперечині в погрібній надбудові колгоспника. За це голова ради як комуніст лише одержав партійну догану. Керівник Перещепинського райвиконкому Дніпропетровської області безплатно отримував в одному з колгоспів борошно, яблука, помідори тощо; технічних працівників виконкому змусив робити ремонт власної квартири. За таку провину бюро обкому звільнило його з роботи [15, 8–9, 20] (не маючи на те права, оскільки голова виконкому обіймав виборну радянську посаду). Очільник колгоспу в Підгаєцькому районі Тернопільської області побив 9 селян, а потім не допускав їх до роботи. Голові оголосили партійну догану [16, 16; 17, 2; 18, 1, 2, 6].

Порушення законності місцевими можновладцями засвідчують щомісячні доповідні записки начальника канцелярії Президії Верховної Ради, який відповідав за листування з населенням. Недоліки в роботі й порушення законності з боку партійних, радянських керівників і господарників були предметом скарг у більшості дописів до Верховної Ради. Наведемо, як типові, кілька сюжетів серед 2 668 скарг трудящих на чиновників, що надіслані лише протягом січня 1956 р. [19, 2].

У селі Мошни на Черкащині до оселі вдови, чоловік якої загинув на фронті, за її відсутності, зайшли голова сільради і три представники райфінвідділу, зламали замок, забрали з сараю свиню, намагаючись потрапити до хати, пошкодили вікна. Колгоспника села Мотижин Київської області побив голова сільради, а очільник колгоспу заборонив проводити з ним розрахунок за трудовими днями. У селі Бабинепілля Станіславської області фінансовий агент зробив обшук у громадян, забрав речі, документи, гроші, завдав людям побоїв [20, 3, 12]. Фактично владні функціонери

в українському селі повоєнного часу перебрали на себе права судових й адміністративних органів. Привілейоване становище, повна безкарність цих номенклатурників диктували норми поведінки, тому керівники партійно-радянських ланок асоціювалися серед населення з поліцейсько-терористичною владою. Порушення ними законності вирізнялися цинізмом і чиновницьким чванством, що впливали з переконання в уседозволеності. Отже, слід сприймати з розумінням те, що громадяни чинили опір самоуправству управлінців. У перші повоєнні роки зафіксовано навіть убивства сільської номенклатури в Київській, Кіровоградській та інших областях [21, 161].

Проте сільське начальство лише презентувало управлінсько-деспотичну систему. Низові номенклатурники перебували в повній залежності від вищих керівників. Безправ'я цих очільників щодо начальства проілюструємо прикладом. У листопаді 1946 р. перший секретар Коростишівського райкому партії (Житомирська область) на партактиві, де були присутні голови колгоспів і сільрад, заявив: «15 днів тому ... ви всі мені обіцяли виконати весь комплекс сільськогосподарських робіт до 29 річниці Жовтневої революції, а виконали з усіх тільки колгоспи сіл Кашперівка і Лазарівка, решта обманули мене і радянську владу. Я запитую вас, доки ви будете обманювати мене і радянську владу? Доки ви будете брехати й займатися саботажем? Я більше цього не потерплю і всіх вас пов'яжу і відправлю на схід. Там на сході є такий тунель, у котрий усіх кого туди відправляють, назад уже ніхто не повертається, от з вами я це зроблю» [22, 59]. Певно, районний очільник екстраполював на сільську номенклатуру той тоталітарний диктат, якого й сам зазнавав із боку обласного начальства, а останні – від вищих щаблів. Система трималася на страхові, що формував образ її носіїв.

Отже, зловживання владою та ігнорування законності в українському повоєнному селі були системними явищами. Номенклатурна система правління тільки сприяла свавілля можновладців, а відсутність правової держави за умови панування тоталітарних методів комуністичного управління перетворювала колгоспне селянство на найбільш пригнічуваний соціальний стан.

1. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 2277.

2. Нариси історії Комуністичної партії України (видання друге, доповнене). – К. : Видавництво політичної літератури України, 1964. – 696 с.

3. Юрчук В. І. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945 – 1952 рр.) / В. І. Юрчук. – К. : Політвидав України. – 1965. – 256 с.

4. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Тт. 1 – 9. М. : Политиздат, 1967 – 1974. – Т. 2. – 336 с.

5. Хрестоматия по истории КПСС : в 3-х т. – М. : Госполитиздат, 1963. – Т. 3 (1945 г. – апрель 1962 г.). – 804 с.

6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 2277.

7. Там само. – Оп. 24. – Спр. 1524.

8. Там само. – Спр. 716.

9. Там само. – Спр. 1524.

10. Ганій Д. Г. Підносити рівень організаційної і політичної роботи в масах / Д. Г. Ганій // Радянське слово. – 1955. – 9 грудня.
11. Держархів Полтавської області. – Ф. 15. – Оп.1. – Спр. 1583.
12. Тимцуник В. І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953 – 1964 рр.) / В. І. Тимцуник. – К. : вид-во НАДУ, 2003. – 400 с.
13. О задачах партийных и советских организаций по дальнейшему укреплению состава председателей и других руководящих работников колхозов. Постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б). 9 июля 1950 г. / КПСС в резолюциях: изд. восьмое, т. шестой. 1941 – 1945. – М. : Политиздат, 1971. – С. 325–326.
14. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 19. – Спр. 5.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2021.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 19. – Спр. 65.
17. Там само. – Спр. 90.
18. Там само. – Спр. 136.
19. Там само. – Спр. 80.
20. Там само.
21. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 3. – 336 с.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4379.

Т. О. Кулікова

ТЕОРЕТИЧНА ТА ПРАКТИЧНА РОЗРОБКА ІДЕЙ ПЕРЕДАЧІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ У ВЛАСНІСТЬ КОЛЕКТИВНИХ ГОСПОДАРСТВ

У статті вивчено історію теоретичної та практичної розробки ідей реформування МТС та передачі сільськогосподарської техніки колгоспам. Автором розкрито, що на середину 1950-х років потреба в реорганізації МТС та передачі сільськогосподарської техніки колгоспам не лише назріла, але й мала належне теоретичне та практичне підґрунтя для своєї реалізації.

Ключові слова: реформування МТС, теоретичне підґрунтя, сільськогосподарська техніка.

The author of this article aims at complex and systematical research of the history of theoretical and practical development of the idea concerning the MTS reformation and passing of agricultural machinery onto collective farms. The research is based on upon the main principles of historicism, systematicity, comprehensiveness and pluralism. Consistent adherence to these principles gave the possibility to view the aforementioned issue as objectively as possible.

In author's opinion, the need for MTS reorganization and handing of agricultural machinery to collective farms in the middle of 1950's was not just there, but also had a formidable theoretical and practical basis for its realization.

Key words: reformation of the MTS, theoretical basis, agricultural machinery

Наукове осмислення процесів, пов'язаних із реформами на селі у 1950-х – на початку 1960-х рр., зокрема реорганізації машинно-тракторних станцій та продажу сільськогосподарської техніки колгоспам, є важливим з огляду на сучасні трансформації виробничої та соціальної сфери села. В цьому аспекті актуальності набуває і питання теоретичного обґрунтування та практичної реалізації ідей передачі

сільськогосподарської техніки у власність колективних господарств, яка стала теоретичним підґрунтям означеної реформи.

Окремі аспекти порушеної нами теми знайшли відображення в українській історіографії [1; 2; 9; 5; 7-8]. Однак теоретична та практична розробка ідей передачі сільгосптехніки колгоспам у 1950-х – на початку 1960-х рр. не набула належного наукового висвітлення. Автор статті ставить за мету розкрити це маловідоме питання.

У першій половині 1950-х років сільське господарство України зазнало цілого ряду змін. Значний вплив на економіку сільськогосподарських підприємств, зокрема на стан їх матеріально-технічного забезпечення, мали заходи, реалізовані в контексті так званого «крутого підйому» сільського господарства. Так, у 1954 – 1955 рр. було здійснено подальше розширення та зміцнення мережі МТС. Відбулися позитивні зміни у кількісному та якісному забезпеченні, як матеріально-технічної бази машинно-тракторних станцій, так і колгоспів. У сільському господарстві розпочалася механізація цілого ряду трудомістких процесів. Все це разом із заходами держави, спрямованими на підвищення рентабельності колгоспного виробництва (закупівельні ціни), сприяло тому, що на середину 1950-х років значна частина колективних господарств УРСР поліпшила свій економічний стан. Проте, незважаючи на ці позитивні зміни, у сільському господарстві виникали нові проблеми, насамперед у системі організації матеріально-технічного забезпечення. Першочергово вони були пов'язані з тим, що форма виробничо-технічного обслуговування колгоспів системою МТС у другій половині 1950-х років перестала відповідати завданням, які держава поставила перед сільськогосподарським виробництвом [9, 112].

Значна відірваність технічних засобів праці від основного засобу виробництва в сільському господарстві – землі – ніяк не сприяла раціональному веденню колгоспного виробництва. Крім того, централізоване забезпечення МТС технікою часто не враховувало конкретні потреби колгоспів та спеціалізацію господарств у зоні обслуговування МТС, що негативно позначалося на обсягах виробленої сільськогосподарської продукції. Це і пояснює те, чому в другій половині 1950-х років, коли більшість колгоспів була вже спроможна за власний рахунок забезпечити себе сільськогосподарською технікою відповідно до виробничих потреб, стало очевидно, що МТС історично вичерпали свій виробничий потенціал. На порядок денний постала об'єктивна потреба в проведенні реорганізації МТС.

У другій половині 1950-х років ідея передачі техніки МТС колгоспам була далеко не новою та вже неодноразово обговорювалася керівництвом держави. Ще напередодні суцільної насильницької колективізації ставилося питання щодо продажу колгоспам техніки. Передбачалося, що колгоспи повинні будуть відшкодувати вартість сільськогосподарської техніки кооперативних

машино-тракторних станцій упродовж трьох років, однак тоді ця ініціатива була відхилена через фінансову кволість колгоспів [2, 322].

Друге пропозиція щодо продажу техніки МТС колгоспам була оприлюднена на початку 1950-х рр. Науковий співробітник Інституту економіки АН СРСР В. Венжер та доцент Московського університету А. Саніна, запропонували «продати у власність колгоспів основні засоби виробництва, зосереджені у машино-тракторних станціях» [3, 124]. Ця теза була обґрунтована ними у листопаді 1951 р. у рамках дозволеної Й. Сталіним економічної дискусії стосовно підготовки проекту посібника з політекономії. Висновки В. Венжера не були суто теоретичними міркуваннями кабінетного вченого, за ними стояв цінний практичний досвід. Так, у 1933–1934 рр. він працював начальником політвідділу МТС, а у 1936–1938 рр. – директором зернового радгоспу. Отже, можна припустити, що як знавець виробничої діяльності МТС і досвідчений практик, В. Венжер був добре обізнаним у питанні взаємовідносин між МТС та колгоспами і передусім дбав про поліпшення результативності праці у сільському господарстві.

На жаль листи В. Венжера і А. Саніної, надіслані на ім'я Й. Сталіна, не збереглися. Однак широке цитування цих листів Й. Сталіним у його роботі «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» певною мірою робить можливим аналіз обґрунтованої В. Венжером і А. Саніною пропозиції. Зокрема, вони показали об'єктивну потребу продажу сільськогосподарської техніки колгоспам, як способу звільнення держави від «тягаря» фінансових видатків на сільське господарство. На думку вчених, колгоспи мали самостійно здійснювати капіталовкладення у сільське господарство та нести усю фінансову відповідальність за основні засоби виробництва, зокрема за машино-тракторну техніку [12, 62].

Проте на початку 1950-х рр. Й. Сталін не бачив альтернативи машино-тракторним станціям. Він зауважив, що колгоспи не зможуть купувати новітню техніку та нести мільярдні витрати, які зможуть окупитися лише через 6-8 років. Це завдання може виконати лише держава. В іншому випадку колгоспи зазнають великих збитків, буде значно знижений рівень механізації сільського господарства і відповідно знизяться темпи колгоспного виробництва [3, 125].

У зв'язку з цим Й. Сталін убачав подальший розвиток сільського господарства у підвищенні колгоспної власності до рівня загальнонародної, до вилучення так званих «надлишків» колгоспного виробництва із системи товарного обігу і включення їх до системи продуктообміну між промисловістю та колгоспами. Сама постановка питання про надлишки колгоспного виробництва на початку 1950-х рр. свідчила про живучість принципів економічної політики «воєнного комунізму», від яких Й. Сталін так і не зміг відмовитися впродовж усієї своєї багаторічної діяльності.

Після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС вже М. Хрущов знову порушив питання про

ліквідацію МТС. На його думку, діяльність МТС стримувала ефективний розвиток сільськогосподарського виробництва. Однак тогочасне слабе економічне становище колгоспів та загроза їх остаточного розорення в наслідок таких заходів знову стало причиною відмови від реалізації цієї ідеї [13, 62].

У такій ситуації у 1953–1955 рр. у контексті «крутого підйому» з метою зміцнення МТС у СРСР було здійснено значні капіталовкладення. Ці кошти насамперед було спрямовано на будівництво ремонтних майстерень, гаражів, складських приміщень, інших об'єктів, необхідних для належного зберігання та економічного використання сільськогосподарської техніки. Водночас була суттєво підвищена оплата праці механізаторів. У такій ситуації здавалося, що ідеї про ліквідацію МТС та продаж сільськогосподарської техніки колгоспам будуть повністю забуті.

Проте вже з другої половини 1950-х рр. керівництво країни знову починає шукати шляхи ефективного використання машино-тракторного парку МТС. Так, це питання активно обговорювалося на засіданні голів колгоспів та директорів МТС, скликане Міністерством сільського господарства в липні 1956 р. Учасники засідання обговорювали недоліки, які виникли у взаємовідносинах між МТС та колгоспами. Загальними висновками обговорення була констатація неповної зайнятості механізаторів, неналежного ставлення до техніки з боку колгоспів, незацікавленості у розвитку сільськогосподарського виробництва з боку МТС тощо. На засіданні було зазначено, що не всі колгоспи можуть узяти на себе витрати щодо утримання техніки та організації її ремонтної бази. Тому виступаючі звернули увагу на необхідність продажу техніки, хоча б у якості експерименту, тим колгоспам, які мають можливість за неї заплатити і потім її утримувати [6, 38].

Позиція М. Хрущова щодо цього питання не була чіткою. Як ми вже згадували, вже в 1953 р. він виступав за реорганізацію МТС. Щоправда, на XX з'їзді КПРС (1956 р.) М. Хрущов ще говорив про необхідність зміцнення МТС і підвищення їх ролі у колгоспному виробництві. Однак вже 26 грудня 1957 р. на Пленумі ЦК КПУ він знову запропонував продаж техніки колгоспам. На його думку, у другій половині 1950-х років потреба в існуванні МТС значно зменшилася, а колгоспи економічно зміцніли і були готові прийняти на себе витрати на утримання сільськогосподарської техніки. Тому з метою зменшення собівартості колгоспної продукції, значно зростає актуальність продажу сільськогосподарської техніки МТС колгоспам [7, 10].

Зауважимо, що на середину 1950-х років у системі взаємовідносин МТС – колгоспи посилювся ряд суперечностей, які доволі негативно позначилися на продуктивності сільського господарства країни. Ці недоліки у системі взаємовідповідальності між МТС і колгоспами спонукали керівників сільськогосподарських підприємств по всьому Радянському Союзу на місцях

самостійно шукати нові форми взаємовідносин між цими структурами. Наслідком цих процесів стало створення нових форм співробітництва між МТС на колгоспах: тракторно-рільничих і комплексних бригад, спільного планування робіт, тимчасового передання техніки МТС в розпорядження колгоспів, створення єдиного керівництва МТС і колгоспів.

Так, наприклад, у Шулянській МТС Красноярського краю і Демінській МТС Сталінградської області у 1956 р. були об'єднані рільничі бригади колгоспів з тракторними бригадами МТС у тракторно-рільничі бригади. У районах нечорноземної зони РРФСР і у Прибалтиці широкого поширення отримала практика передачі у тимчасове підпорядкування керівництва колгоспів тракторних бригад МТС. На Північному Кавказі створювалися комплексні тракторно-виробничі об'єднання, які зосереджували управління колгоспами і МТС в одних руках. І хоча ці експерименти мали загалом позитивні результати, все ж це були лише напівміри, які все ж не могли вирішити остаточно всі недоліки в організації сільськогосподарського виробництва, які проявлялися у двоїстості управління колгоспним виробництвом [8, 11].

Більшість голів передових колгоспів України, як наприклад, Орловський, Гринько, Посмітний, Чеховський та інші, вносили пропозиції передати колгоспам на певних умовах трактори і сільськогосподарську техніку МТС, щоб усунути недоліки в управлінні колгоспним виробництвом.

Міністерством сільського господарства СРСР за дорученням ЦК КПРС у 1956–1957 рр. було досліджено ці нові форми взаємовідносин між МТС і колгоспами. За висновками міністерства ці експерименти дали позитивний результат. Зокрема, техніка стала ефективніше використовуватися, підвищилася якість виконаних робіт, скоротилися терміни їх виконання, зменшилися затрати держави і колгоспів на утримання адміністративного апарату, знизилася собівартість колгоспної продукції [8, 11].

Все це стало ще одним підтвердженням того, що система сільськогосподарського виробництва конче потребувала змін. Ініціатива згори мотивувалася тим, «що розвиток сільського господарства й розширення прав колгоспів вимагають зосередити сільськогосподарську техніку в господарствах» [11, 89]. З економічної точки зору такі заходи дозволили б більшості колгоспів покращити організацію виробництва й підняти продуктивність праці. Проте потрібно було усвідомлювати і той факт, що для багатьох економічно слабких господарств залишався вигіднішим прокат обладнання і техніки, оскільки це забезпечувало більшу гнучкість у їх використанні.

У 1956–1957 рр. з ініціативи М. Хрущова були зроблені певні спроби продажу техніки колгоспам. Зокрема, у 1956 р. у колгоспах України працювало вже 4,96 тис. тракторів, переданих господарствам МТС [4, 85]. Крім того, частину колгоспів разом із МТС, що їх обслуговували, було перетворено в радгоспи. Проте в означений період продаж сільськогосподарської техніки колгоспам був ще

досить рідкісним явищем і загалом ще не міг суттєво впливати на розвиток сільського господарства України.

Масштабно до вирішення питання щодо передачі сільськогосподарської техніки у колгоспну власність партійне і радянське керівництво приступило лише у 1958 р. Тогоріч питання про ліквідацію МТС обговорювалося на пленумі ЦК КПРС, куди було запрошено значну кількість голів колгоспів та директорів МТС. Учасники пленуму переважною більшістю голосів висловилися за проведення реорганізації МТС [11, 108].

1958 рік виявився дуже плідним щодо подолання суперечностей, що склалися в системі матеріально-технічного забезпечення сільського господарства. Протягом цього року відбулося три пленуми ЦК КПРС присвячених проблемам сільського господарства. Головне питання, яке на них обговорювалося, стосувалося удосконалення організаційних форм розвитку сільського господарства країни. На той час питання видавалося вже цілком назрілим. Так, 25–26 лютого 1958 р. проходив пленум ЦК КПРС з порядком денним «Про подальший розвиток колгоспного ладу та реорганізацію машино-тракторних станцій». Саме на ньому остаточно було вирішено долю МТС прийняттям з цього питання одноіменної постанови. Зокрема, у постанові визнавалося за необхідне реорганізувати машино-тракторні станції у ремонтно-технічні станції та продати колгоспам техніку, що належала МТС [1, 167]. Відповідно до рішення пленуму, кожне господарство, незалежно від рівня рентабельності та економічного становища, повинно було викупити техніку МТС. Проте постановою передбачалося, що продаж техніки мав проводитися поступово, щоб зменшити фінансове навантаження на економічно слабкі господарства. З цього часу колгоспи мали самостійно проводити ремонт техніки, купувати запасні частини, паливно-мастильні матеріали тощо. Крім цього, за рахунок колгоспів готувалися і кадри механізаторів. Усі ці заходи мали на меті зменшення витрат державного бюджету [7, 17].

Під час обговорення цього питання частина консервативно налаштованих членів ЦК КПРС була категорично проти передачі машино-тракторного парку МТС колгоспам. Вони стверджували, що продаж засобів виробництва колгоспам поставить їх у привілейоване становище в суспільстві та призведе до послаблення значення державної власності. Загалом, на їх думку, це могло зменшити вплив держави на розвиток сільського господарства [10, 36].

Гострота дискусії була знята особистою позицією М. Хрущова. Він апелював до того, що небажаючи позбутися минулих уявлень та догм опоненти реорганізації не помічають тих кардинальних змін, які відбулися протягом останніх років у сільському господарстві. Ухвалюючи рішення про реорганізацію МТС, керівництво країни розраховувало реалізувати чотири основних завдання: по-перше, всебічне економічне зміцнення

колгоспів; по-друге, покращення технічної оснащеності укрупнених колгоспів; по-третє, наявність у колгоспах чисельних кваліфікованих кадрів; по-четверте, різке збільшення прибутковості колгоспів [10, 36].

Постанова лютневого (1958 р.) пленуму ЦК КПРС стала своєрідним поштовхом до вирішення давно назрілих проблем. Подальші події розгорталися швидко. У березні 1958 р. рішення пленуму Центрального комітету було продубльовано пленумом ЦК Компартії України.

Отже, на початок 1958 р. в країні назріла потреба в проведенні кардинальних змін у системі матеріально технічного забезпечення сільського господарства. Найбільш ефективним шляхом вирішення цього питання радянським керівництвом вбачалася передача сільськогосподарської техніки у власність колгоспам. На 1958 р. ця ідея була вже далеко не новою. Вперше вона була висловлена ще на початку 1930-х років. Теоретичною розробкою цього питання в різний період займалися провідні економісти Радянського Союзу. Проте слабке економічне становище колгоспів не дозволяло на той час перейти до практичного вирішення цього питання.

Загострення економічних протиріч між МТС та колгоспами на середину 1950-х років змусило шукати шляхи їх подолання. Це, зокрема, виявилось у створенні тракторно-рільничих і комплексних бригад, спільному плануванні робіт, тимчасовій передачі техніки МТС в розпорядження колгоспів, створенні єдиного керівництва МТС і колгоспів. Ці експерименти стали своєрідним джерелом для накопичення практичного досвіду в питанні реорганізації МТС.

Таким чином, на середину 1950-х років потреба в реорганізації МТС та передачі сільськогосподарської техніки колгоспам не лише назріла, але й мала серйозне теоретичне та практичне підґрунтя для своєї реалізації. Прийняття Верховною Радою СРСР в березні 1958 р. Закону «Про дальший розвиток колгоспного ладу та реорганізацію машино-тракторних станцій» стало закономірним завершенням цього процесу.

1. Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущёву. Середина 40-х начало 60-х годов / О. М. Вербицкая. - М. : Наука, 1992. - 224 с.

2. Гайдуцький П.І. Відродження МТС (Організація машинно-технологічних станцій в ринкових умовах) / П.І. Гайдуцький, М.Г. Лобас. - К. : НВАТ "Агроінком", 1997. - 508 с.

3. Голікова О. М. Продаж техніки МТС колгоспам: до історії ухвалення рішення / О. М. Голікова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. - 2008. - № 835, вип. 11. - С. 123-126.

4. Зеленин И. Е. Аграрная политика Н. Хрущёва и сельское хозяйство страны // Отечественная история / И. Е. Зеленин. - 2000. - № 1. - С. 76-93

5. Зиза М. М. Зміни виробничих відносин в українському селі (друга половина XX – початок XXI століття):

історичний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Луганськ, 2005. - 29 с.

6. Климов П. И. Колхозная деревня после сентябрьского Пленума ЦК КПРС (1953-1958) // История СССР / П. И. Климов. - 1959. - № 2. - С. 34-53.

7. Лубко І. М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2002. - 19 с.

8. Ровчак Л. В. Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2000. - 19 с.

9. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. – Вінниця : Книга-Вега, 2005. - 256 с.

10. Русинов И. В. Аграрная политика КПРС в 50-е — первой половине 60-х годов: опыт и уроки // Вопросы истории КПСС / И. В. Русинов. - 1988. - № 9. - С. 36

11. Семичаевский М. А. Борьба КПСС за укрепление МТС и повышение их решающей роли в колхозном производстве (1953-1957 гг.) / М. А. Семичаевский. - М. : Госиздат, 1959. - 130 с.

12. Сталин И. В. Экономические проблемы социализма в СССР. - М. : Госполитиздат, 1952. - 96 с.

13. Хрущёв Н. С. О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР: Доклад на Пленуме ЦК КПРС 3 сентября 1953 г. / Н. С. Хрущёв. - М. : Политиздат, 1953. - С. 62-63.

О. Л. Майборода

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ВОЛИНИ ВПРОДОВЖ 1960–1980 РР.

Розвідку присвячено проблемі підготовки кваліфікованих кадрів волинського села в 1960–1980 рр. Доведено, що вся практика підготовки інтелігенції базувалася на системі багатопрофільності, що негативно впливала на її професійні якості.

Ключові слова: Волинське село, кваліфіковані кадри, сільська інтелігенція.

The research is dedicated to the problem of staff preparation of Volyn village in 1960–1980 years. It is cleared up that all the practice of the preparation of intelligentsia was based on the system of multilateral, and that influences negatively to the professional quality

Key words: Volyn village, staff preparation, rural intelligentsia.

Розбудова молодшої української держави актуалізувала таке завдання, як відродження села, творення його життєспроможного економічного й соціального потенціалу. Це вимагає критичного осмислення минулого та сучасності, історичного аналізу причин кризи, втрати селянином відчуття господаря землі, проблем міжнаціональних відносин, хронічного відставання села від міста, швидкої руйнації сільської поселенської мережі, його депопуляції. На особливу увагу заслуговує проблема культурно-освітнього розвитку, оскільки й донині можна чітко простежити деструктивні тенденції в культурній сфері села.

Історія українського села 1960 – 1980-х рр. доволі широко відображена в науковій літературі. Серед наукових досліджень, присвячених обраній нами тематиці, привертають увагу праці Г. Кривчика. У монографії «Українське село під владою номенклатури у 60–80-і рр. XX ст.» автор докладно

описує політичні, виробничі, соціальні, культурні явища і процеси, що відбувалися в українському селі впродовж трьох останніх десятиліть існування тоталітарного режиму в СРСР [1, 192]. Певний інтерес у цьому контексті становить книга П. Панченка і В. Чижка «Українське село на шляхах науково-технічного прогресу: досягнення і прорахунки: 60–80-ті роки» [2, 184]. Ґрунтовний аналіз демографічних чинників занепаду українського села здійснив С. Тимченко [3, 42]. У працях С. Падалки висвітлено проблеми розвитку українського села в історично-державному вимірі [4]. Низка аспектів обраної теми порушена в деяких кандидатських дисертаціях [5, 22]. Зокрема, А. Середа, досліджуючи проблему соціально-культурного розвитку українського села в 60–70 рр. ХХ ст., звертає увагу на зневажливе ставлення з боку всіх без винятку владних структур до сільських закладів освіти й культури. Подібного висновку дійшла й дослідниця М. Воронова. На її думку, партійні органи на словах постійно наголошували на важливому значенні культурно-освітніх установ, а на практиці – не приділяли їм достатньої уваги.

Особливе зацікавлення становить колективна праця «Історія українського селянства», другий том якої містить великий фактичний матеріал з історії села часів «застою» [6, 652]. У роботі доведено історичне значення селянства та його роль у збереженні традицій, культури, що дало змогу здобути незалежність у кінці ХХ ст. Проте більшість досліджень виконано в усеукраїнському контексті. Матеріал з історії волинського села має лише епізодичний та ілюстративний характер, специфіка й особливості розвитку цього регіону не відображені. Отже, автор ставить за мету з'ясувати проблеми кадрового потенціалу та шляхи й методи формування сільської інтелігенції волинського села в період так званого розвинутого соціалізму.

Проблему створення численної армії радянської інтелігенції, вихідців із селян і робітників, активно обговорювали в найвищих ешелонах влади. У звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їздові партії зазначено, що «чисельність інтелігенції продовжує швидко зростати. Збільшується число наукових працівників, інженерів, техніків, агрономів, учителів і лікарів, а темпи зростання науково-технічної інтелігенції ... перевищують темпи зростання всіх соціальних груп» [7, 2]. Однак збільшення чисельності радянської інтелігенції не могло приховати внутрішніх суперечностей і проблем у цьому соціальному середовищі.

Мережу вищих навчальних закладів, що готували майбутніх фахівців сільського господарства, уніфікували відповідно до організаційної структури аграрного виробництва. Незначні внутрішні реорганізації в чинних закладах загалом не стосувалися основ системи підготовки кадрів. Слід зауважити, що в цілому в республіці не була розроблена чітка стратегія підготовки кадрів, яка відповідала б назрілим вимогам суспільства, зокрема села. Одним із наслідків цього стала суперечність між загальним плануванням і конкретними потребами спеціалістів. Часто обласні й районні управління культури, зважаючи на високу потребу у випускниках культосвітніх училищ, відмовляли в пропозиції вищих

навчальних закладів брати кращих із них до себе на навчання.

Ще на початку 1960-х рр. у урелі виконання Закону про школу трудових резервів України була перетворена в систему професійно-технічної освіти. Училища механізації сільського господарства реорганізували в сільські профтехучилища, де був затверджений новий, більш тривалий термін навчання з прийомом до училища випускників переважно восьмирічної загальноосвітньої школи. Із середини 1960-х до середини 1980-х рр. ця тенденція, пов'язана з розширенням професійної підготовки молоді, спричинила високі темпи розвитку системи професійно-технічної освіти. Якщо в 1966 р. в УРСР налічували 700 профтехучилищ, де навчалося 285,9 тис. учнів, то в 1985 р. у республіці було 1037 середніх профтехучилищ, де здобували освіту і спеціальність 650 тис. осіб [8, 628].

У 1969 р. ухвалено постанову Ради Міністрів УРСР про перетворення всіх профтехучилищ у навчальні заклади із середньою освітою. Затверджений у 1973 р. закон про народну освіту назвав профтехучилища основною школою професійного навчання молоді. Незважаючи на певні успіхи в цьому напрямку, рівень кваліфікації молодих робітників – випускників профтехучилищ – відставав від вимог сучасного виробництва, від потреб суспільства.

Причина цього явища певною мірою полягала в слабкій матеріально-технічній базі багатьох училищ, недостатній кваліфікації викладацького складу та майстрів виробничого навчання. Не останню роль у цьому відіграли також методи комплектування училищ, куди загальноосвітня школа відправляла учнів із «важких» підлітків. Із 1969 р. у професійній школі розпочалася чергова перебудова, сутність якої полягала у створенні профтехосвітніх навчальних закладів для підготовки робітників із середньою освітою на базі повної, а здебільшого – неповної загальноосвітньої школи.

У справі комплектування училищ було багато недоліків, один із яких – так звана гонитва за «валом». Училища комплектували контингентом без урахування наявності матеріально-технічної бази, хоч це й не розв'язувало кадрової проблеми. Оскільки мережа училищ сільськогосподарського профілю була розгорнута недостатньо, колгоспи й радгоспи змушені були вдаватися до короткотермінових кустарних форм навчання та довіряти техніку малопідготовленим людям.

У 60–80 рр. ХХ ст. існували суттєві проблеми з набором необхідної кількості студентів та учнів до середніх спеціальних навчальних закладів. Це було пов'язане з тим, що випускники сільських шкіл мали гіршу підготовку, ніж випускники міських. Чинна система навчання сільських дітей призводила до того, що сільська молодь могла здобувати освіту переважно з непрестижних професій.

Статистичні показники якісного складу сільських культпрацівників поступово поліпшувалися, проте це не завжди позначалося на якості їхньої роботи. Частина спеціалістів, зокрема з вищою освітою, були в культурі випадковими людьми, ставилися нігілістично до історії свого народу, традицій, власне до культури. Подібно до Володьки Лободи з роману О. Гончара «Собор» вони не поширювали культуру серед людей, а, за словами цього персонажу, «сиділи на культурі».

Національно-культурні традиції для них були не більше ніж декорації «в козацькому стилі» [9, 62].

У процесі підготовки вчителів для села в навчальних закладах використовували низку методичних прийомів, що повинні були наблизити теорію до практики, готувати майбутніх педагогів до роботи в сільських школах. Часописи поширювали досвід роботи факультетів громадських професій, уміщували методичні рекомендації щодо наближення викладання окремих тем до проблем сільського господарства та сприяли формуванню образу передового вчителя-агітатора. Своєрідною формою підвищення кваліфікації сільських учителів, які вже працювали, були так звані естафети, основне завдання яких полягало в організації самоосвіти. У Положенні про естафету під назвою «Організація самоосвіти вчителів» подано графік проведення шкільних педагогічних читань, конференцій тощо, покликаних сприяти фаховому зростанню педагогів. Ківерцівський районний методкабінет для вивчення, узагальнення й поширення найкращого досвіду шкіл у цій сфері в 1970 рр. випускав журнал-естафету, на сторінках якого розміщували зразки планів із самоосвіти, звіти про виставки, диспути, конференції та їхні результати, пропагували досвід учителів і колективів сільських шкіл [10, 2]. Слід зазначити, що формально кількість педагогічних інститутів зростала, чисельність педагогів з вищою освітою збільшувалася. Проте потреби сільських шкіл у вчительських кадрах не були задоволені.

У сільських школах Волині в зазначений період особливо гостро відчувався брак спеціалістів з іноземних мов, історії, хімії, музики, а також із фізичного виховання. Це можна пояснити низкою чинників, серед яких слід назвати насамперед неприбуття вчителів до сільських шкіл за призначенням, навіть незважаючи на жорсткий розподіл молодих спеціалістів; надто високий рівень навчального навантаження сільських учителів; незабезпеченість необхідними побутовими умовами.

Одним із напрямів поліпшення якісного складу сільських учительських кадрів була перепідготовка. Учителі періодично навчалися на курсах при вищих навчальних закладах, причому нерідко в інших областях. Вагому роботу проводили на курсах і семінарах при Інституті вдосконалення кваліфікації вчителів, що діяв у Луцьку. За 1964–1970 рр. на курсах перепідготовлено 2311 осіб, на семінарах – 4520 осіб. У 1968/69 н. р. на місячних курсах при цьому інституті пройшли перепідготовку 583 особи, на двотижневих курсах – 795, на очно-заочних курсах – 102, на постійнодіючих курсах – 831 особа [11, 164].

Варто уточнити, що місцеві органи влади дбали про підвищення кваліфікації не лише вчителів, а й бібліотекарів та інших працівників культурно-освітніх закладів. Таку ж роботу проводили з іншими групами сільської інтелігенції, серед керівних працівників колгоспів і радгоспів. Осіб із вищою освітою на керівних посадах у сільських і селищних Радах області було дуже мало. У 1971 р. із 333 голів виконкомів лише 27 осіб мали вищу освіту, а 306 – середню спеціальну; серед секретарів виконкомів із 329 осіб вищу освіту здобули тільки 4 особи. Серед цих працівників заочно навчалися у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах 56 осіб [12, 150].

У 1975 р. бюро Волинського обкому Компартії України й облвиконком ухвалили спільну постанову про заходи щодо поліпшення організації перепідготовки й підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів колгоспів та радгоспів області. Для підвищення рівня знань та керівників колгоспів при сільськогосподарських технікумах області відкрито чотири заочні відділення. При Горохівському сільськогосподарському технікумі випускники одержували кваліфікацію молодшого агронома й бухгалтера сільськогосподарського обліку, при Володимир-Волинському технікумі механізації сільського господарства – техніка-механіка та техніка-механіка з механізації й електрифікації тваринницьких ферм, при Рожищенському зооветеринарному – ветеринарного фельдшера, при Берестечківському зоотехнікумі – молодшого зоотехніка.

У досліджуваний період в області працювала низка середніх спеціальних закладів, зокрема технікуми: сільськогосподарський, зооветеринарний, гідромеліорації й механізації сільського господарства, гірничо-будівельний, радянської торгівлі, лісовий, а також училища: два педагогічні, медичні, культосвітнє й музичне. У цей час в обласному центрі працювали також вищі навчальні заклади – педагогічний і політехнічний інститути. Для підготовки спеціалістів вищої кваліфікації серед працівників сільського господарства, які мали середню освіту, в області та районах організовували набір на заочні відділення у ВНЗ, зокрема у Львівський, Житомирський, Білоцерківський та Уманський сільськогосподарські інститути, Львівський зооветеринарний інститут, Українську сільськогосподарську академію та інші навчальні заклади.

Для формування кадрів сільських клубних установ активних учасників художньої самодіяльності, культпрацівників, талановиту сільську молодь направляли на стаціонарне й заочне навчання до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Зазвичай, набір таких абітурієнтів (особливо з поліських районів) проходив на пільгових умовах. Під час вступу до культосвітнього училища перевагу надавали абітурієнтам, які мали цільове направлення та для яких були заплановані 30 % місць. Проте не всі випускники поверталися на роботу до села.

Отже, у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. політичний курс радянського керівництва вирізнявся очевидним консерватизмом, попри деякі спроби реалізації назрілих перетворень. У країні зберігалася жорстка тоталітарна система, за якої держава намагалася контролювати всіх і все. У 1960–1980-х рр. влада докладала певних зусиль для формування сільської інтелігенції, однак поліпшення її якісного складу відбувалося повільно й не відповідало суспільним потребам. Брак уваги держави до духовних запитів сільського населення, залишкове фінансування сфери культури, недооцінювання ролі зміцнення її матеріальної бази, недоліки в роботі з кадрами породжували суттєві проблеми в культурно-освітньому розвитку села.

1. Кривчик Г. *Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.)* / Г. Кривчик. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2001. – 192 с.

2. Панченко П. П. *Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижение и просчеты (60–80-е годы)* / П. П. Панченко, В. С. Чижко. – К. : Наукова

думка, 1989. – 184 с.

3. Тимченко С. М. Етносоціальні процеси в українському селі (60–80-ті рр. XX ст.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. М. Тимченко; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича – Чернівці, 1995. – 42 с.; Тимченко С. М. Українське село: Проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 / С. М. Тимченко. – Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 1995. – 529 с.
4. Падалка С. С. Україна 60–90-х років XX століття. Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності / С. С. Падалка. – К.: Ін-т історії України, 2001. – 390 с.
5. Воронова Л. М. Установи культури України у 70–80-ті роки: історико-політичний аспект: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. М. Воронова; Дніпропетровський ун-т. – Дніпропетровськ, 1994. – 18 с.; Середа А. М. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села: (60–70-ті рр. XX ст.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Л. М. Воронова; Запорізький ун-т. – Запоріжжя, 1994. – 22 с.
6. Історія українського селянства: Нариси: в 2 т. / [О. В. Андрушук, В. К. Баран, О. М. Веселова та ін.]; В. А. Смолій (відп. ред.); НАН України; Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. – 652 с.: іл. – Бібліогр.: С. 621–650; Т. 2 – 652 с.: іл.
7. Зоря комунізму, 4 січня 1973 р. – С. 2.
8. Калініченко В. В. Історія України. Частина III: 1917–2003 рр.: підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів / В. В. Калініченко, І. К. Рибалка. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 628 с.
9. Гончар О. Т. Стор. – К., 1989. – С. 62, 78.
10. Державний архів Волинської області. – Ф. 3097. – Оп. 1. – Спр. 275.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 7419.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 23.

О. Г. Перехрест

НАЛАГОДЖЕННЯ ВЕТЕРИНАРНОЇ ПРОТИЕПІЗООТИЧНОЇ РОБОТИ У ТВАРИННИЦЬКІЙ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В 1943 – 1945 РР.

У статті проаналізовано важливий складник у справі відродження тваринницької галузі – налагодження ветеринарної протиєпізоотичної роботи. Схарактеризовано заходи щодо відновлення мережі ветеринарних закладів і служб, ліквідації та профілактики хвороб худоби, описано проблеми, труднощі й результати в цій справі.

Ключові слова: ветеринарна протиєпізоотична робота, інфекційні хвороби тварин, ветеринарні заклади та служби, ветеринарні працівники, ветеринарні товари.

The article analyzes an important component in the revival of the livestock sector – adjustment veterinary antiepidemic work. Consider measures to restore the network of veterinary institutions and services, elimination and prevention of livestock diseases, shows problems, difficulties and results in this case.

Key words: veterinary anti-epizootic work infectious animal diseases, veterinary facilities and services, veterinary officers, veterinary products.

Питання, пов'язані зі станом захворюваності худоби у тваринницькій галузі сільського господарства республіки та з налагодженням ветеринарної протиєпізоотичної роботи в 1943 – 1945 рр., одержали певне висвітлення у вітчизняній історіографії [1]. Однак до цього часу відсутні спеціальні публікації, у яких би зазначені питання розглядали спеціально. Їх аналіз необхідний для відтворення реального стану у тваринницькій галузі на початковому етапі відродження аграрної сфери України, це дасть змогу більш повно оцінити проблеми й труднощі, які доводилося долати українським аграріям, відновлюючи цю важливу галузь економіки села. З огляду на викладене вище, автор публікації ставить за мету схарактеризувати стан із захворюванням худоби та заходи з налагодження ветеринарної протиєпізоотичної роботи в 1943 – 1945 рр. Об'єкт вивчення – аграрна сфера республіки 1943 – 1945 рр., предмет – стан і налагодження роботи з ліквідації захворюваності тварин.

Важливим складником у справі відродження тваринницької галузі було налагодження ветеринарної протиєпізоотичної роботи. Під час окупації та в перші місяці після визволення областей республіки поширилися такі інфекційні хвороби тварин, як короста, захворювання коней на сап і чума птиці. Крім цього, частими стали захворювання коней на енцефаломієліт (улітку й восени хвороба охопила північні та центральні лісисто-заболочені райони), мит, піроплазмоз і наталіоз (в усіх лісових районах), корів і волів – на ящур, свиней – бешиху. Усього ж у цей період на території республіки були зафіксовані випадки захворювання тварин на 26 інфекційних хвороб. Особливо загрозливою була ситуація із захворюванням птиці на чуму. У 1944 р. лише в колгоспах від неї загинуло 783 121 шт. птиці, а під час локалізації її вогнищ передчасно забили 339 096 шт. птиці, тобто загальні втрати становили понад 1 млн 122 тис. шт. [2, 40]. Великою була й захворюваність і загибель тварин від незаразних хвороб.

Уже відразу після визволення в регіонах республіки вживали термінових заходів щодо відновлення мережі ветеринарних закладів і служб, вивчали епізоотичний стан, проводили планові роботи з ліквідації та профілактики заразних хвороб худоби. Так, зокрема, завдяки оперативним і рішучим заходам у багатьох регіонах локалізували та швидко ліквідували ящур, не допускали подальшого поширення інших інфекційних хвороб, організували лікування хворих тварин. Щоправда, не в усіх випадках це давало позитивний кінцевий результат, тому нерідко доводилося терміново вживати рішучих заходів, щоб здолати епідемію.

Однак у справі ветеринарного забезпечення галузі були великі проблеми. Насамперед не вистачало кваліфікованих ветеринарних працівників. Так, наприклад, на території 10 лівобережних областей станом на 1 лютого 1944 р. працювало всього 315 ветлікарів, проти 958 у 1941 р., та 740 ветфельдшерів, проти 8661 у 1941 р. [3, 240]. Унаслідок цього в багатьох районах було лише по 2–3 ветфельдшери. На роботі ветпрацівників із проведення протиєпізоотичних та профілактичних заходів негативно позначалося те, що

більшість із них до визволення перебувала на окупованій території. У зв'язку з цим у тодішніх умовах суцільної підозри й недовіри до тих, хто перебував на окупованій території, їхня вимогливість і наполегливість у вживаних заходах була недостатньою. Часто вони поблажливо ставилися до порушників ветеринарно-санітарних правил і вимог, не притягали їх до відповідальності, не вживали рішучих дій щодо подолання допущених порушень. Особливо складним було становище з колгоспними ветеринарними кадрами. У багатьох колгоспах не було навіть ветсанітарів, їхні обов'язки виконували недостатньо підготовлені або й зовсім не підготовлені колгоспники. Хоч у багатьох районах розпочали підготовку ветсанітарів, однак вона супроводжувалася великими труднощами через повну відсутність спеціальної літератури, навчальних посібників і кваліфікованих викладачів.

На протиепізоотичних та профілактичних заходах негативно позначалася незадовільна забезпеченість ветеринарними товарами, особливо ліками й вакциною для щеплень, біопрепаратами та дезінфекційними засобами. Спочатку використовували переважно ветеринарні товари, які залишилися з часів окупації. Пізніше поставки ветеринарних товарів збільшували, однак потреба в них була надзвичайно великою. Наведемо типовий приклад, який засвідчує вкрай незадовільне постачання ветеринарними товарами. До Кам'янець-Подільської області за 8 місяців 1944 р. їх завезли на 221,3 тис. крб. (за плану 2017 тис. крб.), що становило лише 11 % від річного плану постачання. Але ж план постачання області ветеринарними товарами не відповідав реальним потребам у них [4, 9]. Така сама ситуація була й в інших областях.

Після повного визволення території України від окупантів протиепізоотична робота значно активізувалася. На початок 1945 р. були відновлені й працювали більшість із наявних до війни ветдільниць із лікарнями та амбулаторіями, ветеринарні пункти, ветлабораторії, м'ясоконтрольні станції й пункти, твариннопрогонні контрольні пункти, збільшилися чисельність ветеринарних кадрів, більше надходило ліків і вакцин для щеплення худоби.

Проте епізоотичний стан у республіці наприкінці 1944 р. і впродовж усього 1945 р. залишався складним. Так, за даними звітів ветеринарного управління Наркомату землеробства УРСР у грудні 1944 р. – березні 1945 р. у східних областях республіки фіксували захворювання великої рогатої худоби на 18 хвороб, коней – 16. Причому за період від грудня 1944 р. до березня 1945 р., незважаючи на заходи з локалізації інфекційних захворювань, кількість населених пунктів із хворою на них худобою та кількість хворих тварин фактично суттєво не зменшувалися. Наприклад, у грудні 1944 р. захворювання коней на сип було в 180 населених пунктах, у січні 1945 р. – у 176, у березні – 177; захворювання на мит, відповідно, у 279, 278 і 269 населених пунктах. Захворювання коней на коросту навіть зросло. Якщо в грудні 1944 р. ця хвороба була в 3414 населених пунктах, то в січні 1945 р. – у 7274, а в березні – уже у 8989 населених пунктах. Кількість виявлених на цю хворобу тварин була такою: 31 499,

76 861 і 76 173 голови. Упродовж цих трьох місяців у східних областях лише від названих вище хвороб, а також від енцефаломієліту й гемоскоридіозу загинуло та вимушено забито майже 1800 коней.

Подібна ситуація була й із захворюваністю великої рогатої худоби, свиней, овець і птиці, що, зникнувши внаслідок ліквідації в одних місцях, спалахувала й поширювалася в інших. Причинами цього в умовах стійлового утримання худоби були порушення карантинних і ветеринарно-санітарних правил та незначні обсяги профілактичних заходів, насамперед щеплень. Наприклад, у грудні 1944 р. до 19 населених пунктів, де було захворювання великої рогатої худоби на сибірську язву, додалося ще 29. У січні 1945 р. ця хвороба з'явилася ще в 32, а в лютому – у 42 населених пунктах. Щеплення ж проти неї в грудні були зроблені лише 19 207, у січні – 78 871, у березні – 56 993 тваринам. Захворювання великої рогатої худоби на бруцельоз у грудні 1944 р. були зафіксовані в 307, у січні 1945 р. – у 338, у березні – у 404 населених пунктах, на туберкульоз, відповідно, у 326, 368 і 415 населених пунктах, на коросту – у 294, 684 і 469, ящур – у 30, 40 і 12 населених пунктах, на стригучий лишай – у 1897, 3421 і 2686 населених пунктах тощо. Від цих та інших хвороб у 1945 р. загинуло й вимушено було забито тисячі голів худоби [5, 2, 10].

У регіонах республіки продовжували виникати вогнища епідемії чуми птиці. Ця хвороба була надзвичайно поширеною навіть у кінці 1945 р. у Кіровоградській, Миколаївській, Харківській, Волинській та інших областях, створюючи загрозу розвитку птахівництва взагалі. На цей час вдалося ліквідувати хворобу лише в колгоспах Чернігівської, Сумської, Житомирської та Вінницької областей. Від неї лише в колгоспах у 1945 р. загинуло птиці 135 198 голів та було забито 169 202 голови, а разом втрати становили 304 400 голів. Отже, за 1944–1945 рр. птахівнича галузь тваринництва від цієї хвороби втратила понад 1 млн 426 голів птиці. Зважаючи на те, що 1 голова птиці давала приблизно 2 кг м'яса, то колгоспи втратили майже 30 тис. ц м'яса [2, 40].

Незважаючи на зазначені проблеми й труднощі воєнного часу, протягом 1944 – 1945 рр. у республіці була проведена суттєва робота з ліквідації захворюваності тварин.

1. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) : наукове видання / О. Г. Перехрест ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – 150 с. (Серія «Україна. Друга світова війна. 1939 – 1945»); його ж. Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія / НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62.
4. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-791. – Оп. 2. – Спр. 1200.
5. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 11395; Спр. 11399.

І. В. Тимків

**ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
ЧИННИКІВ НА ДИНАМІКУ СІЛЬСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В
50 – 60 РР. ХХ СТ.**

У статті проаналізовано динаміку сільського населення Тернопільської області в 50 – 60 рр. ХХ ст. у контексті соціально-економічного розвитку. Схарактеризовано вплив соціальних чинників на зміну структури населення сіл регіону та досліджено процес його скорочення.

Ключові слова: сільське населення, трудові ресурси, працездатне населення, сільське господарство, колективізація.

The article analyzes the dynamics of the rural population in the Ternopil region 50–60 years XX century in the context of socio-economic development. Demonstrate the influence of social factors on the change in structure of the population of villages in the region, and followed the process of reduction.

Key words: rural population, labor force, working-age population, agriculture, collectivization.

Актуальним завданням сучасної історичної науки є дослідження структури населення, з'ясування причин, що зумовлюють зміни в ній, вивчення природного руху, аналіз реакції населення на зміни, які відбуваються в економічній, соціальній або в культурній сфері.

Тернопільщина споконвічно була сільськогосподарським краєм, тому дослідження структури й динаміки сільського населення належить до пріоритетних питань.

Важливо синтезувати всі соціально-демографічні події, що відбувалися в житті селян. Опис динаміки населення в період 50 – 60-х рр. ХХ ст. дасть змогу показати процес формування сільської соціально-економічної інфраструктури, що передбачала створення робочих місць для жителів краю.

Мета дослідження полягає в аналізі динаміки сільського населення Тернопільської області 1950 – 1960 рр.

Об'єкт дослідження – динаміка населення сіл регіону в окреслений період.

Предметом дослідження є кількісні зміни сільського населення 1950 – 1960 рр. у Тернопільській області.

Територіальні межі дослідження охоплюють Тернопільську область (адміністративні норми зазначеного часу).

Джерельна база передбачає насамперед залучення архівних документів і використання статистичних матеріалів. Інформація щодо кількісних змін населення, які відбулися в сільській місцевості, подана у справах Держархіву Тернопільської області. Системний характер містить статистична характеристика населення краю, яку публікували офіційно внаслідок проведення всесоюзних переписів населення.

Значна частина матеріалів зберігається у фонді Р-1: «Статистичне управління Тернопільської області, м. Тернопіль» 1940 – 1941, 1944 – 1987 рр., на підставі чого можна робити висновки щодо кількісних показників сільського населення в області. Однак, використовуючи названі джерела, необхідно зважати

на численні ідеологічні нашарування статистичних даних, планові приписи й рознарядки.

В архівних фондах Тернопільського держархіву зберігається інформація, що в загальних рисах відображає характерні економічні процеси, які відбувалися в сільськогосподарській сфері Тернопільської області. Їх аналіз дає змогу проаналізувати процес соціально-економічних перетворень у селі, зокрема в контексті розвитку сільського господарства.

Збірники документів Центрального Статистичного Управління Тернопільської області (ЦСУ) 1957, 1962, 1967 та 1972 рр. [1, 2, 3, 4] за редакцією тодішнього голови статистичного управління області М. Аверченка містять упорядковані статистичні дані, що стосуються динаміки сільського населення.

Щодо історіографії дослідження, то варто звернути увагу на наявність низки праць, які характеризують динаміку сільського населення в поєднанні з соціально-економічною характеристикою регіону.

Цікавою для нашого дослідження є праця за редакцією В. Жученко «Демографічний розвиток Української РСР (1959–1970 рр.)» [5], де подано аналіз демографічних змін, що відбувалися з населенням в окреслений період. У роботі також виокремлені особливості процесу природного відтворення населення, характерні для певних демографічних зон (територію Тернопільської області зарахували до західної демографічної зони).

Докладні відомості щодо соціально-економічного розвитку українських сіл, зокрема й Тернопільського краю, подані професором П. Коріненком у навчально-методичному посібнику «Історія українського селянства» [6]. У цьому контексті актуальними є також методичні розробки викладачів Тернопільського фінансово-економічного інституту «3 історії радянської Тернопільщини» [7], де представлено відомості про економічний розвиток регіону після приходу на її територію радянської влади. Водночас слід зважати на надмірне наголошування в праці на ролі політики комуністичної партії.

Процес соціально-економічного розвитку Тернопільської області в досліджуваній період відображено в кандидатських дисертаціях Б. Буяка [8] та А. Киданюка [9].

Розвиток сільського господарства області, розпочинаючи з 50-х рр. ХХ ст., ознаменувався практичним завершенням процесу колективізації й інтеграції в єдиний державний сільськогосподарський комплекс. Економічна ситуація в сільській місцевості впродовж аналізованого періоду була порівняно стабільною.

Загальна чисельність сільського населення Тернопільської області станом на 1 січня 1950 р. дорівнювала 946 тис. осіб [4, 7].

Одним із небагатьох чинників, що впливали на зміну демографічної ситуації на селі, стало впровадження соціальних проектів та їх прив'язка під господарські об'єкти. Так, у 1948 р. у Тернопільській області побудовано 257 об'єктів культурно-побутового призначення, а саме: 64 клуби, 29 хат-читалень, 25 дитячих садків і ясел, 9 лікарень та амбулаторій, 69 бань, 52 приміщення правління колгоспів [9, 101].

Станом на кінець 1949 р. кількість членів колгоспу зупинилася на позначці 286,4 тис., із яких чоловіків

працездатного віку – 118,1 тис., жінок 168,3 тис. [10, 1]. Ці скромні показники членства в колективних господарствах області були «швидко виправлені» у наступні роки. Колективізація на західноукраїнських землях переважно завершилася в 1950 р. й охопила 1,5 млн, або 92,7 %, селянських господарств, із загальною кількістю колгоспів – 7 200 [6, 184]. Так, для прикладу, у 1951 р. чисельність колгоспів Тернопільської області становила 894 одиниці із загальною кількістю членів 856,1 тис. Працездатного населення було лише 441,8 тис. осіб [11, 2]. Аналіз цих даних доводить, що місцеве керівництво зарахувало до членів колгоспу всіх сільських жителів, зокрема дітей та осіб непрацездатного віку.

У листі керівника відділу статистики І. Гичко від 1 липня 1953 р. ідеться про зменшення в цьому році колгоспів із 882 до 829, що було зумовлене укрупненням окремих колгоспів [12, 1]. У звіті про роботу колгоспів за той же рік кількість членів колгоспу становила 564,2 тис., із яких працездатного віку 396,3 тис. осіб [13, 2]. Отже, усього лише за два роки кількість колгоспників зменшилася на 291,9 тис. осіб, що повністю викриває процедуру завищення показників за попередні роки.

Незважаючи на постійні темпи зростання членів колгоспів серед жителів сільської місцевості, суттєвою залишалася питома вага підсобних господарств (станом на 1 січня 1953 р. – 554 942) [14, 1].

Упродовж наступних років упроваджували процес спеціалізації сільськогосподарського виробництва, що призвело до скорочення кількості одиниць господарювання й підвищення рівня рентабельності. Зростає рівень матеріального забезпечення та впроваджували механізацію виробництва. До 1965 р. планували завершити електрифікацію колгоспів [7, 77].

Вагомі соціально-економічні зрушення, що відбулися в сільській місцевості, позитивно позначилися на темпах зростання кількості населення. Чисельність сільського населення станом на 1 січня 1956 р., за даними статистичного звіту, дорівнювала 963,3 тис. Серед районів найбільшими за кількістю населення були Бережанський (39,4 тис.), Козівський (34,8 тис.) та Підгаєцький (35,2 тис.) осіб [15, 21].

Досліджуючи зміни населення області, потрібно наголосити на обов'язковості в усіх сферах життя радянського суспільства поняття плану та його виконання будь-якою ціною, винятком не стала й демографічна політика. У демографічній сфері робили спроби змодельовати ріст чисельності сільського населення на короткотерміновий період. У таблиці «План-розрахунок чисельності сільського населення за період 1957 – 1965 рр.» проілюстровано ці плани [16, 28 зв.].

Таблиця 1

План-розрахунок чисельності сільського населення за період 1957 – 1965 рр.

Рік	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Тис.	953,0	959,1	965,2	971,3	977,4	983,5	989,5	995,5	1001,6

Кількість сільського населення Тернопільської області в 1957 р., згідно з даними, становила 947 тис. осіб [17, 3]. Народилося 20 146, померло 1033 [18, 8].

Із кожним роком відбувався процес скорочення господарських одиниць. Так, у 1959 р. кількість колгоспів становила 609 [19, 1 зв.], що на 30,9 % менше від показника 1952 р. У процесі скорочення кількості

колгоспів зросли показники членства в них до 616,7 тис. осіб [19, 1 зв.], або на 9,2 % більше від показників того ж 1952 р.

Наприклад, у колгоспі «Червоні Бережани» Бережанського району загальна кількість членів колгоспу на 1 січня 1960 р. становила 1 369 осіб, із яких жінок – 581, чоловіків 361. Осіб старших від 59 р. – 402, причому всього членів колгоспу разом із дітьми в книзі обліку членів та їхніх сімей налічували 1 782 [20, 1 зв.]. Як бачимо, у ході ведення обліку кількісного складу населення однієї господарської одиниці були допущені помилки, що на загальнообласному рівні призвело до суттєвого відхилення від реальних даних.

Згідно з розрахунками, наданими в листі заступника керівника статистичного управління В. Бутової від 24 лютого 1959 р., кількість сільського населення області зменшилася на 20 295 осіб, що можна пояснити зарахуванням сіл Козова, Почаїв і Хоростків до селищ міського типу та включенням до їхнього складу міських населених пунктів [21, 9].

Таке суттєве зменшення населення відбулося, незважаючи на приєднання до Коропецького району Горилядської сільради Станіславської області [21, 9]. Варті уваги й інші невідповідності в статистичних даних. Відповідно до інформації, поданої у справі Тернопільського держархіву під № 753 «Річні звіти по природному руху населення по Тернопільській області за 1957 р.» сільське населення області станом на 1 січня 1959 р. становило 930,7 тис. осіб [22, 18]. У тій же справі вміщено відомості про кількість сільського населення області (908 650 осіб), що були подані в результатах Всесоюзного перепису населення 1959 р. [22, 18]. Зіставлення цифр засвідчило, що в річних звітах, порівняно з переписом населення, більше на 22 050 осіб, або на 2,36 %. Така невідповідність даних спричинена насамперед несумлінним ставленням до своїх посадових обов'язків працівників відділу статистики, секретарів сільських рад та інших органів, до компетенції яких належить ведення реєстру жителів.

У листі В. Бутової від 5 березня 1960 р. керівникові відділу статистики населення й охорони здоров'я Центрального статистичного управління УРСР знаходимо пояснення наявних розбіжностей. Так, основною причиною є введення до реєстру одних і тих же осіб двічі, за місцем постійного проживання й тимчасового перебування. Двічі враховані хворі, які перебували в лікарнях, санаторіях, диспансерах, та учні навчальних закладів, за межами місця постійного проживання. Наприклад, у Буцацькому районі частина студентів технікуму проживала в селах, однак вони були записані й в міському реєстрі жителів [23, 4]. Такі огріхи посадових осіб були не єдиними: за даними підрахунку сільського населення, кількість підсобних господарств становила 257 855, за іншими відомостями 258 227 [23, 4].

Потрібно віддати належне й тому факту, що на початку 60-х рр. XX ст. чи не вперше за всю історію українського села відбувся перехід від екстенсивного до інтенсивного способу обробки землі. Унаслідок вдалих хрущовських реформ колгоспи стали рентабельними, почали демонстрували приріст виробництва сільгосппродукції в середньому 7 % щорічно [6, 188].

Паралельно з економічним зростанням села відбувався процес покращення та зростання його

культурно-освітньої бази. Станом на 1 січня 1960 р. в області працювало 962 сільські клуби [24, 27], що у 2,5 рази більше від показника 1945 р. У довідці управління культури Тернопільського облвиконкому про мережу та роботу культурно-освітніх закладів області представлено дані про кількість сільських бібліотек – 703 одиниці, колгоспних клубів – 14, колгоспних бібліотек – 306 [24, 27].

Ці та інші чинники покращення соціальної інфраструктури сільської місцевості вже не могли зупинити процес урбанізації та відтоку трудових ресурсів для потреб промисловості.

За період із 1965 – 1969 рр. кількість працездатного населення зменшилася з 389, 4 тис. [25, 2] до 358,1 тис. осіб [26, 21], що засвідчує процес сповільнення народжуваності та активізації міграційної активності.

Згідно з переписом населення 1970 р., кількість сільських жителів становила 883 945 осіб [27, 16], що на 2,4 % менше від показника 1959 р. (905 987 осіб) [27, 16]. Причину скорочення кількості сільського населення на цей період слід шукати в процесі урбанізації та в сповільненні темпів природного приросту в селі.

Констатуємо й порушення вікової структури сільських жителів, оскільки більшість молоді виїжджала до міст спочатку на навчання, а згодом і на постійне проживання. Зменшення кількості сільського населення області відбувалося відповідно до загальноукраїнських демографічних процесів. Так, за період із 1960 – 1985 рр. сільське населення УРСР скоротилося з 22,5 до 17,7 млн осіб [6, 190]. Населення українських сіл скорочувалося надзвичайно швидкими темпами. За цей період показник становив – 21,3 %, що в майбутньому призвів до суттєвої демографічної проблеми в структурі населення.

Отже, динаміка сільського населення залежала насамперед від соціально-економічних змін, які відбулися загалом у державі та в Тернопільській області. Частково були змінені територіальні межі досліджуваного регіону, окрім цього, вплив на динаміку сільського населення мали й міграційні процеси. У 60 рр. ХХ ст. помітне пришвидшення темпів урбанізації краю.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що динаміка кількості сільського населення, розпочинаючи з 60 рр. ХХ ст., набула негативного характеру, незважаючи на чималі темпи розвитку соціальної інфраструктури в сільській місцевості. Сповільнення темпу приросту населення було неможливо спинити, що в подальшому призвело до негативного сальдо природного приросту сільського населення досліджуваного регіону.

1. Народне господарство Тернопільської області : статистичний збірник / за ред. М. Аверченко. – Тернопіль : Облвидав, 1957. – 271 с.

2. Народне господарство Тернопільської області : статистичний збірник / за ред. М. Аверченко. – Львів : Держстатвидав, 1962. – 281 с.

3. Народне господарство Тернопільської області : статистичний збірник / за ред. М. Аверченко. – К. : Статистика, 1967. – 204 с.

4. Народне господарство Тернопільської області : статистичний збірник / за ред. М. Аверченко. – К. : Статистика, 1972. – 224 с.

5. Демографічний розвиток Української РСР (1959 – 1970 рр.) / ред. В. Жученко, В. Бурлин. – К. : Наукова думка, 1977. – 222 с.

6. Коріненко П. Історія українського селянства : навчально-методичний посібник / П. Коріненко. – Тернопіль : вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – 296 с.

7. З історії радянської Тернопільщини : учбово-методичні розробки / Л. Коліщенко, В. Шкварець, М. Кватира. – Тернопіль : вид-во Тернопільського фінансово-економічного інституту, 1972. – 121 с.

8. Букчак Б. Б. Розвиток промислової сфери в західних областях Української РСР упродовж 1944 – 1950-х років (на матеріалах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Букчак Богдан Богданович ; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2001. – 257 с.

9. Киданюк А. В. Соціально-економічні та культурні процеси в селі упродовж 1944 – 1950 рр. (на матеріалах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Киданюк Андрій Володимирович ; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2011. – 221 с.

10. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). Ф. Р-1. Статистичне управління Тернопільської. Оп. 7. Спр. 1, арк. 1. (для заг.)

11. Ф. Р-1. – Оп. 7. – Спр. 6, арк. 2.

12. Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 290, арк. 1.

13. Ф. Р-1. – Оп. 7. – Спр. 14, арк. 2.

14. Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 478, арк. 1.

15. Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 634, арк. 21.

16. Там само, арк. 28 зв.

17. Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 636, арк. 3.

18. Там само, арк. 8.

19. Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 37, арк. 1 зв.

20. Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 73, арк. 1 зв.

21. Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 753, арк. 9.

22. Там само, арк. 18.

23. Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 918, арк. 4.

24. Радянська Тернопільщина 1959 – 1975 документи й матеріали. Партийний архів Тернопільського обкому КП України. Тернопільський обласний Держархів / [гол. ред. Ю. Семенов]. – Львів : Каменяр, 1986. – 240 с.

25. Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 237, арк. 2.

26. Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 467, арк. 21.

27. Підсумки Всесоюзного перепису населення 1970 року: Чисельність населення СРСР, союзних та автономних республік, країв і областей / ЦСУ при Каб. Мін. СРСР. – М. : Статистика, 1972. – 176 с.

28. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / [гол. ред. І. Зуляк]. – Тернопіль : «Вектор», 2014. – 220 с.

О. О. Тітика

РОЛЬ МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ВІДРОДЖЕННІ СЕЛА В 1946–1950 РР.

У статті проаналізовано роль місцевої промисловості України у відродженні економіки й соціальної сфери села в 1946 – 1950 рр. Схарактеризовано внесок галузі в забезпечення виробничої сфери сільського господарства та побутових потреб селян.

Ключові слова: місцева промисловість, відродження економіки й соціальної сфери села, продукція виробничого призначення, товари широкого вжитку.

In the article the role of local industry of Ukraine is analysed in the revival of economy and social sphere of village in 1946–1950. Payment of industry is rotined in providing of production sphere of agriculture and domestic necessities of peasants.

Key words: *local industry, revival of economy and social sphere of village, products of the production setting, consumer goods.*

До післявоєнного соціально-економічного відродження українського села тією чи тією мірою були причетні різні галузі промислового комплексу республіки. Вагомим був, зокрема, внесок місцевої промисловості. Однак це питання в історіографії й донині малодосліджене, відсутні спеціальні публікації, а наявна в низці праць [1] інформація має фрагментарний характер і не відображає справжній стан із виробництвом галуззю продукції для потреб села та її роль у розв'язанні важливих тогочасних сільських економічних і соціальних проблем. У пропонованій публікації сформульовано завдання проаналізувати роль місцевої промисловості України в соціально-економічному відродженні села в 1946 – 1950 рр. Предметом дослідження є проблема повоєнного відродження українського села, об'єктом – роль місцевої промисловості у відбудовних процесах на селі.

Як відомо, на час визволення території республіки українське село перебувало в стані неймовірного спустошення, занепаду й зuboжіння. Майже повністю були зруйновані матеріально-технічна база та соціальна сфера села, перестали функціонувати цілі галузі сільськогосподарського виробництва. Для підтвердження наведемо лише кілька страхотливих за своїм змістом показників. У колгоспах і радгоспах окупанти зруйнували 251 тис. будівель виробничого призначення, вивезли до Німеччини або знищили 56 972 трактори й 24 556 комбайнів та багато тисяч інших сільськогосподарських машин і реманенту. Село залишилося навіть без таких простих транспортних засобів, як вози та сани: гітлерівці вивезли 1 278 тис. одиниць (зокрема 664,4 тис. возів), а також до 80 % шкіряної зброї [2, 310]. У більшості сільських населених пунктів були спустошені особисті господарства селян, а застосування окупантами тактики «спаленої землі» призвело до втрати багатьма селянами індивідуального господарства взагалі. Одним із найтрагічніших наслідків окупації для українського села були збитки, завдані його соціальній сфері. Окупанти перетворили на руїни понад 28 тис. сіл [3, 230], майже повністю зруйнували або знищили сільські мережі побутових, торгових, медичних, освітніх і культурних закладів. У селах України окупанти зруйнували та знищили 1 808 тис. селянських хат [4, 156], унаслідок чого без даху над головою й без пожитків (примітивних меблів, посуду, інвентарю, постільних речей, одягу і взуття) залишилися сотні тисяч селянських сімей та кілька мільйонів сільських жителів [5, 229].

Упродовж початкового етапу відбудови, що розпочався ще в умовах війни з 1943 р. і тривав до кінця 1945 р., була відроджена лише незначна частина втраченого в роки воєнного лихоліття в економічній і соціальній сферах села. Переважний же обсяг робіт у справі відродження економічного потенціалу й соціальної інфраструктури села відбувався в роки четвертої п'ятирічки (1946 – 1950 рр.), посутню роль у цьому процесі відіграла місцева промисловість України.

У довоєнний період місцева промисловість мала велику питому вагу в загальному балансі економіки України. Вона була сукупністю промислових підприємств, трестів, промислових комбінатів та інших

організацій, підпорядкованих Народному комісаріатові місцевої промисловості УРСР (утвореному згідно з постановою ЦВК УРСР від 4 вересня 1934 р.) й одночасно (крім підприємств республіканського підпорядкування) місцевим Радам. У 1941 р. у підпорядкуванні Наркомату місцевпрому УРСР перебувало 706 підприємств, із них 267 заводів республіканського й обласного підпорядкування та 439 районних та міських промкомбінатів, у складі яких функціонувало 1 978 цехів, майстерень і виробництв [6, 4, 29]. Підприємства місцевої промисловості, виготовляючи в широкому асортименті продукцію виробничого призначення й товари широкого вжитку, допомагали місцевим органам влади розв'язувати в областях, районах і містах нагальні проблеми функціонування місцевого господарства та забезпечення потреб населення. Частина виробленої продукції використовували для потреб сільського господарства республіки. Зокрема, у передвоєнному 1940 р. підприємства місцевої промисловості республіки виготовили 14 674 шт. сільськогосподарських машин (віялок – 1 089, соломорізків – 7 304, жмихоподрібнювачів – 1 956, бурякорізків – 489, кінних приводів до молотарок – 585 та ін.), запасних частин до тракторів і сільськогосподарських машин на 5 449 тис. крб., 105,8 тис. м ланцюгів для комбайнів, 35,7 тис. шт. возів і ходів до них та багато інших виробів сільськогосподарського призначення [7, 5, 9–12, 14, 94].

Унаслідок проведених у 1943 – 1945 рр. відбудовних робіт, у галузі розпочали працювати 182 підприємства республіканського й обласного підпорядкування, 780 відновлених і заново створених районних та міських промислових комбінатів, у складі яких функціонували 7 838 підприємств, майстерень, цехів і виробництв [8, 4]. Виробництво продукції в 1945 р. становило вже 43,4 % від річного довоєнного виробництва [9, 366]. У наступні роки кількість підприємств галузі була відновлена на довоєнному рівні. Уже в 1948 р. випуск продукції на підприємствах галузі не лише досяг довоєнного рівня, а й перевершив його на 8,2 % [10, 90].

Специфічною особливістю функціонування місцевої промисловості в 1946 – 1950 рр. була її багатопрофільність у виробництві продукції для потреб інших галузей економіки, зокрема сільського господарства, і товарів широкого вжитку для задоволення найбільш нагальних повсякденних потреб населення. На підприємствах галузі виготовляли в асортименті металевий прокат, металеві, фарфорово-фаянсові та пластмасові товари широкого вжитку, лаково-фарбувальні й будівельні матеріали, медичний і будівельний фаянс, шкільні та канцелярські товари й приладдя, культтовари та галантерею, музичні інструменти, вози й ходи до них, упряж та інше обладнання й облаштування для гужового транспорту, сільськогосподарські машини та інвентар і запасні частини до них, гідротурбіни, металообробні й деревообробні верстати, котли, електрообладнання, механізми та обладнання для житлово-комунального господарства, автогенно-вагове обладнання, бочки й цистерни, шкіро-взуттєві, дерев'яні, селікатно-керамічні, валяльно-войлочні вироби та багато іншої продукції (у кінці 1946 р. на підприємствах галузі виготовляли виробів 1 002 найменувань [8, 64], а до кінця п'ятирічки їхня кількість ще більше зросла), також

відбувалося обслуговування населення метало-побутовим ремонтом, індошовом і ремонтом одягу й взуття. Велику частину описаної продукції та послуг безпосередньо або опосередковано спрямовували для виробничих, господарських і соціальних потреб села.

З огляду на обмежений обсяг публікації, проаналізуємо лише найважливіші напрями виробничої діяльності місцевої промисловості з виготовлення продукції для потреб сільського господарства. Надзвичайно важливим було виробництво запасних частин до тракторів і сільськогосподарських машин, простих сільськогосподарських машин та пристосувань (соломорізок, віялок, кормоподрібнювачів, ланцюгів для комбайнів) і сільськогосподарських знарядь (лопати, сапи, граблі, коси, пилки, секатори, лопати, садові та окулірувальні ножі, молокоміри, елеваторні ковші, бідони й багато іншого). Таку продукцію виготовляли на 30 заводах Міністерства місцевої промисловості [11, 17–21]. Упродовж 1946–1948 рр. вироблено запасних частин до тракторів і сільськогосподарської техніки на суму 14 761,1 тис. крб., 1 172 віялки, 4 021 саморізки, 1 451 тис. пог. м «Ланцюгів Галля», 53,8 тис. шт. садових ножів, 268 тис. шт. ножів для цукрового буряку, 98 тис. шт. секаторів, 3 379 тис. шт. металевих лопат, 658 тис. шт. підків, 191,2 тис. кв. м сит для комбайнів, 51 тис. шт. бідонів, 15,2 тис. шт. елеваторних ковшів, 2 372 т колісної мазі, 1 642 тис. комплектів упряжі для тягла [12, 9–12, 14, 13, 22–31, 58; 14, 28; 15, 24–25] та багато інших найменувань продукції виробничого призначення. У 1949 р. аграрії одержали від місцевпромівців 100 тис. кіс, 100 шт. подрібнювачів грубостеблевих кормів, 1 500 універсальних млинів, 1 000 шт. насосів для водопостачання, виробництво яких освоїли того року [16, 7].

Однією з найважливіших підгалузей у системі місцевої промисловості, що забезпечувала потреби села, була обробувальна. З огляду на відсутність у сільському господарстві республіки достатньої кількості механічних транспортних засобів, використання живого тягла залишалося основним джерелом забезпечення потреб транспортування. За роки війни й окупації втрачено величезну кількість возів, їх поновлення стало нагальною потребою. Місцева промисловість була однією з провідних у розв'язанні цієї проблеми. У системі Міністерства місцевої промисловості функціонував спеціальний трест «Обозобудування», у складі якого працювали 5 обробувальних заводів (Чугуївський, Ніжинський, Житомирський, Павлоградський, Молочанський), де виготовляли в асортименті парокінні й однокінні ходи, осі, колеса, втулки возів та іншу продукцію для обозу. Крім цього, виробництво обозу налагодило кілька інших загальнодержавних заводів (наприклад, завод імені Комінтерну), спеціальні підприємства, майстерні та цехи в системі всіх облмісцевпромів і при багатьох райпромкомбінатах. Лише впродовж 1946–1948 рр. у системі місцевпрому вироблено понад 500 тис. шт. осей, 195,8 тис. шт. возів і ходів, понад 3 тис. т втулок до возів [12, 9–12, 14; 13, 22–31, 58; 14, 28; 15, 24–25], більшість яких надійшла до сільського господарства.

Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 17 жовтня 1946 р. «Про заходи з подальшого розвитку сільської електрифікації і забезпечення будівництва

невеликих гідроелектростанцій», передбачали збудувати електростанції й підстанції загальною потужністю 58 100 кВт, зокрема гідроелектростанції загальною потужністю 31 000 кВт, із них увести в дію в 1947 р. 20 000 кВт; збудувати теплові електростанції потужністю 10 700 кВт; електрифікувати 1 420 колгоспів і сіл, 51 радгосп, 318 МТС, 33 МТМ, 19 ремонтних заводів та 67 інших сільськогосподарських підприємств й установ; збудувати 1 535 трансформаторних підстанцій, 12 250 км ліній електропередач, установити 5 276 електромоторів і 248,4 тис. світлових точок. У виконанні сформульованих завдань важливу роль мало виконати Міністерство місцевої промисловості УРСР, якому належало: а) виготовити в 1947 р. для потреб сільської електрифікації на Славгородському заводі «Прогрес» у Дніпропетровській області 160 гідротурбін ГТР, довівши потужність цього заводу на кінець 1947 року до 150 гідротурбін у рік; виготовити в 1947 році на Кіровоградському заводі «Більшовик» 440 гідротурбін ВТ; б) організувати виготовлення на зазначених заводах трансмісій, підймальних механізмів та іншого гідромеханічного устаткування; в) ужити заходів до максимального зниження відпускних цін на гідротехнічне устаткування; г) освоїти в IV кварталі 1946 року виготовлення виробів із пластмаси: електропатронів, вимикачів, штепсельних розеток, відгалузних коробок, групових щитків, втулок і почати в 1947 році масовий випуск зазначених виробів для сільської електрифікації за заявками й технічними умовами «Укрсільелектро» [17, 512–513]. Проведена в галузі робота щодо виконання урядових завдань загалом дала позитивні результати, хоч у затвердженні термінів виробити в повному обсязі асортимент виробів не вдалося.

Серед важливих напрямів виробничої діяльності місцевпрому було виготовлення будівельних матеріалів для потреб господарського й житлового будівництва в сільській місцевості. Практично все виробництво основних будівельних матеріалів – цегли, черепиці й вапна – зосереджували на заводах і в цехах 250 районних промислових комбінатів, зокрема на 157 невеликих цегляних заводах, які працювали сезонно, немеханізованих, з обмеженими потужностями виробництва. Незначні обсяги виробництва й ручна праця, а також великі витрати на доставку палива призводили до великої собівартості матеріалів і збитковості їх виробництва. Незважаючи на ці проблеми й труднощі, на підприємствах галузі в 1946–1950 рр. виготовили 111,2 млн шт. випаленої цегли, 5 млн 268 тис. шт. черепиці, 101,6 тис. т вапна [6, 75; 18, 25; 19, 6], значну кількість яких направили для будівельних робіт у сільській місцевості.

Місцева промисловість була одним з основних виробників продукції для забезпечення потреб сільської житлово-комунальної сфери: опалювальних котлів, радіаторів, скобельних виробів, пічного литва, насосів та іншого. Ця галузь основний постачальник виробничої сфери аграрного сектору в металооброблювальному, металорізючому, ковалсько-пресовому й деревообробному обладнанні, а також у ваговому обладнанні для потреб господарства та в побутовій сфері.

На підприємствах галузі у великому асортименті виготовляли товари широкого вжитку: чавунний, оцинкований, емалевий, металевий і гончарний посуд, столове приладдя, масляні, емалеві й сухі фарби та

білила, скобельні вироби, гвіздки, вироби з пластмаси, господарське мило, сірники, дерев'яні бочки, корзини, коломазь, панчішно-шкарпеткові вироби, м'який і жорсткий шкіряний товар, упряж для тягла, мотузки, взуття та багато іншого, що використовували в повсякденній господарській діяльності й побуті сільських жителів.

Одночасно з виробництвом продукції виробничого призначення й товарів широкого вжитку підприємства місцевої промисловості виконували ще одну надзвичайно важливу функцію – обслуговування сільського населення метало-побутовим ремонтом, індошовом і ремонтом одягу й взуття. Ці послуги селянам надавали районні та міські промислові комбінати.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що в 1946 – 1950 рр. місцева промисловість відіграла важливу роль у виконанні завдань відродження економіки й соціальної сфери повоєнного села. Продукція, яку виготовляла галузь для села, повною мірою не задовольняла його потреби, але вона була надзвичайно цінною в тогочасних складних умовах.

1. Історія народного господарства Української РСР : у 3 т., 4 кн. – К., 1985. – Т. 3, кн. 1: Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938 – 1960 рр.); Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР (період будівництва розвинутого соціалізму). – К., 1978; Енциклопедія народного господарства Української РСР. Т. 1–4. – К., 1969 – 1972; Экономика Советской Украины. 1945 – 1975. – К., 1975; Історія міст і сіл Української РСР : у 26-ти т. – К., 1967–1976; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні : в 3-х ч. / О. О. Нестеренко. – К., 1966. Ч. 3; Тіміка О. О. Місцева промисловість України в 1946–1950 рр.: проблеми і результати відбудови та функціонування / О. О. Тіміка // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка / за ред. проф. І. С. Зуляка. Серія: Історія. – Тернопіль : вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 2. – С. 251–260; Її ж. Районні та міські промислові комбінати системи Наркомату (Міністерства) місцевої промисловості УРСР у 1943–1950 рр.: відбудова, функціонування й роль у забезпеченні потреб економіки та населення республіки / О. О. Тіміка // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка / за ред. проф. І. С. Зуляка. Серія: Історія. – Тернопіль : вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – С. 92–97 та ін.
2. Історія українського селянства. Нариси : в 2-х т. – К., 2006. – Т. 2.
3. Історія України / під ред. В. А. Смолія. – К., 1997.
4. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941–1945 рр. : в 3-х т. – К., 1969. – Т. 3.
5. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище : монографія / О. Г. Перехрест / НАН України. Ун-т історії України. – Черкаси, 2011.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4990 – Оп. 1. – Спр. 29.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 152.
8. Там само. – Спр. 206.
9. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в трёх томах. – К., 1985. – Т. 3.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2583.
11. Там само. – Оп. 76. – Спр. 97.

12. Там само. – Спр. 210.
13. Там само. – Оп. 23. – Спр. 5885.
14. Там само. – Спр. 3993.
15. Там само. – Оп. 76. – Спр. 309.
16. Там само. – Оп. 30. – Спр. 1614.
17. Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – № 1–12. 1946 р. – К., 1946.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2589.
19. Там само. – Оп. 76. – Спр. 320.

Г. М. Чепурда

СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ПОЛЕЗАХИСНИХ ЛІСОСМУГ В УКРАЇНІ ВІДПОВІДНО ДО «ВЕЛИКОГО ПЛАНУ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ»

Досліджено втілення в життя планів заліснення степових і лісостепових регіонів України в повоєнний період відповідно до «Великого плану перетворення природи». Проаналізовано заходи радянської влади зі створення системи полезахисних лісосмуг, передбачених «Великим планом перетворення природи».

Ключові слова: полезахисні лісосмуги, «Великий план перетворення природи», протиерозійні роботи, меліорація земель.

Implementation of reforestation of steppe and forest steppe regions of Ukraine in the postwar period in accordance with the «Great plan of nature transformation» was researched as well as Soviet government activities to establish a system of shelter belts provided by a «Great plan of nature transformation».

Key words: shelter belts, «Great plan of nature transformation», anti-erosion works, land reclamation.

Кліматичні умови степових і лісостепових районів України, періодичні жорстокі посухи й суховії зумовлювали в повоєнний період нестабільність урожаїв. Реалії тогочасного життя примушували задумуватися над перспективами господарювання на землі, а численні факти доводили, що хижацьке господарювання призводить до руйнування постійних джерел родючості ґрунту та ерозії. Учені ще з кінця XIX ст. проводили дослідження в галузі степового природокористування та на практиці розширювали методи пом'якшення природного й антропогенного впливу. Проте лише в повоєнний період радянська влада вдалася до рішучих кроків, розробивши «Великий план перетворення природи», посутня увага у якому зосереджена на створенні системи полезахисних лісосмуг.

Мета статті – вивчити заходи радянської влади зі створення системи полезахисних лісосмуг, передбачених «Великим планом перетворення природи».

У післявоєнний період поряд із ліквідацією наслідків війни та окупації, відповідно до затвердженого радянською владою так званого «Великого плану перетворення природи», у великому обсязі були відновлені роботи зі створення лісозахисних насаджень. Лісомеліоративні заходи передбачали, звичайно, закладку стокорегулювальних прибалкових і приярних лісових смуг, суцільні насадження по ярах, балках, берегах річок, біля ферм, по берегах ставків і водосховищ [1, 46].

До штату сільськогосподарських органів від машинно-тракторних станцій до Міністерства

сільського господарства УРСР були введені посади спеціалістів-агролісомеліораторів. Посади таких же спеціалістів були передбачені в обкомах партії, а в ЦК КП(б)У створили навіть спеціальний сектор полезахисного лісорозведення у складі трьох спеціалістів. Міністерство сільського господарства було зобов'язане організувати підготовку бригадирів лісомеліораторів і створити спеціальні школи з терміном навчання 1 рік. У лісогосподарських та лісотехнічних інститутах і технікумах України різко збільшили набір на лісогосподарські й лісомеліоративні факультети. У кількох сільськогосподарських ВНЗ України відкрили лісомеліоративні факультети [2, 134].

Іншим важливим організаційним заходом стало створення при Українському науково-дослідному інституті лісового господарства в м. Харкові спеціального відділу в складі 22 співробітників, які мали провадити науково-дослідну діяльність у галузі створення нових лісів. Експериментальною базою обрали Боркинський дослідницький полігон у Харківській області. Керівники УРСР надавали роботам у цьому напрямку великої значущості, це засвідчує надання Харківською міською радою 5 квартир для наукових співробітників. У 1949 р. в Україні був організований республіканський трест «Агролісопроект», що складав проекти на лісорозсадники і лісосмуги [2, 133].

Обсяги робіт вражали: уже в 1948 р. полезахисні смуги були посаджені на площі 9182 га, заліснення й закріплення пісків проведені на площі 2361 гектар, лісові насадження по ярах і балках на площі 4737 гектарів; підготовлений ґрунт під посадження в 1949 році на площі 112,7 тис. гектарів; лісові насадження на землях Держлісфонду виконані на площі 83,1 тис. гектара та введені сівозміни в 6397 колгоспах [3, 4].

Посадки робили як держава, так і колгоспи. У кожному колгоспі й радгоспі організовували лісомеліоративні та лісокультурні ланки. На проведення цих робіт держава видавала їм кредити. За договорами з колгоспами й радгоспами, лісопосадки та їх догляд могли проводити машинно-тракторні станції, ці показники фіксували в планах [2, 132].

Так, наприклад, у Київській області тільки під час весняного сезону 1949 року посаджено 3058 гектарів полезахисних лісових смуг, зокрема: колгоспи області посадили 2508,7 гектара смуг, що становило 179,7 % і 125,4 % річного плану, радгоспи Міністерства радгоспів УРСР посадили 263 гектари – 109,5 % весняного плану, радгоспи Цукрбурякотресту – 170 гектарів – 226,7 % весняного плану [4, 6].

Практикували «шефську допомогу колгоспам», коли лісники закладали лісові полоси. Наприклад, лісники Олександрівського лісгоспу на Кіровоградщині в 1950 р. заклали лісових полос на площі 3,2 га, де саджанці прийнялися на 97 %, а також узяли під лісорозвідник 0,5 га, отримавши вихід посадкового матеріалу на 120 % вище від плану [5, 98].

На першому етапі реалізації «Великого плану перетворення природи» населення сприйняло задуми влади з ентузіазмом, особливо працівники сільського господарства, розпочавши його виконання. Як зазначає відомий український лісовод/лісознавець П. Г. Вакулук, ідея охорони природи, любов до лісу

завжди жили у свідомості українського народу. За даними вченого, на виконання робіт із посадки лісів, передбачених планом, люди йшли «всім світом», незважаючи на наслідки страшної війни [2, 484].

У подальшому масштаби цієї роботи зростали. Боротьба з посухою в степах через насадження лісових полезахисних смуг ставала основою побудови польового господарства в степовій зоні нашої країни [6, 88].

За доповідною запискою заміністра лісового господарства Власенка від 15.03.1949 року, порівняно з довоєнним періодом план посіву та посадки лісу збільшився у 2 рази (1 10000 гектарів проти 54000 гектарів у 1940 році), а план цих же робіт по степових областях зріс більше ніж у 3 рази. У 1949 році організовано 15 лісозахисних станцій, а постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 20.01.1949 року заплановано організувати в 1950 році – 20, у 1951 році – 25 лісозахисних станцій [7, 45].

Уперше в історії, вирощуючи ліси, стали широко використовувати різні машини [8, 128]. Так, наприклад, як засвідчує стенограма Республіканської наради працівників лісгоспів та управлінь лісостепових областей УРСР від 5 – 6 серпня 1949 року, новоутворена Черкаська лісозахисна станція розпочала роботу 28 березня 1949 року. Вона мала 16 тракторів, 10 плугів, 9 культиваторів, багато борін. На 15 березня 1949 року станція була повністю укомплектована керівним та обслуговувальним персоналом, насамперед трактористами й причіплювачами. Отже, станом на 1 липня 1949 року станція виконала план із розкорчування – 214 гектарів, оранки – 767 гектарів, культиватії – 638 гектарів, боронування – 1192 гектари. Тобто якщо взяти до уваги, що план у них був 10051 гектарів, то на той час вони його виконали в обсязі 6753 гектари, або 57 % [9, 57].

Представник Золотоніського лісгоспу Єсиков на Першій міжобласній куштовій нараді робітників сільського господарства із захисного лісонасадження від 12 лютого 1951 року звітував: «Наше лісове господарство за останні роки оснащене передовою вітчизняною технікою, багато трудомістких робіт зараз виконуються машинами». Як наслідок за 1949/50 рік це господарство виконало посіву й посадок лісу на площі 2059 гектарів, посів розсадника на площі 25,4 га.

Загалом у 1949 – 1952 роках колгоспи й радгоспи України щорічно своїми силами саджали та сіяли в середньому по 66000 гектарів полезахисних лісових смуг [8, 159]. Це було вдвічі більше, ніж передбачав урядовий план. У багатьох колгоспах і радгоспах, навіть в областях, брали зобов'язання виконати 15-тирічний план за 3-5 років [2, 135].

Звичайно, для створення державних, колгоспних і радгоспних захисних лісових смуг та заліснення ярів, балок, берегів озер і рік у степових та лісостепових районах УРСР був необхідний посадковий матеріал: сіянці деревних, чагарникових і плодкових порід, асортимент яких жорстко регламентували. Добирали дерева й чагарники, які добре приживалися в ярах та на крутосхилах, були надзвичайно посухостійкими. Тому для створення колгоспних і радгоспних захисних смуг рекомендували навіть деревно-чагарникові породи, які слід було вирощувати [3, 17].

Була організована ціла супутня галузь у лісовому господарстві – розсадники, що також потребували чималих площ. Протягом 1949 – 1950 рр. в Україні організували 2685 колгоспних, міжрадгоспних і державних лісорозсадників загальною площею 22780 га, створили 69 лісозахисних станцій, кілька степових лісгоспів і десятки степових лісництв, укомплектованих необхідною технікою, де працювали спеціалісти [2, 133].

Настільки дієвим був захист від суховіїв лісосмугами, а лісові насадження ставали могутнім чинником регулювання ґрунтових вод, працівники сільського господарства могли пересвідчитися вже на власному досвіді.

Колгосп ім. Шевченка Близнюківського району Харківської області в 1948 році зібрав із площі 785 гектарів, що перебувала під захистом молодих лісових смуг, зернових культур по 16,8 центнера з кожного гектара, а сусідній із ним колгосп «Червоний прапор», який не мав полезахисних лісових смуг, у тому ж році зібрав на своїх полях тільки по 10,5 центнера з гектара [10, 5].

Навесні 1946 року від чорної бурі, що пронеслася в колгоспі ім. Сталіна та інших колгоспах Генічеського району Херсонської області, на полях, де не було полезахисних лісових смуг, озимі посіви загинули від 50 до 80 %. Ці колгоспи зібрали врожай по 5-7 центнерів із гектара, а на полях Партизанського агролісомеліоративного опорного пункту та колгоспу «Червоний прапор», завдяки наявності полезахисних лісових смуг, озимі посіви повністю збереглися, такі господарства зібрали урожай озимих по 19 центнерів із кожного гектара [10, 5].

На Присиваській агролісомеліоративній станції (Херсонщина), де в 1949 – 1951 роках створили повну мережу лісосмуг, урожайність зернових була на 7-9 центнерів з одного гектара вища, ніж у Генічеському районі [8, 167].

Але вже навіть на початковому етапі виконання «Великого плану перетворення природи» не все складалося добре, виникало багато труднощів. Так, зі стенограми Першої міжобласної наради робітників лісного господарства України із захисного лісонасадження від 12 лютого 1951 року випливає, що, наприклад, по Харківському міжобласному управлінню лісового господарства, яке проводило роботу на території двох областей (Харківської й Полтавської) і до складу якого входило 14 лісгоспів, 4 лісозахисні станції, 10 великих розсадників, підлеглих лісгоспам, план залісення за 1950 рік був виконаний у Харківській області на 42,6 %, а в Полтавській на 50,7 %. При цьому загальний план залісення державної смуги Білгород – Дон у межах Харківської області протягом 1950 року був виконаний уже на 80 % [5, 79].

На початку 1950-х рр. лісництва постали перед проблемою загибелі нових насаджень. Про це йшлося на першій міжобласній нараді робітників лісового господарства України із захисного лісонасадження, що проходила 12 лютого 1951 р. Увагу зосереджували на загибелі насаджень сосни в Ізюмському лісництві площею до 38 тис. га, у Куйбишевському лісництві 800 га нових насаджень шовковиці були пошкоджені гусінню [5, 61].

В урядовій довідці зазначено, що попри численність лісових насаджень їх ще створювали в

незначному обсязі, а там, де вони були, їх знищували через випас худоби або навіть вирубування [11, 11].

Часто непродумано порушували сівозміну, знищували лісові смуги. Лише за квітень – вересень 1951 року органи Міністерства сільського господарства УРСР виправили внутрішньогосподарський землеустрій 69 колгоспів і переробили проекти у 210 колгоспах [12, 18].

Характерними були й фінансові негаразди. Як доповідав директор Черкаської лісозахисної станції Київського управління Гнідий на республіканській нараді працівників лісгоспів та управління лісостепової області УРСР, лісозахисні станції «із самого початку свого існування були залишені напризволяще»: Черкаська лісозахисна станція не мала спеціальних машин, тракторів. Посадка відбувалася переважно вручну, згідно з нормативами колгоспники повинні були заплатити по 25 крб. за гектар. Проте план був перезатверджений із закладанням механізованого шляху посадки, який передбачав лише 14 крб. за гектар. Отже, договір із колгоспниками укладали за одним планом, а оплачувати потрібно було після виконання робіт уже за іншим планом [9, 56].

Учасники міжобласної наради передовиків лісового господарства УРСР, яка проходила в лютому 1953 р., визнали, що Мінлісгосп незадовільно підходив до планування та позастатейного фінансування витрат, створюючи в роботі «незрозумілості» із фондом зарплатні та адміністративно-управлінськими витратами. Натомість несвоєчасна виплата грошей призводила до погіршення трудової дисципліни. Не забезпечували в області й охорони лісонасаджень від самовільного вирубування [13, 9].

Після смерті Й. Сталіна реалізація заходів узагалі була загальмована, а нові керівники не вважали за доцільне проводити роботи зі створення штучних лісів. Це ще раз підтверджувало, що спрямованість ухвалених рішень безпосередньо залежала від керівника країни.

Реалізацією такого політичного рішення стала постанова Ради Міністрів СРСР від 20 квітня 1953 р. № 1144, що припиняла роботи із захисного лісорозведення. Лісозахисні станції були ліквідовані, техніку і приміщення від них забрали, посади агролісомеліораторів у всіх державних органах скоротили, а також скасували оперативну державну звітність із захисного лісорозведення. Усе це різко послабило відповідальність колгоспів і радгоспів, сільськогосподарських органів за збереження вже створених лісопосадок та проведення протиерозійних заходів. Із 1953 р. майже всі колгоспи припинили виділяти агролісомеліоративні ланки. Багато колгоспів не передбачало й колгоспних лісоводів [13, 9].

Інвентаризації фіксували, що внаслідок послаблення уваги до цих питань загинуло 58 % лісосмуг, створених після 1949 р. Виконання робіт із захисного лісорозведення в обсягах і в терміни, передбачені постановою від 20 жовтня 1948 р., дало б Україні змогу створити повну систему, зокрема полезахисних лісових смуг, зберегти землю, ріки та водойми, захистити землю від вітрової й водної ерозії, мінімізувати шкоду від посух і суховіїв, одержувати високі й сталі урожаї. За даними лісгосподарських органів, 75 % коштів і праці, витрачених на захисне лісорозведення в 1949-1953 рр., не принесли жодної користі. Згідно з відомостями П. Г. Вакулюка,

безпосередні збитки в цінах 1953 р. становили 18 млн. крб. [14, 485].

Також слід звернути увагу на те, що стратегія й тактика полезахисних робіт не були тоді продумані до кінця, роботи проводили *поспіхом*, часто лише «для плану». Заважав волонтаризм, схематизм і шаблон у виконанні робіт, ігнорували віковичний досвід лісовирощування [2, 135].

Як зазначав старший лісничий Глухівського лісгоспу Хтанін, на республіканській нараді працівників лісостепових областей УРСР у серпні 1949 р. їм доручили доглядати колгоспні посадки, але в 1948 р. вони з цим завданням не впоралися, бо постанова вийшла наприкінці жовтня, а починати роботи треба було взимку. Проте бракувало навіть фізичної змоги перевірити ґрунти взимку, навесні вони були підготовлені неякісно. Незважаючи на велике перевантаження працівників, потрібно було ще знаходити час для перевірки якості колгоспних посівів [9, 80].

У багатьох господарствах *не вистачало садивного/посадкового матеріалу*. Часто лісосмуги саджали з порід, що *не відповідали місцевим ґрунтово-кліматичним умовам*. Для створення лісосмуг у степовій зоні жолуді завозили із заболочених поліських дібров, хоч було відомо, що в напрямку з півночі на південь насіння можна перевозити на відстань до 300 км. До того ж знали, що жолуді дуба чи насіння інших порід, заготовлене у вологих умовах, не можна переносити на сухі ґрунти. Однак ці елементарні правила тоді ігнорували [14, 486].

У 1950 р. колгоспи й радгоспи одержали з Москви розпорядження, згідно з яким площа міжсмужних полів повинна бути не більшою як 100 га. У південних районах України за такого розміщення лісосмуг не могло бути й мови про ефективний захист ланів. По всій території України, незалежно від ґрунтово-кліматичних умов, застосовували гніздовий спосіб створення лісосмуг, запропонований «народним академіком» Т. Д. Лисенком. Наприклад, у 1951 р. план передбачав закласти 80 тис. га полезахисних лісових полос, із них 60 тис. га мали виконувати гніздовим способом. Цей план був навіть перевиконаний: усього висадили 97,2 тис. га, із них гніздовим способом на 74,4 тис. га, був зроблений посів жолудя навесні, а вже восени колгоспи повинні були провести лушення й оранку ґрунтів на всіх широких міжряддях [15, 174]. Проте цей спосіб не міг гарантувати бажаного результату.

Т. Д. Лисенко рекомендував вирощувати лісосмуги без догляду разом із зерновими сільськогосподарськими культурами й без спеціального обробітку ґрунту. Рекомендації Т. Д. Лисенка, затверджені урядом, мали для всіх виконавців обов'язковий характер. Держплан СРСР і Міністерство фінансів не виділяли коштів на обробіток ґрунтів і догляд лісосмуг, що призводило до їхньої загибелі [2, 135].

У листопаді 1950 р. після докладного обстеження полезахисних лісосмуг у Москві зібрали нараду щодо степового лісорозведення, у якій узяли участь 500 виробничників і науковців. Більшість промовців переконливо доводила, що створювати лісосмуги так, як рекомендував Лисенко, недоцільно. Проте деякі вчені вважали, що схема гніздового способу

створення лісосмуг найбільш прогресивна й революційна, оскільки побудована на марксистсько-ленінському вченні та передовій мічуринській агробіології, радянському дарвінізмі. Революційним називали те, що боротьбу зі злісними ворогами молодого лісу – бур'янами – передавали на милість природи й молодим насадженням у цьому повинна допомагати пшениця. Радянські дослідники, зокрема академік М. Б. Мітін, замість того, щоб розв'язати лисенківську псевдонауку та його рекомендації, почали пристосовувати відомі положення матеріалістичної діалектики до «мічуринсько-лисєнківського вчення», обґрунтовуючи його висновки й рекомендації [2, 136].

Т. Д. Лисенко пропонував вирощувати дуб гніздами з розміщенням 5х3 м і без догляду та під покровом зернових сільськогосподарських культур. По центру широких міжрядь Лисенко планував саджати 1 ряд супутніх порід, а на відстані 0,9 – 1,05 м від нього з обох боків по 1 ряду акації. Проте за такої ширини міжрядь будь-яка механізація ліскокультурних робіт неможлива. Тривалий досвід засвідчив, що ефективними можуть бути продувні й ажурні лісосмуги, які забезпечують рівномірний розподіл снігу на полях і найкраще виконують екологічні функції. Лісосмуги, вирощувані за способом Т. Д. Лисенка, могли бути лише щільними. У них і біля них накопичувалися кучугури снігу, а на середній частині поля його майже не було або воно було зовсім голе. Кучугури снігу біля лісосмуг весною танули дуже довго й затримували проведення польових робіт. Інструкція Лисенка мала багато інших неграмотних рекомендацій, але вона була затверджена урядовими органами і стала обов'язковою для всіх лісників та лісомеліораторів. Вони знали, що за Лисенком стоїть Сталін, і погодились із його інструкцією, за винятком професора Б. Й. Логгінова, лісівника І. С. Лотоцького, міністра лісового господарства України А. Г. Солдатова. Б. Й. Логгінов звернувся до ЦК ВКП(б) із доповідною запискою «Про поліпшення способу гніздового посіву полезахисних смуг». У ній обґрунтовано, що інструкція Т. Д. Лисенка ігнорує досягнення науки й передового досвіду, завдає колосальної шкоди виробництву. Цю записку розглядали в сільгоспвідділі ЦК ВКП(б) за участю зацікавлених міністерств і відомств. Присутні на засіданні вчені й виробничники підтримали Лисенка та вирішили розіслати доповідну записку Б. Й. Логгінова членам науково-технічної ради Головного управління полезахисних лісорозведення при Раді Міністрів СРСР. 16 травня 1950 р. відбулося засідання цієї ради, де обговорювали доповідну записку Б. Й. Логгінова, але ніхто з присутніх його не підтримав, а в пресі почали спотворювати його наукові погляди [2, 137].

Колегія Міністерства лісового господарства УРСР у 1951 р. створила комісію з учених і виробничників, яка обстежила полезахисні лісові смуги України, з'ясувавши, що дуби під покровом зернових культур без догляду ростуть дуже погано, здебільшого гинуть. Проаналізувавши матеріали роботи комісії, колегія Мінлісгоспу УРСР дійшла висновку, що рекомендації Лисенка мають антинауковий характер і завдають колосальної шкоди. Колегія запропонувала підлеглим підприємствам створювати лісосмуги та інші

лісонасадження рядовим способом. Це рішення спричинило велике незадоволення в партійних, урядових, особливо в наукових, колах, де всі посади обіймали прихильники Лисенка [2, 137].

Більша частина лісосмуг, закладених за способом Лисенка, загинула. Замість того, щоб зробити висновки й переорієнтуватися на перевірену практикою технологію лісовирощування, відомства та органи влади почали дискредитувати власне ідею полезахисного лісорозведення. Ішлося про те, що воно нібито немає особливого значення й не заслуговує на увагу, яку йому приділяли.

Занепадові лісокультурної справи сприяло й те, що весною 1953 р. Міністерство лісового господарства УРСР ліквідували. 12 травня 1953 р. ухвалено постанову Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про припинення робіт зі створення державної захисної лісової смуги на берегах річки Сіверський Донець, лісових насаджень на пісках, в ярах і балках і про припинення обов'язкового для колгоспів і радгоспів державного планування». На її підставі закривали розсадники з вирощування саджанців, землі, вилучені в колгоспів і радгоспів під нові ліси, повертали колишнім землекористувачам. Колгоспи й радгоспи, скориставшись моментом, переорали значні площі лісосмуг і захисних лісонасаджень або знищили їх худобою [2, 137]. Із тематики наукових установ забирали всі теми, пов'язані з цією проблемою.

Із того часу полезахисне лісорозведення неодноразово зазнавало періодів короткочасного піднесення і тривалого занепаду, а новостворювані лісосмуги продовжували гинути.

Отже, практично відразу після ухвалення постанови «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» розпочались активні роботи з реалізації передбачених нею заходів. Полезахисні лісосмуги створювала як держава, так і колгоспи. Була підготовлена потужна організаційна й матеріально-технічна база, що дала змогу протягом кількох років закласти потужне підґрунтя для системи полезахисних лісосмуг. Проте в ході реалізації цих проектів виявилися й негативні чинники: шаблонне виконання вказівок щодо методів висадження лісосмуг, поспішність робіт, фінансові негаразди, волонтаризм, які призводили до зниження ефективності робіт та не дозволили завершити створення запланованої системи лісосмуг.

1. Трибунская В. М. Экономическая эффективность защитных лесных насаждений в системе охраны почв от эрозий / В. М. Трибунская. – М. : Агропромиздат, 1990. – С. 46.

2. Вакулюк П. Г. Лісовідновлення та лісорозведення в Україні / П. Г. Вакулюк, В. Л. Самоплавський. – Х. : Прапор, 2006. – 508 с.

3. Постанова № 76 Ради Міністрів Української РСР та Центрального комітету КП(б) України від 20 січня 1949 року. – 5105 – 1-77-4.

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. Оп. 80. Спр. 817.

5. Стенограма Першої міжобласної кустарної наради робітників лісового господарства України по захисному лісонасадженню 12 лютого 1951 р. // ЦДАВО України. –

Ф. 5105. Оп. 1. Спр. 265. – Арк. 38-79.

6. ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 80. Спр. 700.

7. ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 80. Спр. 816.

8. Вакулюк П. Г. Ліс і людина / П. Г. Вакулюк. – К. : Урожай, 1989. – 270 с.

9. Стенограма республіканської наради працівників лісгоспів та управлінь лісостепових областей УРСР. 05 – 06.08.1949 р. // ЦДАВО України. – Ф. 5105. – Оп. 1. – Спр. 88. Спр. Арк. 56-57, 80.

10. Шенников А. П. Пути увеличения кормовых ресурсов животноводства на берегах водохранилищ / А. П. Шенников // Природа. – 1954. – № 5. – С. 52–56.

11. Довідка по створенню захисних лісонасаджень та проведенню протиерозійних заходів на берегах Дніпра // Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5106. Оп. 1. Спр. 360. – Арк. 10 – 11.

12. Кошелев Ф. П. Величественные сталинские стройки коммунизма и их народнохозяйственное значение / Ф. П. Кошелев. – М. : Госполитиздат, 1952. – 168 с.

13. Звіт про протиерозійні роботи у 1962 р. // ЦДАВО України. – Ф. 5105. Оп. 2. Спр. 242. – Арк. 14.

14. Вакулюк П. Г. Нариси з історії лісів України / П. Г. Вакулюк. – Ф. : Поліфраст, 2000. – 624 с.

15. Довідки про передачу лісів колгоспам // ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 80. Спр. 944. – Арк. 41.

Л.Г. Шугай

ПІДСУМКИ ОСВОЄННЯ ЦІЛИННИХ ТА ПЕРЕЛОГОВИХ ЗЕМЕЛЬ У КАЗАХСТАНІ ЗА ПЕРШІ 7 РОКІВ ЦІЛИННОЇ ЕПОПЕЇ

Статтю присвячено аналізу підсумків перших 7 років (1954 – 1960 рр.) освоєння цілих і перелогових земель у Казахстані. Особливу увагу приділено зіставленню архівних матеріалів, даних статистичного щорічника про розвиток народного господарства в СРСР за 1960 р. і показників, що побутують в історіографії. Розглянуто розбіжності та збіги у цих даних. У статті також дано короткий огляд стану і розвитку сільського господарства в цілому в СРСР за цей же період часу. Відзначено питому вагу Казахстану в успішному розвитку народного господарства в країні за 7 років співіснування цілини, для наочності наведено таблицю зіставлення оранки цілих земель у перелогових землях у СРСР і Казахської РСР, а також багато інших таблиць розвитку сільського господарства республіки.

Ключові слова: розорювання цілих і перелогових земель, посівні площі, заготівлі зерна, продукція тваринництва, соціально-культурне будівництво.

This article is devoted to the analysis of the data of the results of the first 7 years (1954 – 1960) of the virgin and fallow lands in Kazakhstan. Particular attention is paid to the comparison of the State Archives materials of Astana, the Russian State Archive of the Contemporary History (RHANI, Statistical Yearbook Data on the development of the national economy in the USSR in 1960 and indicators that suggested some other well-known scientists, who published their works in the Soviet times and in postperestroichnyy period. The existing differences and similarities of these data are considered. The article also gives a brief overview of the status and development of agriculture in the USSR as a whole during the same period. The big share of Kazakhstan in successful economic development in the country for 7 years of the coexistence of the virgin lands is noted. For clarity the table of comparing of the plowing of the virgin and fallow lands in the USSR and the Kazakh SSR and many other tables of the Agriculture of the Republic are provided.

Key words: the plowing of the virgin and fallow lands, sowing areas, harvesting grain, the livestock products, socio-cultural construction.

Актуальність порушеної теми зумовлена тим, що в історіографії побутують різні дані щодо освоєння цілинних і перелогових земель у Казахстані. Ці цифри істотно різняться. Тому важливим є з'ясування об'єктивних даних стосовно результатів освоєння цілини. Окремі питання, дотичні до нашої теми, відображено у публікаціях таких авторів, як Ф. Михайлов, І. Шамшатов, Дутбаєва, Т. Жумасултанов, Г. Калієв, С. Баїшев та інших. Водночас до тепер відсутні напрацювання, в яких би комплексно було вивчено результати освоєння цілинних та перелогових земель у Казахстані за сім перших років цілинної епопеї. Метою нашої статті є спроба систематизувати та зіставити показники розвитку сільського господарства у республіці тих років, особливо її північних областей, із залученням архівних даних. Це, безумовно, допоможе прояснити справжній стан справ у сільському господарстві республіки, достовірність даних, що перебувають у науковому обігу, а також об'єктивність оцінки успіхів перших 7 років цілинного епопеї.

Підкреслимо, що в 1960 р. в СРСР різко зросли виробництво та державні заготівлі всіх продуктів рільництва та тваринництва, зокрема зерна. Порівняно з 1953 р., посівні площі всіх сільськогосподарських культур у 1960 р. розширилися на 45,8 млн га та склали 203 млн га. Валове виробництво зерна за цей час збільшилось на 51,9 млн т, або майже на 63%, і склало 134 400 000 т (8,2 млрд пуд). Заготівлі зерна в 1960 р. склали 46,7 млн т – у півтора рази більше, ніж у 1953 р. На базі зростаючого виробництва зерна значно збільшилися виробництво та заготівля технічних і овочевих культур, а також продукції тваринництва. Так, у 1960 р. закупівлі молока зросли у два з половиною рази, м'яса – більше, ніж удвічі, яєць – у два з половиною рази та вовни – у двічі порівняно з 1953 р. [1, 375; 380 – 391].

Протягом зазначених семи років сільське господарство країни розвивалося прискореними темпами. У здійсненні завдань з освоєння цілинних земель і розширенню виробництва зерна в країні значна роль відводилася Казахстану. Ось чому партійне керівництво СРСР і особисто М. Хрущов продовжували приділяти пильну увагу розвитку сільського господарства республіки. Двічі на пленумах ЦК КПРС у грудні 1959 р. і січні 1961 р. було заслухано звіти ЦК КП Казахстану, а також Цілинного крайкому партії про хід виконання заходів щодо різкого підйому сільськогосподарського виробництва в республіці [2, 145].

Перше, ніж проаналізувати дані досягнень і підсумків виконання Казахською автономною республікою завдань за 7 років цілинної епопеї, зупинимося на планах та завданнях, які поставив перед партією та урядом Казахстану січневий пленум ЦК КПРС (1955 р.) стосовно подальшого збільшення зерна та продуктів тваринництва. Його рішення знайшли одностайне схвалення колгоспників, робітників МТС, радгоспів і всіх трудящих Казахстану, щоб зрозуміти, що із запланованого було виконано, а що ні й чому. Відповідно до завдань, поставлених січневим Пленумом ЦК КПРС, та керуючись листом ЦК КПРС і Радою Міністрів Союзу РСР від 20 квітня 1955 р., колгоспам, МТС і радгоспам республіки було розроблено план з підйому зернового господарства та тваринництва на 1955 – 1960 рр. Заходами передбачалося збільшення виробництва зерна в республіці в 1955 р. до 15,7 млн т, а в 1960 р. до 29,3 млн т. У республіці передбачалося освоїти 20,8 млн га

цілинних і перелогових земель, їх них 17,6 млн га повинні були бути освоєні протягом 1954 – 1955 рр., а 3,2 млн га в наступні роки. До 1960 р. посівна площа республіки повинна була досягти 27,1 млн га, зокрема, зернових культур 21,2 млн га [3, 2].

Таблиця 1 [3, 3].

Роки	Вся посівна площа	З них зернових культур	Пшениця	Кукурудза
1954	11546	8144	5118	49
1955	20027	16263	11526	772
1956	27439	23287	17580	1773
1957	28546	23553	17441	2157
1958	28091	22718	16577	2480
1959	27056	21306	15154	2705
1960	27112	21200	14969	2898

Таким чином, посівна площа у 1960 р. повинна була збільшитися майже в 2,5 рази, порівняно з 1954 р.

Виробництво м'яса (у забійній вазі) мало бути доведено в 1960 р. до 940 тис т, або в 2,8 рази більше, ніж у 1954 р., зокрема, у колгоспах – 533 тис т, радгоспах – 184 тис т. Виробництво молока планувалося збільшити до 1960 р. до 5065 тис т, або в 3,3 рази більше, ніж в 1954 р., а виробництво вовни збільшити до 97, 6 тис т, або в 3,4 рази більше, ніж у 1954 р. [3, 5].

Збільшення виробництва продуктів тваринництва в колгоспах і радгоспах республіки мало відбутися як за рахунок підвищення продуктивності, так і за рахунок значного збільшення поголів'я худоби. Ставилося завдання збільшити надой молока у 1960 р. до 1 683 кг замість 777 кг, отриманих у 1954 р. на фуражну корову, настриг вовни у колгоспах до 3,1 кг з однієї голови, або збільшити в 2 рази, у радгоспах до 3,8 кг, або збільшити в 1,7 рази. Поголів'я великої рогатої худоби в республіці до 1 жовтня 1960 р. потрібно було довести до 6 575, 4 тис голів або на 41,3% більше, порівняно з 1954 р., корів до 2 345,2 тис голів, або на 78,5%, овець до 374 08,7 тис голів, або майже в 2 рази більше, свиней до 2 222,9 тис голів, або на 111%, поголів'я птиці повинно було скласти 35,7 млн голів [3, 8]. Такі завдання ставилися перед Казахстаном. Перше, ніж розглянути та проаналізувати, що було здійснено із задуманого за 7 років освоєння цілинних земель у республіці, продемонструємо питому вагу Казахстану в освоєнні цілинних земель порівняно з усією країною за ці роки. Нижче у таблиці наведено дані стосовно оранки земель в Казахстані та СРСР за останні 3 роки семиріччя та всього за 1954 – 1960 рр. за матеріалами статистичного щорічника «Народне господарство СРСР у 1960 році» [1, 437].

Таблиця 2 [1, 437].

Зорано цілинних і перелогових земель в СРСР і Казахської РСР (мільйонів гектарів)	1957 р.	1958 р.	1959 р.	1960 р.	Всього за 1957 – 1960 рр.	Всього за 1954 – 1960 рр.	Питома вага у відсотках
в СРСР	2,5	2,8	1,8	2,4	9,5	41,8	100,0
в Казахській СРС	1,0	1,9	1,0	1,7	5,6	25,5	61,0
в тому числі в Цілинному краї	0,4	1,3	0,5	1,2	3,5	17,0	40,7

Як бачимо з наведених даних, у СРСР чільне місце 3-поміж республік в освоєнні нових земель належало Казахстану. У республіці основна площа їх була освоєна радгоспами та колгоспами Цілинного краю. Його питома вага в республіці, за даними статистичного щорічника, склала 40,7% або 66,6 % за показниками, наведеними Ф. Михайловим і І. Шамшатовим [2, 146].

У доповіді секретаря КП Казахстану Т. Соколова на республіканському злеті молодих цілинників 29 листопада 1960 р. наведено інші показники: за 1954 – 1960 рр. колгоспи та радгоспи республіки освоїли 23 млн га цілини і поклада, 18,3 млн га з яких припадає на шість північних областей. Завдання партії та уряду щодо освоєння нових земель перевиконано на 4,6 млн га [4, 6].

Одні з останніх, більш точні дані щодо оранки земель в Казахстані, наведено у статті Г. Калиєва. Автор стверджує, що з усіх 42 млн га цілинних земель, зораних у 1954 – 1960 рр. по колишньому Союзу, 25 млн га, або 60 % припадає на Казахстан. До початку 1960-х рр. рілля в обробці в республіці складало більше 32 млн га. У результаті вся посівна площа в республіці в 1960 р. склала 28,5 млн га проти 9,7 млн га в 1953 р. (зросла в 2,9 рази). Під зерновими культурами було задіяно 21,9 млн га (більше порівняно з 1953 р. у 3,1 рази). Під основну продовольчу культуру – пшеницю відводилося 18,0 млн га або 82,5% від зернових культур [5, 25].

З усього цього ми можемо зробити висновок, що, як би не парадоксально, останні дані загалом по республіці навіть трохи вище, ніж ті, які наводить Т. Соколов у своїй доповіді. Ми свідомі того, що в той час у звітних документах було вельми багато приписок, цифри найчастіше завищували, а от показники по Цілинному краю у Т. Соколова трохи вище, ніж в інших джерелах.

Зупинимося на прикладах інших показників розвитку сільського господарства республіки на основі матеріалів звітної доповіді Т. Соколова. Згідно з його даними, за рішенням партії та уряду на цілинних просторах Казахстану в небувало короткий термін було організовано 337 нових радгоспів, які спеціалізувалися в основному на виробництві ярої пшениці. Більша частина нових радгоспів перебувала в північних областях республіки: Кустанайській, Акмолинській, Кокчетавській, Павлодарській, Північно-Казахстанській і Карагандинській. У Казахстані на початку 1960 р. було 872 радгоспи, з них у шести північних областях 519 радгоспів. Задіяна ними посівна площа становила 70% площі республіки. У державних заготівлях хліба на частку радгоспів припадало 70% [4, 6].

Ці дані майже повністю збігаються з цифрами, наведеними у книзі С. Баїшева. У ній йдеться про те, що більшість радгоспів було створено на першому етапі масового освоєння цілини. Якщо в перший рік освоєння цілини було організовано 90 радгоспів (у 1956 р. їх стало 337), то за всі роки підйому цілинних і перелогових земель було створено 593 нових радгоспу. Істотно зросла їх питома вага у виробництві та заготівлях [6, 157].

Розглянемо тепер не менш важливий показник ефективності оранки цілинних земель – виробництво зерна в республіці, заради власне чого і розпочиналося освоєння цілинних земель. З

виробництва товарного хліба в 1960 р. Казахстан посідав друге місце в країні після РСФСР. Якщо в 1949 – 1953 рр. у середньому за рік республіка давала державі 3 млн пуд зерна, то за 1954 – 1958 рр. у середньому за рік 515 млн, або в 5 разів більше, ніж раніше. У 1959 р. трудящі Казахстану здали та продали державі понад 700 млн пуд хліба [7, 76].

Відповідно до даних, наведених у звіті Т. Соколовим, північні області республіки давали країні в 1960 р. 22% всього товарного зерна та майже одну третину пшениці. З 1953 р. посівна площа загалом по республіці збільшилася на 18,3 млн га і становила тогоріч 28 млн га. У шести північних областях – 19,5 млн га. Валове виробництво зерна у північних областях зросло з 221 200 000 пудів у 1953 р. до 897 100 000 пудів у 1959 р. Виробництво товарного зерна за цей період зросло по всій зоні в 5,6 рази, а в Актобінській області – у 8,1 рази, а в Павлодарській – в 9 разів [4, 7].

Ф. Михайлов та І. Шамшатов стверджують, що за сім років від початку освоєння цілини Казахстан перетворився на найбільшу житницю на сході країни. Якщо за п'ятиріччя до освоєння цілини (1949 – 1953 рр.) в республіці вироблялося в середньому за рік 3 942 тис т зерна, то за п'ятиріччя 1956 – 1960 рр. середньорічний рівень виробництва його зріс до 18 863 тис т, тобто в 4,8 рази. Основне місце у виробництві зернових посідала найцінніша продовольча культура – пшениця. Її питома вага в 1960 р. склала 81,4 % [2, 147 – 148].

Виробництво зерна і в наступні – 1959 – 1960 рр. було високим і перевищувало рівень 1953 р. у 3,4 – 3,5 рази. Однак у ці роки воно мало тенденцію до зниження, порівняно з 1958 р., викликану низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Об'єктивні причини полягали в несприятливих погодних умовах. Запізніла та холодна весна 1959 р., рання дощова осінь і рання зима в Цілинному краї та ряді інших областей позначилися на розвитку та дозріванні посівів. Велику кількість хлібів не було прибрано і багато залишилося під снігом. Крім того, що великі масиви хліба пішли під сніг, під час збирання були допущені великі втрати зерна від осипання на корені. Аналогічне становище склалося і в 1960 р. У результаті Казахстан не виконав планів заготівель зерна: замість 800 млн пуд колгоспи і радгоспи в 1959 р. здали державі 700 млн пуд і в 1960 р. – 642 млн пуд (проти запланованих 744 млн пуд [3, 3]) [2, 150 – 151].

Таким чином, дані, наведені Т. Соколовим, з приводу виробництва товарного зерна є завищеними, ніж ті, що наводять В. Дутбаєва, Ф. Михайлов та І. Шамшатов. Також цілком зрозуміло, що план заготівель зерна був недовиконаний, навіть, якщо цифри, наведені Т. Соколовим, відповідають дійсності. Казахстан, за нашими підрахунками, недоздав країні у 1960 р. 102 млн пуд зерна.

Освоєння цілинних і перелогових земель і збільшення виробництва зерна у північних областях Казахстану, відповідно до звіту Т. Соколова, створило сприятливі умови для небувало піднесення тваринництва, для різкого збільшення виробництва м'яса, вовни, молока, яєць тощо. Таким чином, Казахська РСР стала основною базою тваринництва на сході країни. Станом на 1 січня 1960 р., порівняно з 1954 р., у Казахстані по всіх категоріях господарств поголів'я великої рогатої худоби зросло на 33%, корів більше, ніж на 40%. Чисельність овець, порівняно з

1953 р., зросла майже на 10,5 млн голів, а порівняно з 1916 р. – у 1,6 рази. У 1959 р. було отримано в середньому по 94 ягняти на кожні 100 маток. Передові господарства та чабанські бригади отримували по 120–150 і більше ягнят від сотні маток. За поголів'ям овець республіка посідала друге місце в СРСР, а за поголів'ям великої рогатої худоби та коней – третє. Швидкими темпами розвивалося свинарство. Якщо в 1916 р. в республіці налічувалося 278 тис голів свиней, а в 1954 р. – 500 тис, то на 1 січня 1960 р. – 1 570,8 тис голів свиней. Т. Соколов підкреслював, що безупинно росте також товарна частина тваринницької продукції. У 1959 р. у цілих областях заготовлено м'яса всіх видів у залізній вазі 325,6 тис т, молока 486,5 тис т, вовни – 15520 т, яєць – 71 200 000 штук. У 1960 р. на 20 листопада було заготовлено м'яса 234,6 тис т, або 114 відсотків плану, молока – 512,1 тис т, вовни – 15985 т, яєць – 89 млн штук [4, 29–30].

За даними статистичного щорічника «Народне господарство СРСР у 1960 рр.», поголів'я великої рогатої худоби в 1954 р. склало 4 135, а в 1960 р. – 5 515, поголів'я овець – в 1954 р. – 17 032, а в 1960 р. – 28 165, голів свиней налічувалося в 1954 р. – 500, а в 1960 р. – 1 585. Виробництво м'яса склало в 1953 р. – 566 тис т, в 1959 р. – 953 тис т, а в 1960 р. – 966 тис т. Виробництво молока склало в 1953 р. – 1 562 тис т, в 1958 р. – 2 292 тис т, в 1959 р. – 2 401 тис т, а в 1960 р. – 2 482 тис т [1, с. 457].

Однак, за підрахунками В. Дутбаєвої, зростання поголів'я худоби у республіці у 1953 – 1965 рр. мало іншу динаміку (див. табл. 3).

Таблиця 3 [7,81].

роки	велика рогата худоба	в т.ч. корови	свині	вівці та кози	в т.ч. вівці
1953	3 887,3	1 314,8	417,6	16 748,5	15 163,0
1954	4 100,9	1 417,2	495,9	18 036,6	16 717,7
1960	5 473,8	2 002,5	1 570,9	28 445,4	27 732,6

Підсумуємо вище викладене, склавши порівняльну таблицю характеристики показників розвитку тваринництва республіки Казахстан за 1960 р. в тис голів.

Таблиця 4.

Дані	Велика рогата худоба	Поголів'я овець	Поголів'я свиней
Статистичний щорічник	5 515	28 165	1 585
Народне господарство Казахстану (1968 р.)	5 473,8	27 732,6	1 570,9
Державний архів м. Астаны (доповідь Т. Соколова)	-	-	1 570,8
РДАНИ (Російський Державний архів новітньої історії (за планом))	6 575,4	37 408,4	2 220,9

Таким чином, Казахстан не виконав повністю завдань із розвитку тваринництва на 1 січня 1960 р. по великій рогатій худобі на 17%, розведення овець на 15 %, свиней – на 30%.

Для розуміння повної картини результатів із реалізації програми з освоєння цілих та пологових земель за 7 років епопеї, розглянемо, які суми вкладалися у розвиток Цілинного краю та чи окупилися ці затрати. Як вважає у своєму докладі Т. Соколов, всі затрати повністю окупилися (включаючи витрати держави на завезення кадрів). Держава вклала у будівництво радгоспів на цілині 16 млрд руб, а отримала доходу до бюджету від реалізації з зерна 22 млрд руб. Також він пише про великі капіталовкладення у розвиток сільського господарства республіки. Зокрема на житлове, соціально-культурне будівництво. Так, тільки у 1959 р. воно склало 4 млрд 230 млн руб. Таким чином, за короткий час у необжитих, напівпустельних районах Казахстану були збудовані селища міського типу з усіма досягненнями цивілізації [4, 36].

Водночас, на погляд інших фахівців, ситуація не така оптимістична. Так, наприклад, зовсім інші показники наводить у своїй дисертації В. Дутбаєва: «З 1954 р. по 1960 р. держава вклала в будівництво радгоспів більше 6 млрд рублів. За ці роки побудовано близько 3 млн кв.м. житлої площі, 237 шкіл, 183 дитячих установ, 125 клубів, 132 червоних куточка, 47 лікарень і велика кількість виробничих приміщень» [7, 68].

Т. Жумасултанов у збірнику «Цілині – 50» пише, що в 1954 – 1955 рр. були здійснені капітальні вкладення на розвиток сільського господарства Казахстану в сумі 812 млн рублів проти 113 млн рублів в 1953 р., а з урахуванням загальносоюзних (централізованих) джерел в ті ж роки в сільське господарство республіки було вкладено 6 млрд 105 млн рублів державних капітальних вкладень (на придбання техніки, будівництво об'єктів виробничого та невиробничого призначення), що в 4 рази перевищило всі кошти, які спрямовувалися на розвиток всього народного господарства та культури Казахстану у четвертій п'ятирічці (1946 – 1950 рр.). Надалі, в 1956 – 1960 рр. загальний обсяг капіталовкладень держави у сільське господарство республіки, коли основна частина централізованих коштів вже виділялася безпосередньо на радгоспи, колгоспи та інші виробництва та організації, що обслуговують їх, перевищили 3 млрд рублів з 10,5 мільярда (29%) загалом по республіці. Таким чином, капіталовкладення в сільське господарство республіки склали, за відомостями Ж. Жумасултанова, у 1954 – 1956 рр. більше 9 млрд рублів [8, 18].

Як ми бачимо, дані про капіталовкладення у розвиток республіки в цей період дуже різняться. Частково це можна пояснити тим, що одні дослідники, можливо, брали цифри, що стосувалися лише капіталовкладення в розвиток радгоспів і тільки Цілинного краю, інші мали на увазі капіталовкладення в розвиток всієї республіки в цей період. Найбільш реальними видаються показники, наведені Т. Жумасултановим. Цифра у 9 млрд рублів, які пішли на розвиток радгоспів Цілинного краю в 1954 – 1960 рр., наведена ним, є найбільш ймовірною. У В. Дутбаєвої (6 млрд рублів) вона значно занижена, а у Т. Соколова (16 млрд рублів) вона надто завищена.

Проаналізувавши всі наведені вище дані, можна зробити висновок, що у 1954 – 1960 рр. в Казахській РСР з освоєння цілинних і перелогових земель були дійсно досягнуті певні успіхи в усіх галузях сільського господарства, особливо у виробництві зерна, зокрема пшениці. Це впливає з усіх наведених статистичних даних, запозичених із різних джерел. Однак за більшістю показників Казахстану все ж не вдалося виконати в повному обсязі всіх поставлених завдань січневим Пленумом ЦК КПРС із розвитку сільського господарства в республіці. Великі упущення та втрати мали місце у розвитку тваринництва, оскільки величезні пасовищні території були віддані під оранку, часто невиправдану, яка спричинила ерозію ґрунту, пилові бурі, скорочення кормів для тварин, що вплинуло на чисельність великої рогатої худоби, овець і кіз. Таким чином, план із розвитку сільського господарства у республіці в 1954 – 1960 рр. було виконано частково, за багатьма показниками він був

недовиконаний за різними об'єктивними та суб'єктивними причинами.

1. Народное хозяйство СССР в 1960 году: Статистический ежегодник. М.: Госстатиздат, 1961.
2. Михайлов Ф.К. Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане (1953—1960 годы) / Ф.К. Михайлов, И.Ш. Шамшиатов. – Алматы.: Издательство АН КазССР, 1964.
3. Російський Державний архів новітньої історії (далі – РДАНІ). Ф. 5. – Оп. 45. – Спр. 51.
4. Державний архів м. Астани (далі – ДАА). – Ф. 136. – Оп. 6. – Спр. 103.
5. Калиев Г.А. Освоение целины и ее социально-экономические последствия // Сборник статей по материалам докладов научно-теоретической конференции “Освоение целинных и залежных земель: история и современность” (4 – 6 декабря 2003 г.), посвященной 50-летию освоения целинных и залежных земель / Г.А. Калиев. – Астана: Казахский аграрный университет им. С. Сейфуллина, 2004.
6. Башиев С.Б. Вопросы социально-экономического развития Советского Казахстана / С.Б. Башиев. – Алма-Ата: Казахстан, 1981.
7. Дутбаева В. В. Влияние освоения целинных и залежных земель на динамику социальной структуры населения Казахстана (1954–1965 гг.) / В.В. Дутбаева: Дисс. ... канд. ист. Наук. – М., 1984.
8. Жұмасұлтанов Т.Ж. Целине – 50 / Т.Ж. Жұмасұлтанов. – Алматы, 2003.

НАШІ АВТОРИ

(станом на 30.04.2015 р.)

Бей Роман Васильович – кандидат технічних наук, директор ДНУ «Український науково-дослідний інститут спирту і біотехнології продовольчих продуктів»

Берестовий Андрій Іванович – кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Черкаського художньо-технічного коледжу

Бородай Ірина Сергіївна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу інтелектуальної власності, маркетингу інновацій та аспірантури Інституту розведення і генетики тварин ім. М.В. Зубця НААН

Булах Тетяна Дмитрівна – аспірантка кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Верховцева Ірина Геннадіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Волюс Ольга Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільствознавчої освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Галатир Віталій Вікторович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області

Гудзь Віктор Васильович – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри історії, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького

Демуз Інна Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та культури України, Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Дудяк Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. І. Франка

Єрмілов Валерій Семенович – кандидат медичних наук, доцент кафедри природничо-математичної освіти та інформаційних технологій Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Жиленкова Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики НПУ ім. М.П. Драгоманова

Захарченко Марина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Киридон Петро Васильович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного університету ім. В.Г. Короленка

Комарницький Олександр Борисович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільської міської організації Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України

Корицький Ілля Сергійович – здобувач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, викладач Запорізького гуманітарного коледжу ЗНТУ

Корновенко Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Кулікова Тетяна Олексіївна – здобувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Кухаренко Артур Андреевич – аспірант Белорусского государственного университета, ведущий специалист Главного управления науки Белорусского государственного университета, преподаватель Центра системных исследований проблем молодежи Белорусского государственного университета

Лазуренко Валентин Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

Лазуренко Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету

Майборода Оксана Леонтіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

Малиновська Таїсія Володимирівна – кандидат історичних наук, головний бібліограф Наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Малиновський Борис Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін НУ «Одеська юридична академія»

Мартинюк Ярослава Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

Михайлюк Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Морозов Анатолій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Перехрест Олександр Григорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Священко Зінаїда Василівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини

Сливенко Вячеслав Альбертович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту та туристичного бізнесу Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Тимків Іван Володимирович – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Тігіка Олена Олександрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Чабан Анатолій Юзефович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Чепурда Ганна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Черкаського державного технологічного університету

Шугай Людмила Григорівна – аспірант кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ББК 63.3 (4Укр) – 283
У – 45

УДК 94 (477) (08)

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 15

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск – *С. В. Корновенко*

Комп'ютерна верстка – *А. І. Берестовий*

Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2015. – Вип. 15. – 105 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють традиційне коло проблем аграрної історії України. Автори статей розкрили різні аспекти історії селянства, зокрема проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний розвиток селянства на основних етапах історії України.

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України.

Підписано до друку 30.04.2015. Формат 84х108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 21,3. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com